

МУЗЕЙНИЙ ЧАСОПИС

ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Збірник наукових праць

ЧИСЛО 4-5

ЧЕРКАСИ-2022

УДК 908
ББК 26.89
М 89

Схвалено
методичною радою
Черкаського обласного
краєзнавчого музею
від 29.12.2022 р.
Протокол № 5.

*Статті
надруковані згідно
з наданими авторами
текстами.*

Редакційна колегія:
СОБКО Ірина Василівна,
директор Черкаського обласного краєзнавчого музею;
ВАЛАХ Тетяна Петрівна,
*заступник директора Черкаського обласного краєзнавчого музею
з наукової роботи;*
МАРШАЛЕНКО Ірина Олександрівна,
учений секретар Черкаського обласного краєзнавчого музею.

**Музейний Часопис Черкаського обласного краєзнавчого
музею :** Збірник наукових праць, Число 4 / Редкол.: Валах Т. П.
(відп. ред.) та ін. – Черкаси : Видавець Третьяков О. М., 2022. –
138 с. – Текст: укр.
*У науковому збірнику опубліковані статті про експонати,
музейні колекції та експозицію Черкаського обласного краєзнавчо-
го музею, подано розробки інтерактивних занять.*

**УДК 908
ББК 26.89**

ISBN 978-617-7318-68-1

© Черкаський обласний краєзнавчий музей, 2022

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ У СВІТЛИНАХ З ФОНДІВ
ЧОКМ.

Ліна БІЛА
ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ У СВІТЛИНАХ З ФОНДІВ ЧОКМ 6

Ліна БІЛА
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВЕСІЛЬНОГО ВБРАННЯ У ВЕСІЛЬНИХ ФОТОГРАФІЯХ ХХ СТ.
З ФОНДІВ ЧОКМ10

Тетяна ВАЛАХ
ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: 100 РОКІВ НЕПРОСТОГО
ШЛЯХУ15

Тетяна ВАЛАХ
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА
ЧЕРКАЩИНІ В 20-Х РР. ХХ СТ. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....21

Валентина ВОЛИК
ЛУЗАНІВСЬКИЙ РОЗРІЗ ПАЛЕОЦЕНУ – УНІКАЛЬНА ГЕОЛОГІЧНА ПАМ’ЯТКА
ПРИРОДИ ЧЕРКАЩИНИ26

Валентина ВОЛИК
ІНВАЗІЙНІ ВИДИ РОСЛИН В ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ЕКСПОЗИЦІЙ)28

Олена ВОЛОДЬКО
ВТРАТИ ЗІБРАННЯ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ31

Тетяна ГРИГОРЕНКО
«СІМ РОКІВ ВІЙНИ»: ПЕРСОНАЛЬНА ВИСТАВКА СКУЛЬПТУР ТА ГРАФІКИ
ЧЕРКАСЬКОГО СКУЛЬПТОРА ДМИТРА БУР’ЯНА У ЧЕРКАСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ
КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ34

Тетяна ГРИГОРЕНКО
ЖИТТЯ АКАДЕМІКА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО: ПОДВИГ УЧЕНОГО І
ГРОМАДЯНИНА40

Наталія КОСТЕЦЬКА
ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ НАВРОЦЬКИЙ– УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПО-
ЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ, ПИСЬМЕННИК, ПЕРЕКЛАДАЧ, УЧАСНИК КИРИЛО-МЕФОДІЇВ-
СЬКОГО БРАТСТВА (1823 – 1892)42

Денис КУЛИК
ВОЇНИ «НА ЩИТІ». ВТРАТИ ЧЕРКАЩИНИ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ
У ЛЮТОМУ – СЕРПНІ 2022 РОКУ47

Денис КУЛИК
ПОЛЕ БОЮ – ЧЕРКАЩИНА. БОЙОВІ ДІЇ НА НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОМУ
ФРОНТІ У ЛИПНІ – ВЕРЕСНІ 1941 Р. НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ.....58

Тамара КУРГІНА-КОВАЛЕНКО
ЦЕГЛА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ЦЕГЕЛЬНОГО
ВИРОБНИЦТВА НА ЧЕРКАЩИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЗА
МАТЕРІАЛАМИ БРІКОФІЛІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ63

Ірина МІРОШНИК
ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА В ЕКСПОЗИЦІЇ
ЧЕРКАСЬКОГО ОБАЛСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ69

Ірина МІРОШНИК
ОБЛИЧЧЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» НА ЧЕРКАЩИНІ: САМУЇЛ АБРАМОВИЧ.....72

Валентина МУХОВА
НАЦІОНАЛЬНА ВАЛЮТА – ПЕРШІ КРОКИ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ
(1918 – 1919 РР.).....79

Валентина МУХОВА
1919 РІК: РОЗГУЛ ГРОМАДСЬКОГО БЕЗЛАДУ ТА БАНДИТИЗМУ НА ТЕРЕНАХ
ЧЕРКАЩИНИ.....84

Лариса СИВОЛАП, Михайло СИВОЛАП
ДО ПИТАННЯ ПРО ПАМ'ЯТКИ ЕПОХИ МЕЗОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ
ЧЕРКАЩИНИ.....86

Лариса СИВОЛАП
ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ПРОСВІТНИЦЬКИХ ЗАХОДІВ У 2022-МУ РОЦІ90

Світлана УРИЦЬКА
КНЯЗІ КАНТАКУЗІНИ, ГРАФИ СПЕРАНСЬКІ ТА ЇХНЄ РОДОВЕ ПОМІСТЯ У
СЕЛІ ВЕЛИКА БУРІМКА В ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.....94

Світлана УРИЦЬКА
ХУДОЖНЯ ШКОЛА-МАЙСТЕРНЯ КНЯГИНІ Н. С. ЯШВІЛЬ У С. СУНКИ ТА
УЧАСТЬ МАЙСТРІВ У ВИСТАВКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТ. 103

Світлана УРИЦЬКА
УКРАЇНСЬКИЙ МІСЯЧНИК «АКРКА» У ПОВОЄННІЙ ЄВРОПІ (З ФОНДОВОЇ
КОЛЕКЦІЇ ЧОКМ) 107

Лілія ЧИЖ
ЗНИКЛІ ЦЕРКВИ МІСТА ЧЕРКАС 112

Юлія ШЕВЧЕНКО
ШЕВСЬКЕ РЕМЕСЛО НА ЧЕРКАЩИНІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ..... 116

ЕКСПОНАТ ТИЖНЯ. З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ЧОКМ..... 119

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ МУЗИЧНИХ ЗАНЯТЬ ТА МАЙСТЕР-КЛАСІВ..... 131

СТАТТІ

Ліна БІЛА,
завідувач
науково-дослідку
відділу фондів

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ У СВІТЛИНАХ З ФОНДІВ ЧОКМ.

Ознайомлено з історією родини черкаських міщан на основі аналізу фотографій, документів, листів із фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею.
Ключові слова: історія, фотографія, сімейний архів, спогади, покоління.

Спогади – це найдорожче, що є в житті кожної людини. Зберігати ці спогади нам допомагають фотографії, які повертають нас у минуле і дозволяють знову пережити найяскравіші події, що відбувалися з нами колись. З ніжністю та трепетом ми переглядаємо старі сімейні архіви та з теплою згадуємо імена близьких нам людей, зображених на фотографіях. Адже люди фотографуються для того, щоб зберегти в пам'яті як можна довше ті чудові моменти, які відбулися в їх житті. В давнину до світлин ставились більш трепетно, адже їх не так просто було зробити, а після обов'язково роздрукувати і вставити в альбом, щоб переглядати в родинному колі. Фотографування було доволі складним, тривалим і вартісним процесом. Часто для того, щоб отримати професійні знімки, спеціально йшли до фотоательє, інколи світлини робили мандрівні фотографи, пізніше фотографували вже власними фотоапаратами, хоча їх було небагато. У багатьох сім'ях зберігаються старі родинні фотоальбоми, як передаються у спадок від покоління до покоління. В цих альбомах чимало колективних родинних світлин. Ці фотографії чорно-білі і цим вони несуть якусь загадковість і в той же час особливу привабливість. Сімейні фото мають величезне значення для будь-якої сім'ї, адже вони розповідають про наших предків, їх побут та найголовніші цінності. Передається атмосфера епохи, в якій цікаво все – від фасонів суконь до меню на святковому столі нашого дідуся або й прадіда. Адже старі родинні світлини – це біографія родини, зв'язок часів і поколінь.

Одна з таких світлин зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею. Це

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1927 р.. ФН - 9827.

весільне фото [1] на якому зображене молоде подружжя черкаських міщан: 26- річний Семен Ткаченко та 19-річна Маруся Коврига. Світлина зроблена у день весілля 18 лютого 1927 року. Збереглося свідоцтво про шлюб [2] №580 видане 16 лютого 1927 року. Зроблено запис №78 11 лютого 1927 року у книзі записів шлюбів РАЦСу при Черкаському окружному виконкомі. На звороті фото напис, зроблений рукою щасливої нареченої: «Хай цей день буде ознакою нашого щасливого з'єднання назавжди. Сеня і Маруся. 18.11.1927 р. п'ятниця.». Наречена Марія, одягнена в білу сукню, з довгою до полу фатою, білих панчохах і чорних черевичках; на голові прикрашена квітами шапочка. Семен – у темному костюмі, білій сорочці з краваткою; в обох наречених на грудях закріплені весільні білі квітки.

Ткаченко Семен Степанович народився 2 лютого 1901 року в м. Черкаси в сім'ї черкаських міщан: Степана Марковича та Наталі Данилівни Ткаченоків. Закінчив Черкаське 1-ше чоловіче вище початкове училище (1913–1917 р.р.) за спеціальністю писемоводство. Одержав юридичну

освіту, з 1932 року по 1947 рік служив юристом 3-го рангу Військового трибуналу Київського військового округу, гвардії майор адміністративної служби [3]. Перебував на військовій службі в армії з 1-го грудня 1932 року до кінця життя 1947 року. В роки Другої світової війни був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «За бойові заслуги».

Ткаченко (дівоче прізвище Коврига) Марія Петрівна народилася в 1907 році в Черкасах, в сім'ї Петра Семеновича та Варвари Степанівни Ковриг. На світлині [4] зроблений в інтер'єрі фотоательє А. С. Лінкова у м. Черкаси 1914 року, зображено сім'ю Ковриг. Батько – Петро Семенович, сидить у костюмі, вишитій сорочці, високих чоботях; його дружина Варвара Степанівна, тримає за руку семирічну дочку Марусю, яка стоїть між батьками. Мама і донечка одягнені у святкові світлі сукні, у вухах однакові сережки. Петро Семенович Коврига працював грабарем у черкаського підприємця Щербини. Напередодні І-ї світової війни у складі бригади черкаських грабарів брав участь у будівництві залізниці на Кавказі.

2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Свідоцтво про шлюб №589 Ткаченка С. С. з Ковригою М. П. м. Черкаси, 1927 р. ПП - 25803.

3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет Ткаченка С. С., 1946 – 1947 р. р. ФН - 9829.

4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет сім'ї Ковриг, м. Черкаси, 1914 р. ФН - 9826.

Також у фондах нашого музею зберігаються листи Семена Ткаченка до дружини написані в 1943–1945 роках. В роки німецької окупації, Марія, разом із донькою Лідією проживала в Черкасах, отримавши звільнення від примусових робіт в Німеччині через хворобу серця. Листи її чоловіка оптимістичні, сповнені теплоти, любові та ніжності до своїх рідних.

Семен заспокоює дружину, що з ним все добре та висловлює впевненість, що війна скоро закінчиться і він повернеться додому. В цей час чоловік лікувався в госпіталі в Саратові, де перехворів на тиф та паратиф, що дало ускладнення на ноги. В листі від 29 серпня 1945 року читаємо привітання коханій дружині («дорогій Мусі» як він називав її) з днем народження та сподівання, що скоро вони знову

5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет Ткаченко М. П., м. Черкаси, кінець 1940-х років ФН - 9828.

будуть разом і «зживем так, що и умирать не захочется» [5]. А вже 18 вересня 1945 року під час службового відрядження до м. Городня Чернігівської області, Семен висловлює свою тривогу, що не має листів від сім'ї: «...мне так тяжело, что не могу передать...» [6]. В період війни майже два з половиною роки чоловік не мав зв'язку з сім'єю. Зустрілося подружжя в листопаді 1945 року в Києві, а вже в січні 1946 року переїхали на місце служби чоловіка в м. Чернігів. У 1947 році після ускладнення від хвороби, Семен Ткаченко помер. Марія, після смерті чоловіка, повернулася в Черкаси, вивчилася на бухгалтера та працювала у туберкульозному санаторії [7]. Померла в 2004 році, зберігши в серці кохання до чоловіка на все життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1927 р. ФН - 9827.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Свідectво про шлюб №589 Ткаченка С. С. з Ковригою М. П. м. Черкаси, 1927 р. ПП -25803.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото-портрет Ткаченка С. С., 1946 – 1947 р. р. ФН - 9829.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото-портрет сім'ї Ковриг, м. Черкаси, 1914 р. ФН - 9826.
5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Лист на поштовій картці адресований Ткаченко М. П. від Ткаченка С. С. 29 серпня 1945 р. ПП - 25825.
6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Лист на поштовій картці адресований Ткаченко М. П. від Ткаченка С. С. 18 вересня 1945 р. ПП - 25826.
7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото-портрет Ткаченко М. П., м. Черкаси, кінець 1940-х років ФН - 9828.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВЕСІЛЬНОГО ВБРАННЯ У ВЕСІЛЬНИХ ФОТОГРАФІЯХ ХХ ст. З ФОНДІВ ЧОКМ.

Ознайомлено з весільним вбранням крізь призму трансформацій повсякденності суспільства ХХ ст. на основі аналізу весільних фотографій зазначеного періоду, розглянуто найбільш поширені форми весільного вбрання та його елементи, прослідковано вплив соціально-культурних процесів на функціонування традиційних та появу нових форм весільного вбрання. (на основі музейних предметів із фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею).

Ключові слова: історія, повсякденність, фотографія, весільне вбрання, сукня, фата, прикраси, національний костюм, вишиванка, вінок.

Розглядаючи родинний альбом ми часто затримуємо погляд на весільних фотографіях батьків, родичів та друзів. Адже у всі часи весілля було одним з радісних, хвилюючих та найприємніших моментів у житті кожної людини, які старалися красиво зберегти в спога-

дах, відображених у кожній світлині. А відтак й вбрання завжди одягали особливе – «весільне». Такий тип вбрання є досить складною соціокультурною конструкцією, яка включає в себе не лише одяг, а й зачіски, прикраси, та аксесуари, створюючи цілком завершений образ.

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, поч. ХХ ст. ФН - 75.

2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1927 р. ФН - 9827.

А моду на весільну сукню запровадила ще королева Великобританії Вікторія, коли виходила заміж за принца Альберта в 1840 році. Адже весільна сукня – це без перебільшення найбільш значимий і важливий елемент у створенні неперевершеного образу нареченої. Вона може бути довгою або короткою, пишною або хвилястою, мати простий крій або багату обробку.

Репрезентація вбрання наречених передбачає обов'язкове звернення до фотографій, що представлені окремими постановочними світлинами з фототельє та РАЦСу. Порівнюючи старі весільні фотографії із сучасними, ми можемо проаналізувати зміни у весільній моді цього періоду.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею знаходиться близько 60-ти весільних світлин. Розглянемо весільні фотографії як головне джерело дослідження для розкриття особливостей весільного вбрання та його елементів.

Наприклад, на світлині, що датується початком ХХ століття [1], зроблений в черкаському фототельє М. Томпакова, зображено наречених одягнених в буденний одяг, про святковість свідчать лише весільні букети на

грудах та весільний віночок на голові у нареченої. Весільна сукня з'явилася лише після 1917 року, коли були змінені уявлення про весілля, а церемонія вінчання була замінена реєстрацією у відділах РАЦСу. В 1920–30-х роках відбувається заміна окремих традиційних елементів весільного одягу міськими нововведеннями, представники заможних верств починають шити весільні сукні міських фасонів із покупної тканини. На весільній світлині черкаських міщан – Семена та Марії Ткаченків, 1927 року [2], наречена одягнена в білу широку сукню, пошиту на замовлення, з довгою до полу фатою, на голові біла гіпюрова шапочка, прикрашена квітами.

На весільну моду значно вплинула друга світова війна. Весільні костюми з'являються дедалі рідше і через фінансову скруту молоді використовували для весілля звичайний повсякденний одяг. Наречені позичали одяг у подруг, брали напрокат або шили із всього, що потрапляло під руку. Фронтівки надягали парадну військову форму.

Цікаве весільне фото 1948 року [3] із села Дахнівка Черкаського району; на якому наречена одягнена в буденний одяг, у вінку та в

3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, с. Дахнівка Черкаського району, 1948 р. ФН - 9924.

4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико – побутові речі. Сукня весільна, м. Черкаси, 1955 р. ІП - 10252.

5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, Черкаський район, 1950-ті роки. ФН - 9593.

6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, с. Жовнино Чорнобаївського району Черкаської області, 1965 р.

7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1971 р. ФН - 9598.

намісті. На колінах тримає, як оберіг, тканий рушник із геометричним орнаментом. Наречений у військовій формі. В обох на грудях весільні букети.

40-50-ті роки XX ст. були дуже складними і до 1960-х років весільної моди майже не існувало, тому весільні сукні могли бути різних кольорів, навіть барвисті. Про те, що це весільна сукня молоді іноді свідчить лише фата з вінком. У фондах ЧОКМ знаходиться весільна сукня 1955 року [4], пошита з парашутного шовку. Адже в післявоєнний період парашути були ідеальною тканиною для пошиття святкового одягу.

Весільне вбрання, яке презентують нам весільні світлини 1950–1960-х років характеризує не лише їх власників, а й відображає характер і дух радянської епохи, підтверджує соціальний статус людини, рівень її добробуту, а також дозволяє простежувати формування та зміну смаків, дотримання тенденцій моди [5].

Наприклад, на весільній світліні 1950-х років [6] зображено молоду пару з Черкаського

району, що стоїть на простеленому рядні, на тлі стіни з вивішеним килимом. Наречена одягнена в білу шовкову сукню з довгими рукавами, на голові вінок з парафінових квітів та прозора фата на повний зріст. На ногах панчохи та темні туфлі на каблучках. Наречений у світлій сорочці, темному смугастому костюмі (піджак з двома рядами гудзиків, штани широкі з манжетами).

В 1960-х роках зберігається традиція (особливо в сільській місцевості) виходити заміж у національному вбранні, вишиванці. На фото 1965 року [7] із с. Жовнино Чорнобаївського району зображено наречену Яременко Настю (зліва) та дружку Тонкус Ольгу (справа), одягнених в традиційний український одяг. Дівчата підперезані вишитими рушниками, на головах вінки, на шиї кілька разків намиста.

Національна атрибутика (вінок із стрічками, вишиванка) часто поєднується з сучасним для 1960–1970-х рр. одягом. Весільним вбранням міг слугувати щонайкращий, охайний одяг, що його радянські жінки берегли для виняткових подій, урочистості якому нерідко додавав білий вінець. Переважна більшість світлин показують наречену в білій сукні; білий колір – символ чистоти та невинності. В той час коли весь одяг в СРСР був переважно тьмяних кольорів, біла весільна сукня не лише задавала святкового тону, а й не дозволяла нареченій загубитись серед гурту гостей на групових світлинах. [8] Весільну сукню спеціально виготовляли, нерідко шили на замовлення в ательє або вдома.

На весільній світліні 1971 року [9] наречена одягнена у довгу білу сукню з білої парчі, на талії широкий пояс з круглою пряжкою зі стразів. На голові подвійна фата, зібрана віночком на маківці; на руках рукавички до ліктів. Наречений у темному костюмі (штани із вузькими холошами), білій сорочці; на шиї темна краватка.

У 1980-х роках весільна мода відображала риси, характерні для моди цих років. Довгі, розширені донизу, але не пишні сукні з верхом у вигляді блуз, з широкими плечима та довгими рукавами. Часто, наречена замість фати надягала на голову шляпку.

Починаючи з 1990-х років сукні ставали пишнішими, також модним стало одягати неповторне та ексклюзивне весільне вбрання. Наречені могли віддати перевагу будь-якій сукні, яка була до душі та кишені молодят. Весільний одяг можна було придбати по талонах, у салонах для молодих та на ринках. На весільній

8. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, с. Княжа Звенигородського району Черкаської області, 1993 р.

світлині 1993 року [10] зображено наречену одягнену в довгу, білу, триярусну сукню. На голові віночок «таблетка» та фата; на руках білі рукавички. Наречений в білій сорочці, темному костюмі в дрібну смужку з краваткою-метеликом. Краватка не лише доповнювала образ нареченого, а й підкреслювала його соціальний статус і престиж. Форма краватки теж мала значення – чим дорожча, тим елегантніша.

Аналізуючи весільне вбрання періоду ХХ століття, за світлинами з фондів краєзнавчого музею, можна говорити про те, що воно є переплетенням традицій і новацій, буденності і святковості, масовості та індивідуальності. А фотографії, зроблені в цей період є важливим джерелом для вивчення та реконструкції весільного вбрання в контексті повсякденної історії.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, поч. ХХ ст. ФН - 75.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1927 р. ФН - 9827.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, с. Дахнівка Черкаського району, 1948 р. ФН - 9924.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико – побутові речі. Сукня весільна, м. Черкаси, 1955 р. ІП - 10252.
5. Бугайова В. О. Весільне вбрання: історія і сучасність /В. Бугайова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. – 2010. - № 1. – 6 с.
6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, Черкаський район, 1950 – ті роки. ФН - 9593.
7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, с. Жовнино Чорнобаївського району Черкаської області, 1965 р. ФН - 1162.
8. Каганов Ю.О. Радянські свята та обряди в контексті ідеологічної політики в Україні II пол. ХХ ст. / Ю.О.Каганов Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – 2013 – Вип. 36. -186 с.
9. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1971 р. ФН - 9598.
10. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, с.Княжа Звенигородського району Черкаської області, 1993 р. ФН - 10154.

Тетяна ВАЛАХ,
заступник директора
з наукової роботи
Черкаського обласного краєзнавчого музею

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: 100 РОКІВ НЕПРОСТОГО ШЛЯХУ.

В статті розкривається 103 літня історія однієї з найстаріших музейних інституцій – Черкаського обласного краєзнавчого музею від моменту його створення в роки Української революції до сьогодення. Простежується роль і місце музею в краєзнавчому русі краю та процес формування музейної колекції.

Ключові слова: краєзнавчий музей, історико – культурна спадщина, фондова колекція, історія, Черкащина.

Понад 100 років Черкаський обласний краєзнавчий музей є невід’ємною частиною процесу формування культурного простору краю. Він, як соціальна інституція відіграє важливу роль у збереженні і дослідженні історико-культурної спадщини Черкащини, є платформою для її пізнання, продуктивного інформаційного і ціннісного обміну, і як наслідок формування національної ідентичності. За цей тривалий відрізок часу Черкаський обласний краєзнавчий пройшов нелегкий шлях. Тому яким він є зараз завдячує цілеспрямованій, систематичній, творчій науково-дослідницькій, збиральницькій роботі не одного покоління музейників.

Єдиним ґрунтовним дослідженням з історії музейної інституції є документальний нарис «Черкаському краєзнавчому – 80» істориків-краєзнавців Соси П. П. та Мельниченка В. М., 1998 р. в якому на основі документів Державного архіву Черкаської області та спогадів працівників музею різних років, розкривається історія закладу на різних етапах його існування. Велика увага приділена періоду становлення музею як науково методичної установи в 1970–1980-х рр. Також короткий нарис історії музею вийшов 2018 року в ювілейному виданні «Черкаський обласний краєзнавчий музей. 1918–2018 рр.». Постаті першого директора закладу присвячена стаття В. І. Нестеренко «Д. П. Бочков – дослідник, краєзнавець, перший директор Черкаського музею».

В подальшому було опубліковано кілька досліджень наукових працівників музею що стосувались історії музею та його фондової колекції в збірниках регіональних краєзнавчих конференцій та Музейних часописах. Це,

зокрема, статті О. І. Володько «Креслення з архіву Черкаського обласного краєзнавчого музею, як джерело дослідження історії першого будинку музею по вулиці Гоголівській 115» та «Черкаський обласний краєзнавчий музей у 1944–1945 рр. За архівними документами з власного зібрання музею», дослідження В. П. Волик, Д. В. Кулика, головного хранителя В. О. Мухової, завідувачки відділу ЧОКМ – музею «Кобзаря» О. М. Шарапи. Важливим джерелами в дослідженні історії закладу є матеріали що зберігаються у власному архіві музею – листи, протоколи нарад, фінансові і штатні розписи, книга відгуків тощо .

Свою роботу музейна інституція розпочала у роки Української революції 1917–1921 рр., в умовах нестабільної політичної обстановки, частой зміни влад, розрухи та анархії. Так 1917 р., на хвилі національного відродження, в Черкасах, за ініціативою місцевої інтелігенції та активної громадськості створюється осередок товариства «Просвіта» в складі якого розпочинає свою роботу музейна секція. Її мета – створення в місті Черкасах краєзнавчого музею. Ініціативну групу очолює талановитий історик, бібліограф, згодом відомий краєзнавець та музеєзнавець Д. П. Бочков (уродженець м. Остер що на Чернігівщині). Головне завдання музею його директор бачив у збиранні і експонуванні такого демонстраційного матеріалу, який би «допомагав вивчати «фізіологію Черкащини, соціально-економічний характер та історію культури, природні багатства (мінеральні, лісові, водні, торф’яні тощо)». Про це він писав у своєму листі від 24 травня 1918 року до відділу народної освіти. (7. 56)

Вже в травні 1918 р. з'явився перший «Черкаський історико-педагогічний музей, заснований в 1918 році Черкаським товариством «Просвіта» в м. Черкаси на Київщині». Розмістився він в будинку по вулиці Гоголівській, 115 а. Тут він перебував довгих 65 років, з незначною перервою з квітня по грудень 1919 року. Цей півтораповерховий будинок за проектом архітектора Д. Суденка було споруджено 1905 року як житловий, коштом черкаського заможного міщанина М. Г. Кучерського. Однак за призначенням він ніколи не використовувався. Розкішна на той час будівля слугувала громаді. Тут спочатку було офіцерське зібрання, опісля його придбав одеський кондитер, уродженець с. Мошни Черкаського повіту Л. Т. Свиченко. (4.22)

Основою майбутньої музейної колекції стали матеріали 35-го Орловського і 36-го Брянського полків колишньої російської армії, які до революції дислокувалися у Черкасах. Серед полкових реліквій були військові знамена, зброя, золоті та срібні речі, полкові нагороди, тощо. До музею також надійшли реквізовані речі з навколишніх панських маєтків Бобринських, Балашових, Браницьких, заможних міщан Лисакова, Гаркавенка – картини та ін. твори образотворчого мистецтва, гобелени, килими, меблі, посуд, зброя, коштовні прикраси, природничі колекції опудал, мінералогічна колекція Козловського. За клопотанням директора для нового музею було закуплено ентомологічну колекцію черкаського колекціонера Балківського, якого запросили на службу до музею для складання пояснювальних таблиць, каталогу, тексту для екскурсиводів.

На початку вересня 1918 р. музейна секція черкаської «Просвіти» звернулась до громадян краю з відкритим листом в якому повідомляла про організацію музею та з проханням «...жертвувати для музею старовину,... та різні колекції природничого, технічного й промислового життя Черкащини,...та повідомляти Музейну секцію на будуче про всякі нахідки старовини на Черкащині й поза межами її, точно зазначаючи де, при яких обставинах і коли знайдено ту, чи іншу старовину та які відомості про неї збереглися в народній пам'яті...». (10.52)

Початковий період існування музею, 1918–1919 рр. був позначений, пошуками форм в організації експозиційної, просвітницької роботи та комплектування фондів. На той час музей мав лиш директора і двох наукових працівників.

У березні 1919 року Київський народний комісаріат своїм розпорядженням дає вказівку Черкаському повітовому відділу освіти, місцевому комітету охорони пам'яток спільно з іншими установами створити на базі вже існуючого музею єдиний музей із архівом та науковою бібліотекою. Після цього 6 квітня 1919 року на засіданні Черкаського повітового відділу народної освіти спільно із товариством «Просвіта» було прийняте рішення, що науковий історико-педагогічний музей повинен стати базою для створення єдиного народного музею: «...оскільки на Черкащині тільки просвітницький музей є організованим, має наукову наявність до 6000 експонатів, підготовлені культурні сили. Просвітянський музей повинен концентрувати навколо себе всі нові надходження музейних колекцій». Цей музей мав носити назву: «Народний науковий історико-педагогічний ім. Т. Г. Шевченка музей на Черкащині. Заснований в 1918 році Черкаським товариством «Просвіта»». (9.23)

В 1919 року Черкаською Повітовою Управою на прохання Черкаського товариства «Просвіта» було виділено 10 000 крб. для впорядкування музею.

1920-ті року музей було взято на державне утримання. Підпорядковано відділ у освіти Черкаського повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. В 1922–1926 рр. згідно звіту першого директора заклад мав шість відділів: археологічний, краєзнавчий кабінет з ентомологічною колекцією, художній відділ, яким опікувався сам директор. Відділ мав два структурних підрозділи – церковних культів і військовий, відділ етнографічний, відділ панського побуту. Найбільшим був відділ природознавчий У 1920 році почала діяти меморіальна кімната Т. Шевченка. (1.10)

Троє музейних працівників постійно дбали про поповнення колекції, яка була впорядкована згідно правил і вимог музейної справи: всі експонати інвентаризовані, експозиція оснащена етикетажем. На 1926 рік музейна колекція налічувала вже майже 15 тисяч експонатів, а книжковий фонд музейної бібліотеки складав понад 13 тисяч томів, з них 10 тисяч – іноземних видань. З початком індустріалізації із Черкаський музей втратив експонати із золота, срібла та коштовного каміння – вони були передані до державного банку.

Активно проводилась просвітня робота. Музейники організовували екскурсії влаштовували тимчасові виставки, читали лекції. (6.205).

На початку 1940-х років, після реорганізації в музеї утворено три відділи: природи з підрозділами зоології, геології, мінералогії; історії з підрозділами археології, історії, мистецтва та кімната Т. Шевченка; розділ соціалістичного будівництва. Музейна колекція складала 20 800 експонатів.

Великих збитків музею завдала німецько – радянська війна 1941–1945 років: дуже постраждало саме приміщення музею та було втрачено значну частину фондової колекції – безслідно зникло близько 4 тисяч найцінніших експонатів.

Місто Черкаси було звільнене 14 грудня 1943 року. Початок 1944 року був надзвичайно складним для музею. Головним завданням стало впорядкування музейного будинку по вулиці Гоголя, 179, стан якого був катастрофічний. Музей не має власного транспорту. Приміщення не освітлювалось і майже не опалювалось. (5.41)

Та попри всі труднощі робота в музеї йде. Матеріалів для нової експозиції дуже мало. Спроби повернути евакуйовану в серпні 1941 року найціннішу частину музейної колекції марні. На запит музею, у березні 1945 року, приходить відповідь з Полтавського історико-краєзнавчого музею про те, що евакуйовані 1941 року з Черкас експонати загинули в полум'ї пожежі Полтавського музею. Фактично довоєнне зібрання втрачено. Найкраще що залишилось – це природнича колекція. 1 травня 1944 року – першим у республіці Музей відкрився для відвідувачів. Працівників відзначили нагородами і грошовими преміями. Відділ природи визнаний республіканським управлінням музеями кращим серед краєзнавчих музеїв України. (5.42)

14 грудня 1944 року, в день першої річниці визволення Черкас, було відкрито новий розділ експозиції – «Черкащина у Вітчизняній війні». Музейна експозиція створювалась, в стислі строки, силами декількох працівників, які навчалися на ходу. На думку керівництва закладу багато недопрацювань, екскурсії проводяться на недостатньо високому рівні. В протоколі наукової наради, що відбулась у музеї 22 вересня 1944 року, після доповіді директора В. В. Семашка про роботу наукових співробітників було записано рішення: «Для лучшего обслуживания посетителей необходимо иметь соответствующую литературу. Экскурсоводам нужно сделать три работы: а) Инвентаризацию б) Этикетаж в) Работа над собой». (5.43)

Триває і пошукова робота. Влітку 1945 року музей організовує дві місячні наукові експедиції, в Мошногір'я і на Тясмин, Мета першої експедиції – дослідити лісову фауну і флору Мошногір'я. Експедиція на річку Тясмин передбачала орнітологічні спостереження, дослідження болотної і степової рослинності. Завдяки експедиціям активно поповнюються музейні колекції. У грудні 1945 року проведено інвентаризацію фондів, і кількість музейних предметів складатиме: по відділу природи – 6084 одиниць, по відділу історії – 1637 одиниць. Бібліотека музею налічує в цей час 5760 одиниць. Протягом 1945 року було прийнято 10419 відвідувачів, проведено 72 екскурсії для 2537 відвідувачів.

1948 року Черкаський краєзнавчий музей отримує статус міжрайонного. В його складі працює два відділи – відділ історії та природи. Музейний фонд нараховує 10386 експонатів, бібліотечний книжковий фонд – 5727 примірників. Зросла і відвідуваність закладу. Протягом року – 47147 осіб із них половина-школярі.

7 січня 1954 р. було утворено Черкаську область з центром у Черкасах. Черкаський міжрайонний краєзнавчий музей постановою Ради Міністрів УРСР № 1054 від 21 липня 1954 р. реорганізовано у Черкаський обласний краєзнавчий музей. (9.17). В цей час заклад розширює коло своєї діяльності, залучає до вивчення історії краю місцевих краєзнавців, надає допомогу у створенні музейних кімнат та музеїв у районах області, на підприємствах. Ведеться активна просвітницька робота в регіонах Черкащини – наукові працівники виїжджають в новоутворені райони області де для населення читають лекції на краєзнавчу тематику, демонструють документальні фільми (для цієї мети музею була виділено спецавтомашину з кіноустановкою). Наукові працівники музею беруть активну участь у підготовці тому «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» 1972 р., що стало важливою сторінкою в розвитку краєзнавства краю. Так музей поступово перетворюється у науково – методичний центр краєзнавчого руху в краї. (1.14).

1970 року директором музею став І. Д. Ракітін, який поставив високу планку в науково-дослідній і пошуковій роботі. В музеї було вперше введено посаду заступника з наукової роботи на яку призначили історика Сосу П. П.

Саме Ракітін І. Д. поставив питання перед облвиконкомом про будівництво нового приміщення музею. Адже музейний будинок по вулиці Гоголя, непридатний до використання і його

капітальний ремонт неможливий. В 1973 р. музей зачинився для відвідувачів.

Понад 10 років тривала напружена праця колективу в напрямку наукового комплектування музейної колекції, розробки концепції нової експозиції та її тематико-експозиційного плану. Музей в той час очолює Герой Радянського Союзу Малущенко М. Є. (1.16).

Паралельно з науковцями велася робота і проектувальниками. Типових проектів будівництва музеїв на той час не існувало. Тому черкаські архітектори Фурсенко С. М., Собчук М. Я. та Кондрацький Л. К. (науковий консультант – О. М. Дубовий) розробили свій, оригінальний індивідуальний проект, за який вся авторська група 1986 року була удостоєна державної премії України ім. Т. Г. Шевченка. За задумом авторів музейна будівля мала асоціюватися з козацько-гетьманською скринькою-скарбницею, як сховищем матеріальних і духовних цінностей народу.

Новий музей був урочисто відкритий 8 травня 1985 року (напередодні 40-ої річниці Дня Перемоги). На його будівництво коштів не пожаліли витративши 3 млн. карбованців. Для оздоблювальних робіт були використані довговічні матеріали: граніт запорізьких родовищ, уральський мармур, закарпатський туф, кримський вапняк; художній паркет виготовляли на Волині, алюмінієві конструкції – продукція Броварського заводу алюмінієво-будівельних конструкцій. Для нової експозиції решетилівськими майстрами було виткано ряд великоформатних тематичних авторських gobelén, хол музею прикрасила велика скульптура «Мати-Черкашина» черкаського скульптора Куца А. В. Над оформленням експозиції працювали художники Черкаських художньо-виробничих майстерень художньо – оформлювального комбінату та київського об'єднання «Художник», більшість макетів виготовлено Харківським художньо-виробничим комбінатом. Експозиція створена за хронологічно-тематичним принципом розміщена в 30 залах, на площі 2800 м. кв. де представлено 12 тис. експонатів. Вона має розділи: природи краю, археології, етнографії, історії краю XIV – поч. XX ст., історії краю з 1917 року до сучасності, зал вшанування пам'яті Т. Шевченка, зал голограм, великі виставкові зали. (2.12).

В 1993 році за значний внесок у розвиток українського краєзнавства, збереження і популяризацію унікальних пам'яток матеріальної і духовної культури Всеукраїнська спілка краєз-

навців присвоїла музею звання лауреата премії Ім. Дмитра Яворницького.

Звичайно з того часу багато що змінилося. Експозиція перетерпіла ряд змін. Були демонтовані морально застарілі тематичні зали «Край в роки Жовтневої революції», «Дружба народів». Створено багато нових експозиційних комплексів присвячених сторінкам, які в радянський час були «білими плямами» в історії краю. Це «Голодомор на Черкащині 1932–1933 рр.», «Національно визвольні змагання та духовне відродження краю 1917–1930 рр.», «Великий терор та репресії на Черкащині в 1930-х рр.», «Культура краю 1920-х 30-х рр. «Розстріляне відродження». З'явилися нові виставки: «Олімпійське сузір'я Черкащини», «Вони першими захистили світ» (присвячена черкащанам, учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС), «Майдан очима черкащан» та «Війна триває» що розповідає про російсько-українську війну, Колектив музею на цьому не зупиняється і надалі працює над ребудовою експозиції, згідно нової концепції.

Сьогодні Черкаський краєзнавчий музей – сучасний культурний та освітній центр, один з найбільш відвідуваних та популярних закладів обласного підпорядкування (до карантинних обмежень музей щороку відвідувало близько 200 тис. осіб) Заклад є також центром методичної та краєзнавчої справи на Черкащині, на його базі проходять регіональні краєзнавчі конференції.

Музей постійно шукає шляхи для залучення і збереження аудиторії. Тому пропонує для відвідувачів інноваційні форми проведення дозвілля – це майстер-класи, цикли етнологічних заходів присвячених відродженню та популяризації звичаїв і традицій Середньої Наддніпрянщини, різноманітні акції. Музей також розвиває дигітал-напрямок.

В складі музейної інституції діє кілька відділів: науково-дослідний відділ фондів, який понад 50 років очолює Мухова В. О.; науково-дослідний відділ природи та археології краю; науково-дослідний відділ історії краю, з двома секторами – воєнної історії та новітньої історії; науково-дослідний відділ етнології; відділ науково-просвітницької та виставкової роботи відділ методичної та пам'яткоохоронної роботи.

В складі музейної інституції на правах його відділів діють: музей «Кобзаря» Т. Г. Шевченка в м. Черкасах; меморіальний музей Л. П. Симиренка в с. Мліїв Городищенського р-ну Черкась-

кої області; музей історії села Старосілля Городищенського р-ну Черкаської області; музей Т. Г. Шевченка в селі Мошни Черкаського р-ну Черкаської області; садиба-музей Героя України В.М Чорновола в селі Вільховець Звенигородського району Черкаської області.

Частиною експозиції музею є також музейна кімната «Робочий кабінет В. Симоненка» при редакції газети Черкаський край.

В закладі також діє наукова бібліотека. Її книжкові фонди налічують понад 14 000 примірників. Бібліотека укомплектована науковою, навчальною, довідковою, методичною, періодичною та іншою літературою. Одним з найцінніших надбань бібліотеки є фонд рідкісної книги, де зібрано понад 3 000 тисяч унікальних видань.

Науковим підґрунтям музейних заходів і проектів є фондова колекція музею, що нараховує близько 180 тисяч музейних предметів, з них 154 тисячі – основного фонду. Джерелом поповнення музейної колекції є науково-дослідна та збиральницька робота фахівців музею, а також подарунки жителів Черкащини та гостей.

Найчисельнішою є археологічна колекція – 36 тисяч предметів матеріальної культури від палеоліту до середньовіччя. Серед них комплекси зі скіфських курганів, досліджених археологами музею; колекція кераміки та малої пластики трипільської культури з поселень Тальянки, Майданецьке, Чичиркозівка.

Нумізматична колекція, що нараховує близько 14,5 тисяч музейних предметів, представлена давньоримськими монетами кінця II ст. до н. е. – початку II ст. н. е.; арабськими дирхемами 700–800 років, срібними гривнями новгородського типу; грошовими знаками Європи, Росії XVI–XXI ст.

Музейний фонд пам'яток писемності був сформований цінними рукописними та друкованими матеріалами і налічує 26,5 тисяч музейних предметів. Окрасою фонду є зібрання старовинних друкованих книг та рідкісних видань XVI-першої половини XIX ст., що налічує 206 екземп-

лярів. Перлиною фонду є рукописний список Пересопницького Євангелія 1571 р. та «Апостол».

Багата колекція етнографічних матеріалів, зібрана на Правобережжі та Лівобережжі Середнього Подніпров'я вишитих і тканих рушників, – 1,5 тисячі одиниць. Музей володіє чималою збіркою народних ікон, народних картин, портретів Т. Г. Шевченка. Гордістю колекції є найбільш повна шевченкіана, представлена в книгах, листівках, творах образотворчого мистецтва.

Природничі фонди в кількості 17 тисяч одиниць включають цінну оологічну колекцією Носаченка О. В. 1971 р., ентомологічну колекцію Кушніренка Є. Ф., палеонтологічну, мінералогічну колекції. Природничу колекцію доповнюють опудала різних тварин і птахів, виготовленими на початку XX ст.

Наразі розпочато роботу з оцифрування та створення електронного каталогу фондової колекції. Важливе місце в науковій роботі музею посідає не тільки комплектування та дослідження колекції, а і її популяризація. З цією метою 1918 року започатковано видання щорічного Музейного часопису Черкаського обласного краєзнавчого музею, вийшли каталоги «Філателістична Шевченкіана музею «Кобзаря» Т. Г. Шевченка», збірки листівок «Народна ікона Середнього Подніпров'я» «Історичні коштовності з археологічної колекції музею», «Данило Нарбут. Серія «Полковники» (3 фондової колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею), «Рушники Шевченкового краю» (3 фондової колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею), тощо.

Підсумовуючи, варто зазначити, що почавши в далекому 1918 році Черкаський музей пройшов шлях від напівсамодіяльного повітового до одного з провідних музеїв Черкащини. Нелегка праця багатьох поколінь музейників що доклали зусиль до розбудови найбільшої музейної інституції краю має виняткове значення для збереження історико-культурної спадщини Черкащини та виховання майбутніх поколінь.

1. Соса П. П., Мельниченко В. М. Черкаському краєзнавчому – 80: історико-документальний нарис про Черкаський обласний краєзнавчий музей.-Черкаси: сіяч, 1998 р. – 68 с.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Упорядник Лепський В. В.- Черкаси: в-во Андрощук П. С.,2018 – 132 с., ілюстр. 176 р.
3. Волик В. П. Природничі фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.// Музейний Часопис Черкаського обласного краєзнавчого музею: Збірник наукових праць. Редкол.: Григоренко Т. О. та ін. – Черкаси: Видавець Третяков О. М., 2018 – 120 с. – Текст: укр. С.18-20.
4. Володько О. І. Креслення з архіву Черкаського обласного краєзнавчого музею, як джерело дослідження історії першого будинку музею по вулиці Гоголівській 115. //Музейний Часопис Черкаського обласного краєзнавчого музею: Збірник наукових праць. Редкол.: Григоренко Т. О. та ін. – Черкаси: Видавець Третяков О. М., 2018 – 120 с. – Текст: укр. С.21-25
5. Володько О. І. Черкаський обласний краєзнавчий музей у 1944 – 1945 рр. За архівними документами з власного зібрання музею.// Музейний Часопис Черкаського обласного краєзнавчого музею : Збірник наукових праць, Число 2-3 / Редкол.: Валах Т. П. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Видавець Третяков О. М., 2020. –172 с. – Текст: укр. С.40-46.
6. Щербина М. М. Просвітянський рух на Черкащині в роки Української революції (1917 – 1920рр.) Черкащина в контексті історії України. Матеріали першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченій 50-річчю утворення Черкаської області. -Черкаси: Ваш Дім, 2004. ст. 203- 208.
7. Нестеренко В. І. Д. П. Бочков – дослідник, краєзнавець, перший директор Черкаського музею.// Персоналістичний вимір історії Черкащини: матеріали Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народження доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Бушина Миколи Івановича (12 березня2018 р., м. Черкаси) / упоряд.: В. М. Лазуренко, І. Ю. Стадник, О. О. Яшан; відповід. ред. проф. В. М. Лазуренко.– Черкаси : ЧДТУ; видавець Гордієнко Є. І., 2018. – 427 с. С.55-62. URL: <https://docplayer.net/87104208-Personalistichniy-vimir-istoriyi-cherkashchini.html>
8. Фотокопии архивных документов об организации в г. Черкассах музея в 1918г. Черкаський обласний краєзнавчий музей (далі – ЧОКМ). – Науковий архів. – Оп. 1– Спр. 127. – Арк. 23
9. Ксерокопії архівних документів про створення в м. Черкаси народного історико-педагогічного музею, на базі якого згодом створений обласний краєзнавчий музей . / ЧОКМ – Науковий архів. – Оп. 1– Спр. 218. – Арк.23
10. Діяльність товариства «Просвіта». ДАЧО Ф 474, оп.1, спр.1 арк. 52

Тетяна ВАЛАХ,
заступник директора
з наукової роботи
Черкаського облас-
ного краєзнавчого
музею

КУЛЬТУРНО – ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА ЧЕРКАЩИНІ В 20-Х РР. ХХ СТ. (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ).

Анотація: у статті на основі документів, що зберігаються у Державному архіві Черкаської області, висвітлено основні напрямки діяльності місцевих осередків товариства «Просвіта» на Черкащині в 1920-х рр. на культурно-просвітній ниві : відродження та поширення національної освіти – українізація школи, подолання неписьменності; організацію курсів, проведення лекцій, бесід з різних питань суспільного життя; популяризація української культури через відзначення національних та народних свят, проведення концертів та вистав українських класиків; сворення книгозбірень, читалень та музеїв.

Ключові слова: товариство «Просвіта», осередок, джерела, архівні документи, національна свідомість, Черкащина.

Вагомою історичною силою, що стояла у витоків українського націотворення, було товариство «Просвіта». У його лавах гуртувались люди різних соціальних верств населення часто з протилежними поглядами на суспільний лад, спільною для яких стала національна ідея. З початку свого виникнення в 1866 році, товариство займалось піднесенням культурно-освітнього рівня нашого народу і, відповідно, брало участь в його консолідації, пробудженні національної свідомості, обстоюванні культурно – освітніх і навіть економічних прав. Найбільш плідними у діяльності «Просвіти» були 1917–1923-ті рр., коли товариство змогло реалізувати накопичений раніше досвід та потенціал.

Як бачимо, товариство «Просвіта» було піонером у вирішенні більшості актуальних і сьогоденні питань: утвердження духовності, становлення національної свідомості й громадянського суспільства, розширення сфери використання української мови та її вживання у всіх сферах. Саме це робить аналіз діяльності «Просвіти» особливо актуальною справою.

Важливим джерелом в дослідженні діяльності товариства «Просвіта» на теренах нашого краю є документи Державного архіву Черкаської області. Це установчі документи різних осередків товариства (постанови про заснування статуту), протоколи засідань просвітянських осередків, членські картки та посвідчення; розпорядження органів влади до товариств,

звіти зі статистичними даними по просвітніх організаціях, що надсилались до центральних органів влади повітовими Шкільними Радами, звернення товариств до органів влади, громадян; повідомлення про різноманітні заходи, афіші, преса того часу та ін. Вони звичайно не дають повної інформації по кожному регіону нашого краю. Але стан справ в просвітній сфері все ж відтворити можливо.

Загалом після Лютневої революції склалися сприятливі умови для відновлення діяльності Товариства «Просвіта». Уже в першій своїй відозві Центральна Рада закликала Український народ об'єднуватись в політичні товариства, культурні спілки. Підтвердження цьому – звернення до громадян надруковане в уманській газеті «Вільна Україна» від 7 травня 1917 р.: «...Панове вільні громадяне, ...позавайте скрізь по селах, по містечках і городах великі міцні та сталі і свідомі громади людей чи будуть то «Просвіти» чи «Січі» чи політичні організації». [11.46.]

Товариство дуже активно включається в суспільне життя краю. Так у Золотоніському повіті за сприяння Губернського комісара Тимчасового уряду А. Лівіцького у квітні 1917 року було засноване товариство «Просвіта», налагоджено видання газети «Вісти з Просвіти» [3.520]. За ініціативи Золотоніської «Просвіти» було організовано першотравневу демонстрацію, в якій взяли участь і мешканці навколишніх сіл. Вони виходили з гаслами: «Хай живе вільна Україна», «Хай живе Російська федеративна республіка». [4.201]

Як видно з документів протягом 1917 року дуже швидко зростає мережа просвітніх осередків: відновлюють діяльність старі, створюються нові. Згідно статистичних даних вже в вересні 1917 року тільки у Київській губернії нараховувалось 222 осередки «Просвіти». [1.123]. Особливо жваво процес творення нових осередків проходив в сільській місцевості. Однак вони опинились у важкому становищі, не знаючи, як організувати та розвинути культурно-освітню справу, не маючи для цього досвіду й необхідних інструкцій. Тому за ініціативою Київської «Просвіти» 20–30 вересня 1917 року відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». Напередодні був розісланий попередньо розроблений анкетний лист, в якому містилися питання про кількість проведених заходів, прочитаних лекцій, наявність книгозбірні і та ін. Результатом роботи з'їзду стало створення Центрального Бюро Всеукраїнської спілки просвітницьких товариств, визнання необхідності українізації усіх шкіл, заснування при усіх «Просвітах» «Рідної хати (Народного дому)». [2.235] Було затверджено Зразковий статут товариства «Просвіта» в якому викладено основні засади та мета його діяльності: «Товариство «Просвіта» засновується для того, щоб просвітити своїх членів світлом доброї науки та через знання повести їх до кращого громадського національного життя. Щоб досягти своїх завдань «Просвіта»: відкриває книгозбірні, читальні, книгарні, заводять кінематограф; упоряджує прилюдні читання, лекції, доклади і бесіди; видає книги, газети і листівки для народного читання; щоб поширити освіту, заводять різні школи для дорослих і дітей, виряджує читання та виклади різних наук, закликає лекторів та інструкторів для роз'яснення різних питань; заводять різні фонди і стипендії для допомоги кращим учням продовжувати свою науку далі; ширить освідомлення про значіння народних економічних заходів; впоряджує освітні мандрівки, народні гулянки, національні свята і урочисті походи; збирає і зберігає старовинні речі історичного і народного побуту; відкриває дитячі захистки, закладає різні дитячі гуртки, впоряджує дитячі вечори і неодмінно різдвяні ялинки; дбає про роз'яснення і заведення гуртків для фізичного виховання дорослих і дітей; заводять співочі гуртки; упоряджує театральні вистави і вечори: співочі, музичні і літературні; будує «народні доми», входить в зносини з іншими просвітами та інституціями для найкращого

виконання своїх завдань. Почесним головою з'їзду було обрано М. Грушевського. У своєму виступі він зауважив: «Хай наші «Просвіти» сіють ті «драконові зуби», з яких виросте нове покоління оборонців волі як українського народу, так і усіх народів, що в Україні живуть...». [10.56]

Практичну допомогу в розширенні освітньої сфери на місцях надавали відомі вчені та громадські діячі уродженці нашого краю – С. Єфремов, В. Дурдуківський, М. Біляшівський та ін. За доби Центральної Ради на місцях були закладені основи національної системи освіти, яка охоплювала не тільки українську школу, а й школи національних меншин. [5.56]

За Гетьманату, 3–5 листопада 1918 року в Києві відбувся II Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». Департамент двічі проводив реєстрацію організацій «Просвіти» в Україні, виділяв кошти для організації нових осередків товариства, на підтримку їх діяльності. За Директорії УНР просвітницька справа набула подальшого розвитку. За другої УНР продовжувалась матеріальна підтримка товариств державою, адже позитивний вплив діяльності «Просвіти» на українське населення був дуже помітний. [2.230]

Яким був стан справ в просвітній сфері краю свідчать документи. Більшість «Просвітніх» організацій у селах краю були засновані ще у 1917 році, однак в 1918 році частина осередків в селах припинили своє існування: «...Головна причина закриття зазначених «Просвіт», брак культурних відповідних сил. Селянство стало виявляти індиферантізм до просвітньої праці вчителів, учительство ж не мало змоги взяти на себе всю тугість роботи не маючи в своєму розпорядженні ні коштів, ні відповідних умов для праці...» – так пояснюється в відомості надісланих Шкільною Радою Черкаського повіту до Київської Губернської Народної управи. [14.29] Подібна ситуація склалась і в інших повітах краю.

У відомості про культурно-освітні організації на 1918 р. надісланих до Київської Губернської Народної управи Черкаською Повітовою Шкільною Радою в серпні 1918 р. знаходимо дані лиш по Черкаському повіту. Тут діяло 27 осередків «Просвіти». Крім того існували різноманітні просвітницькі гуртки, як то: гуртки аматорів драматичного мистецтва в селах Шелепухи та Ротмистрівка, Тарасівський просвітній гурток в с. Яблунівка, «Рідний гурток» в с. Леськи, Шевченківський гурток в м. Орловець, гурток ім. Т. Г. Шевченка

в с. Хлистунівка. В м. Сміла, крім двох осередків «Просвіта» діяло товариство «Українська хата». Майже всі осередки «Просвіти» мали книгозбірні та читальні, книги для яких отримували з київських книгарень (окрема книгарні «Час»), черкаського видавництва «Сіяч», з крамниць товариства «Допомога школі» (одна з яких була в м. Сміла). [14.1-19]

Незважаючи на підтримку держави коштів катастрофічно не вистачало. Ось як описує заснування та роботу місцевого товариства «Просвіта» Шкільна Рада Малобузуківецької однокласної народної школи: «Проводиться навчання позашкільної освіти з дорослими... Проводяться вистави в котрих приймають участь учительки Малобузуківецької школи і учитель Головатинської школи добродій Ленець, а також селяни... На власні кошти учительки на різдвяних святах збудували ялинку для учнів, котрі були задоволені нею, а також батьки їх. Учні декламували вірші, а також проводили співи українських пісень. На вечері декламував свої власні вірші учитель.... Січня 26-го була поставлена вистава на користь «Просвіти» ставили «Бувальщина»... Вистава пройшла дуже гарно й залишила у селян гарне вражіння й задоволення. Після першої вистави зорганізувався театральний гурток під орудою добродія Леденця й готується вистава «Сватання на Гончарівці», котра має відбутися на масній. Учительки...готують поставити концерт на Шевченківське свято. При зібранні «Просвіти» на зібранні котрому одноголосно постановили вибрати головою просвіти завшколою С. Куликівського, товаришем голови селянина К. Коновіченка.»[16.16].

Як видно з таких звітів та афіш, що теж зустрічаються в архіві серед документів, репертуар драмгуртків становила в основному українська класична драматургія.[11.154] До наших днів дійшли фото – учасників драмгуртків с. Гусакового на Звенигородщині та с. Мельники Чигиринського р-ну,що зберігаються в фондах Черкаського обласного музею.

Крім того, «Просвіта» займалась організацією хорів, оркестрів, проводила концерти. Так 28 березня 1920 р. Черкаське товариство влаштувало вечірку з виставою «Миротворці», та концерт з танцями.»[8.203]

Просвітні товариства проводили також роботу по відзначенню різних національних свят, з вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Цікавий факт – 12 лютого Рада Золотоніської «Просвіти» звернулась до настоятелів парафій пові-

ту з відозвою такого змісту «Вельмишановні Пан-Отці! Дня 25-го і 26-го ц. р. Україна вперше буде святкувати дні народження і смерті Тараса Шевченка. Золотоніська «Просвіта» просить вас одправити у неділлю 25-го після Служби Божої панахиду по Тарасові. Перед панахидою прохаємо сказати відповідне слово.

По селах пропонується школам прийняти участь в святкуванні цих днів. Коли по місцевим умовам можна цьому святові надати торжественний характер, то просимо прийняти в цьому торжестві участь і допомогти місцевим свідомим українцям і українським організаціям...».[17.121]

У березні 1919 року до Шевченківських днів Черкаська «Просвіта» організувала виставку, на якій були представлені портрети поета, книги та листівки присвячені великому Кобзареві. Крім того спільно з видавництвом «Сіяч» було проведено збір коштів на будівництво пам'ятника Кобзареві в Черкасах. Ця робота продовжувалась і в 1920р. [9.25]

Черкаський осередок товариства «Просвіта», заснований в 1917 році, був одним з найбільших в краї. Розміщувалось воно по вулиці Парадній №41 (Дашкевича) і складалась з кількох секцій: музейної, лекційної та драматично-художнього гуртка.

За короткий час товариство створило власну книгозбірню в якій було близько 600 книг. А згодом – відкрило власний книжковий магазин на розі теперішніх вулиць Шевченка та Вишнівцевого, де продавались і книги Черкаського Видавничого товариства «Сіяч». Протягом 1917–1919 рр. в цьому видавництві вийшли друком твори П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Б. Грінченка, А. Кащенко, І. Франка, І. Нечуя-Левицького. [7.208]

Музейну секцію, яка збирала історичну старовину очолив Баклаженко Степан Данилович. Результатом її роботи було відкриття у травні 1918 р. Черкаського історико-педагогічного музею ім. Т. Г. Шевченка, який розмістився в будинку по вулиці Гоголівській, 115. 20 вересня 1918 року музейна секція звернулась до громадян краю з відкритим листом в якому повідомляла про організацію музею та закликала «...жертвувати для музею старовину,...та різні колекції природничого, технічного й промислового життя Черкащини,...та повідомляти Музейну секцію на будуче про всякі нахідки старовини на Черкащині й поза межами її, точно зазначаючи де, при яких обставинах і коли знайдено ту, чи іншу старови-

ну та які відомости про неї збереглися в народній пам'яті.» [12.56]

Значна увага приділялась і влаштуванню «Народних домів», однак і на цю справу коштів катастрофічно не вистачало. Так, Черкаська повітова Народна Управа в серпні 1918 р. асигнувала на будівництво Народного дому у Смілі 30000 крб. «...В інших місцях це неможливо зробити, оскільки управа не може допомогти коштами, а селяни з свого боку дають допомогу, якої одначе недостатньо для будувannya Народних домів.»[14.39]. В лютому 1919 р. громада с. Макиївки Матусівської волості звернулася до Черкаської Земельної управи про виділення землі під будівництво «Народного дому» [18.3], а Черкаський відділ народної освіти просив відпустити Завадівській громаді «один з будинків колишнього власника Трубецького» під Народний дім.[19.9]

Одним із напрямків діяльності «Просвіти» на теренах нашого краю було відродження та поширення національної освіти. Відбувалася взаємодія між державою та товариствами. «Просвіта» «надавала» кадри в державні структури, допомагала відкривати навчальні заклади з українською мовою викладання, організовувати курси українознавства, вводити українське діловодство. Серед архівних документів безліч підтверджень цьому. Так Деренківське товариство «Просвіта» звернулося до Черкаської повітової народної управи 19 серпня 1918 р. з проханням про грошову допомогу на влаштування вечірніх курсів для дорослих за такою програмою: історія України, географія, сільське господарство, національне питання, медицина, спів, кооперація. [13.14]

Радянське керівництво на початку 20-х рр. було зацікавлене в зміцненні своїх позицій. Для цього влада прагне використати просвітні організації, намагаючись надати просвітницькому руху насамперед політичного характеру. Документи свідчать – у листопаді 1920 р. Черкаська «Просвіта» проходить через реорганізацію. Згодом було затверджено і новий статут. Метою товариства стало: «...шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас, «Просвіта», в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і неможливого селянства і всіма засобами бореться проти старого складу державного будівництва...»[9.7].

Реорганізаційний гурток звертається до громадян та просвітян з відозвою «...гадаючи, що в серцях Просвітян та Громадян ще не зовсім згасла іскра бажання добра та освіти для темного люду, ухвалив прийнятися до роботи в «Просвіті», закликаючи всіх, кому суть дорогими інтереси працюючих України...реорганізувати Черкаське товариство «Просвіта». Закликає всіх просвітян старих і нових до спільно і жвавої просвітянської роботи.»[9.3]. Громадянин який бажав вступити до товариства мав подати заяву на вступ, заповнити анкету та членську картку. Крім того сплачувати членські внески – 50 крб.[9.7].

В 1921 р., як і у попередні роки, гостро стояло питання розвитку освіти в краї. У зв'язку з цим на території Правобережної України проходили з'їзди «Просвіт». Так, у серпні відбувалися волосні форуми просвітницьких товариств Звенигородського повіту Київської губернії. Зважаючи на вагомість поширення знань серед селян, 40 делегатів від товариств визнали бажаним утворити освітні фонди й з відповідним проханням звернулися до органів наросвіти. «Просвіти» отримали пропозицію підтримати своїми коштами цю справу. Отже, просвітницькі організації зробили свій внесок у справу організації та поступу освіти.

Так, зокрема у 1921 р. були проведені волосні форуми освітян і представників рад «Просвіт» Київщини. Керівництво товариств зобов'язувалося запропонувати і надіслати 1 кандидата від кожного осередку на курси радянського будівництва.[5.117].

В 1922 р. «Просвіти» регіону брали участь у з'їзді працівників соціалістичної культури та інших форумах, де обговорювалися просвітницькі справи. Правда, вони користі вже не приносили. Адже радянська влада дедалі більше контролювала й одночасно обмежувала діяльність осередків товариства.

Таким чином, судячи з архівних документів, на Черкащині в 1917 р. сформувалася значна мережа просвітніх товариств. Відновили роботу старі осередки, було засновано багато нових, однак на заваді повноцінній діяльності товариств була мінлива суспільно-політична ситуація, нетривке існування форм національної державності. Робота «Просвіт» була позитивно сприйнята державними органами влади і за Центральної ради, і за Гетьманату, і за Директорії. Просвітні осередки Черкащини засновували книгозбірні та читальні, книги для яких отримували з

київських книгарень, черкаського видавництва «Сіяч» та крамниць товариства «Допомога школі». При кожному осередку товариства діяли аматорські драматичні гуртки в репертуарі яких переважала класична українська драматургія. Також створювалися оркестри, хори, проводилися вечори, концерти. Просвіт'яни організовували читання лекцій, доповідей, проводили бесіди та екскурсії, налагоджувалась робота по освіті дорослих громадян. Просвітні товариства проводили також роботу по відзначенні різних національних свят, з вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Спільно з видавництвом «Сіяч» проводився збір коштів на будівництво пам'ятника Кобзареві в Черкасах. Виділялись кошти і на заснування Народних домів.

Одним з найбільших був осередок Черкаського товариства «Просвіта» заснований в 1917 р. Результатом роботи музейної секції, під керівництвом Бадлаженка С. Д. стало відкриття у травні 1918 р. Черкаського історико-педагогічного музею ім. Т. Г. Шевченка.

Розуміючи значення «Просвіт», більшовики намагалися використати їх для утвердження своєї влади в Україні. Тому було проведено їх реорганізацію з метою надання просвітнім товариствам не національного, а політичного характеру, яскравою ілюстрацією тому є діяльність реорганізованого в 1920 р. Черкаського товариства «Просвіта». Надалі радянська влада дедалі більше контролювала й одночасно обмежувала діяльність осередків «Просвіти» аж до повної їх ліквідації в 1923 р.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євселецький Л. І., Фарина С. Я. Просвіта в Наддніпрянській Україні. -К: Просвіта,1993р.
2. Кучеров Г. Г. З'їзди «Просвіт» - вагомий чинник організації культурно-освітньої роботи на території Правобережної України в умовах сільської місцевості (1917-1922рр.).//Проблеми історії України 19- поч.. 20ст.- Вип.10.-К.:Інститут історії України, 2005р. ст.228-239.
3. Малюта О. «Просвіти» і Українська державність (Друга половина 19 ст.- перше половина 20ст.) -К.: Видавничий центр «Просвіта», 2008 р.- 840 с.
4. Малюта О. Просвіти та державні утворення (1868-1939рр.): Історико-теоретичні аспекти взаємодії. //Україна 20ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.7.К.: Інститут історії України НАН України, 2003. ст. 117-137.
5. «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998 рр.); Збірник матеріалів і документів.- К.: Просвіта, 1998 р.
6. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини – Черкаси:» Відлуння-Плюс»,2003.
7. Щербина М. М. Просвітянський рух на Черкащині в роки Української революції (1917-1920 рр.) Черкащина в контексті історії України. Матеріали першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченій 50-річчю утворення Черкаської області. - Черкаси: «Ваш Дім», 2004. ст. 203- 208.
8. Щербина М. М. «Просвіта і аматорський театр на Черкащині в роки української революції (1917- 1919рр.) //Історичні сторінки «Нової доби» №53.8.07.2002р.
9. ДАЧО. – Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 1.
10. ДАЧО. - Р-430. - Оп.1. - Спр. 2.
11. ДАЧО. - Ф – 529. - Оп.1, - Спр. 4.
12. ДАЧО. - Ф - 476. - Оп.2. - Спр. 144.
13. ДАЧО. - Ф-6. - Оп.1. - Спр. 102.
14. ДАЧО. - Ф-6. - Оп.1. - Спр. 29.
15. ДАЧО. - Ф-6. -Оп.1. - Спр. 31.
16. ДАЧО.- Ф-6. - Оп.1. - Спр. 130.
17. ДАЧО. – Ф-474. - Оп.1. - Спр. 1.
18. ДАЧО. – Ф.Р-529. - Оп.1. - Спр. 35
19. ДАЧО. Р-529. - Оп.1. - Спр. 34.

Валентина ВОЛИК,
завідувач сектору
природи, науково-до-
слідного відділу
історії та природи
краю

ЛУЗАНІВСЬКИЙ РОЗРІЗ ПАЛЕОЦЕНУ – УНІКАЛЬНА ГЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ ЧЕРКАЩИНИ.

Про унікальні палеогенові відклади з палеонтологічними рештками палеоцену в районі с. Лузанівка Черкаського (колишнього Кам'янського) району.

Ключові слова: палеоцен, пам'ятка, Сирий Ташлик, Д. Є. Макаренко.

Тривалий час існували суперечливі уявлення про наявність палеогенових відкладів на платформенній частині України. Найдавнішими палеогеновими утвореннями вважалися наверстування в районі Канева, але рештки фауни молюсків поганої збереженості не дозволяли визначити їх вік.

В 1959 році геологи відкрили нове місцезнаходження палеогенових відкладів в районі с. Лузанівка Кам'янського району (тепер Черкаський). Цікаво, що до відкриття цих унікальних палеонтологічних верств безпосередньо причетний учитель села Ф. М. Головченко, який, обкопуючи свій город, виявив незвичайні черепашки і повідомив про це вчених-геологів.

Влітку 1961–62 р. р. експедиція Інституту геологічних наук АН України під керівництвом доктора геолого-мінералогічних наук Д. Є. Макаренка провела обстеження даних геологічних відкладів з добре збереженими рештками викопної фауни.

Встановлено, що вони відносяться до морських палеоценових утворень (нижній палеоцен – 70 млн. років тому). Такі знахідки відомі в багатьох країнах Європи, на Кавказі, в Середній Азії, Поволжі, Західному Сибіру, але вони дуже змінені і порушені, що ускладнює їх вивчення. Палеоценові відклади, які відслонюються на лівому березі Сирого Ташлику, залягають у формі лінзи, внаслідок чого їх потужність змінюється від 0 до 2 метрів. Збільшення потужності спостерігається в північному напрямку, в бік Тясминської депресії.

Унікальність лузанівського відслонення в тому, що породи палеоцену ніби законсервовані в їх первинному стані. Численні рештки мо-

люсків, коралів, акул, корененіжок добре збережені. В нижній частині палеогенової товщі, представленої глинами, дуже багато ажурних скелетів корененіжок, радіолярій. Ці мікроскопічні істоти населяли товщу води. Піщані верстви верхньої частини переповнені стулками молюсків, поодинокими і колоніальними коралами, зубами акул, шипами і панцирами морських їжаків, стулками остракод, хребцями та слуховими кісточками риб. Чимало черепашок знайдено нерозкритими. Такі знахідки особливо важливі. Вони свідчать про те, що породи не перевідкладались.

Серед інших видів фауни за кількістю фауни і екземплярів молюски займають перше місце. Деякі види молюсків і брахіпод виявлені в палеогенових відкладах вперше.

Цікава колекція черепашок брахіпод, які порівняно рідко зустрічаються в палеогенових відкладах України, є доказом існування фаціальних умов даної території на початку кайнозойської ери. Був досліджений спорово-пилковий комплекс і проведений аналіз всіх літологічних різновидів порід з відслонення Лузанівки. Найбільш насичені спорами та пилком середня та нижня частини розрізу. В спорово-пилковому комплексі досліджуваної товщі переважають покритонасінні рослини (33–68%), голонасінні (18,5–53,5%), кількість спор папоротевих – 2–15%.

Відклади лузанівського розрізу утворилися на порівняно незначних глибинах шельфу в умовах неодноразової зміни берегової лінії. Вони залягають на породах крейдового періоду, представлених уламками кристалічних утворень, зцементованих карбонатними

піскуватими глинами. Їх потужність сягає 3 метрів.

В 1972 році за рішенням Черкаського облвиконкому лузанівський розріз внесений в реєстр заповідних територій області як геологічна пам'ятка природи місцевого значення. Заповідний об'єкт розміщений на північно-східній околиці с. Лузанівка в обриві лівого берега річки Мокрий (Сирий) Ташлик. В геоморфологічному відношенні заповідний об'єкт являє собою останець, який своїм південним схилом обривається до берега річки.

Крутизна схилу в деяких місцях досягає 70–80%. Протяжність даного геологічного утворення з заходу на схід – 400 м, максимальна висота 40–45 м, площа – 1,0 га. Місцева назва території – Лиса гора. Травянистий покрив утворений лучно-степовими рослинними угрупованнями з проективним покриттям більше 90%.

Виявлені скам'янілі рештки палеоцену лузанівського відслонення дозволяють зробити певні висновки щодо особливостей палеогенового моря, температури води та її солоності, глибини морського басейну і характеру його дна, його контурів і зв'язку з іншими морями.

Ранньопалеоценове море вкривало лише південно-східну частину території Черкаської області. Берегова лінія проходила приблизно

через Корсунь-Шевченківський, Цвіткове, Лузанівку в напрямку на Кіровоград. Північноукраїнський палеоценів басейн мав сполучення з Антлантичним океаном, Поволзьким басейном і середземним океаном Тетісом. Максимальна глибина моря досягала 70–100 метрів.

Обстеження даної пам'ятки було проведено в листопаді 1991 року науковими працівниками відділу природи Черкаського краєзнавчого музею. На основі польових досліджень складений паспорт, який зберігається в наукову архів музею.

У природничих фондах зберігається палеонтологічна колекція з лузанівського розрізу палеоцену, передана в музей керівником наукової експедиції, доктором геолого-мінералогічних наук Д. Є. Макаренко в 2005 році. (п мг 4977-5004)

У відділі природи музею створений експозиційний комплекс на основі фондової колекції, де відтворено морське дно палеогенового моря. Виявлені на території Черкащини палеоценові відклади з фауною ранньої доби кайнозойської ери відновили одну з найбільш невідомих сторінок літопису геологічної історії України, історії, того часу, коли ще не було ні Альп, ні Карпат. На їх місці бушував давній океан Тетіс, а Європа мала континентальне сполучення з Північною Америкою

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко Д. Є., Ротман Р. Н. «Нові дані про палеоцен північно-східної частини Українського щита» Геологічний журнал, т. 26, вип. I 1966 р. стор. 42-51.
2. Макаренко Д. Є., Зелінська В. О. «Брахіоподи з лузанівських верств палеоцену України» Доповіді АН УРСР Серія Б Геологія, геофізика, хімія та біологія, 1970 р. стор 485-488.
3. Макаренко Д. Є. «Нові види двостулкових молюсків нижньопалеогенових відкладів України» Доповіді АН УРСР Серія Б, 1977 р., №8, стор. 694-696.
4. Макаренко Д. Є. «Тенетські відклади Смілянського району на Черкащині». Доповіді АН УРСР №10, 1963р., стор. 1372-1375.
5. Науковий архів Черкаського краєзнавчого музею.
6. Фонди ЧКМ.

ІНВАЗІЙНІ ВИДИ РОСЛИН В ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ).

У статті поданий матеріал про видовий склад інвазійних видів рослин на Черкащині і їх вплив на природні екосистеми.

Ключові слова: автохтонний, інвазії, біорізноманіття, екосистема.

На початку XXI ст. було опубліковано глобальний звіт із оцінки екосистем світу. Над ним працювало більше 1000 вчених з усього світу. У документі наведено сумну цифру: 60% природних угруповань нашої планети є деградованими. Це вражаюча статистика є свідченням зникнення біологічного різноманіття. Звіт також вказує на основні причини деградації екосистем. Це і зміна клімату, і зміна природних місць існування, і забруднення довкілля.

До важливих чинників порушення екологічної рівноваги в природних екосистемах відноситься поява в них так званих інвазійних видів.

Види, які є природними для певної місцевості, існували там історично і еволюційно сформували свої угруповання називаються аборигенними (автохтонними). Але у певні історичні часи інші види рослин і тварин були завезені цілеспрямовано чи випадково на територію України, або розповсюджувалися природним шляхом. Тут вони пристосовувалися до нових умов, активно розмножувалися, захоплюючи нові території і витісняючи аборигенні види. Їх і називають інвазійними, а процес розселення таких видів визначається терміном біологічної інвазії.

Частина їх є видами – трансформерами, які не просто витісняють один чи два природні конкуренти, а й своєю життєдіяльністю змінюють умови довкілля.

Нові умови приваблюють інші нехарактерні види, і в результаті змінюється вся екосистема. Інвазійні види трансформують цілі екосистеми та роблять їх бідними на біорізноманіття.

Науковці стверджують, що в Україні більше 800 видів чужорідних видів рослин, що скла-

дає 14% представників місцевої флори, з них близько 50 видів є небезпечними інвазійними.

Черкаська обласна рада затвердила своїм рішенням від 10 вересня 2021 року перелік інвазійних рослин на території області, який об'єднує 34 види.

Ініціювали і створили список група науковців Черкаського національного університету, Інституту ботаніки ім. Холодного НАНУ, Уманського педуніверситету ім. П. Тичини, Канівського природного заповідника.

За останні 20–30 років зафіксовано стрімке поширення багатьох інвазійних рослин.

В парках, скверах, вуличних насадженнях Черкас часто можна зустріти дерева дуба червоного *Quercus borealis*, природним ареалом є Північна Америка. Завезений він був в Європу ще в 17 ст. і завдяки своїй декоративності, стійкості, швидкоростучості почав активно використовуватися в зеленому будівництві. Його почали широко вирощувати в парках, садах, лісових насадженнях.

Зараз дуб червоний віднесений до інвазійних видів і став агресивним диктатором, почав завойовувати території, витісняючи корінних мешканців. Його листя дуже щільне і за відсутності відповідних мікроорганізмів розкладається дуже повільно, що є причиною зникнення трав'яного покриву під ним.

Як елемент озеленення цей вид дуба не є проблемою, тому що можна контролювати його поширення, але у лісових масивах на великих площах він несе загрозу зміни природних екосистем.

Клен ясенolistий або американський *Acer negundo* L. був завезений як декоративна рослина з Північної Америки. З часом набув

широкого поширення, створюючи суцільні зарості. На берегах річок він витісняє вербово-тополеві угруповання.

З іншої сторони інвазійні види іноді можуть відігравати і позитивну роль в деградованих екосистемах. Так Лісостепова зона, в межах якої розміщена і Черкаська область, дуже постраждала від аграрної діяльності людини і має великі площі еродованих земель, особливо на схилах. Для місцевих дерев і кущів дуже важко закріпитися тут. Але такі інвазійні види як акація біла маслинка вузьколиста, маючи потужні кореневі системи, закріплюють ґрунт, перешкоджаючи поширенню ерозійних процесів.

Робінія звичайна *Robinia pseudoacacia* L. або акація біла родом з Північної Америки. Це добра фітомеліоративна рослина, яка успішно застосовується для закріплення крутосхилів і зупиняє ерозійні процеси на Канівщині, Лисянщині, Корсунщині. Але вирощування її в лісах веде до зникнення в травостой типових рослинних угруповань.

До фітомеліоративних і декоративних видів відноситься маслинка вузьколиста, яка

також потрапила до переліку інвазійних видів Черкащини.

Її природний ареал – Мала та Середня Азія, Кавказ.

Аморфа кушова *Amorpha fruticosa* L. – листопадовий кущ родини бобових має північно-американське походження. Завезена в Європу в XVIII ст., а в 50-х роках XX ст. поширилася на території України, як витривалий вид для закріплення схилів залізничних насипів, заліснення пісків. Абсолютно невимоглива до умов зростання почала пригнічувати і витісняти місцеву флору. Крім того, вид добре витримує коливання рівня води та підтоплення, тому швидко поширюється вздовж акваторії наших річок, утворюючи непролазні хащі, витісняючи прибережну рослинність. Це можна спостерігати на березі Кременчуцького водосховища в районі м. Черкаси.

Багато інвазійних видів є декоративними і були завезені в Україну з метою вирощування їх на клумбах, в садах і парках. Такі рослини як золотушник канадський *Solidago canadensis* L., ваточник сирійський *Asclepias syriaca* L. донедавна вирощувалися на присадибних ділянках

3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, с. Дахнівка Черкаського району, 1948 р. ФН - 9924.

як декоративні рослини, медоноси. Інвазійні види успішно натуралізувались, активно розмножуються і поширюються за межі визначених ділянок. Вони «тікають з культури» і створюють цілі зарості на узбіччях доріг, покинутих полях, луках. Наприклад, кількість інших рослин по сусідству з золотушником може скорочуватися з 30–50 до 3–5. Значне поширення цього агресора вчені зафіксували з 2000 року.

Ці рослини створюють непосильні умови конкуренції для інших видів, створюючи щільні популяції, які здатні до ефективного плодоношення. Найгіршим є те, що вони можуть потрапляти в природні екосистеми і витіснити місцеві види.

Топінамбур, або соняшник бульбистий, «земляна груша» *Helianthus tuberosus* ще в I тис. до н. е. входив у землеробство північноамериканських індіанців. В Європі з'явився в XVII ст. і поширився з II пол. XIX ст. як кормова, технічна, харчова, лікарська, декоративна культура. Вид невибагливий до умов, має потужну кореневу систему, може рости на одному місці більше 10 років.

Використовується як фітомеліоративна культура, але за відсутністю догляду за посівами кількість особин збільшується, що пригнічує їх розвиток і урожайність і веде до поширення на

прилеглих площах. Топінамбур легко дичавіє, а в сприятливих умовах іноді стає агресивним загартником, тому вирощувати його треба з особливою обережністю. Відноситься до інвазійних видів Черкаської області.

Ще один вид – дикий виноград п'ятилистий – північноамериканська листопадова ліана роду дівочий виноград, який заплітає паркани і яскраво червоніє восени. Його широко використовують у вертикальному озелененні для декорування стін, опор, парканів. Часто проникає в лісонасадження, обплітаючи дерева і витісняє підріст і трав'яний покрив.

До переліку інвазійних видів увійшли добре відомі нам такі агресивні бур'яни як портулок городній *Portulaca oleracea* L., галінсога дрібноквіткова *Galinsoga parviflora*, повитиця польова *Cuscuta campestris*, амброзія полинолиста *Ambrosia artemisifolia*, злинка канадська *Erigeron canadensis* L., стенактис (злинка однорічна), *Stenactis annua*, які ще до недавнього часу зустрічалися локально, наразі захоплюють великі суцільні площі на лісових вирубках, в агроценозах.

В експозиції відділу природи створена експозиція «Інвазійні види рослин в Черкаській області», де представлені гербарії і фото найпоширеніших видів даної групи рослин.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Протопопова В., Шевера М. «Інвазійні види у флорі України» Ж-л GEO BIO Національний науково-природничий музей НАНУ 2019р. - т. 17.
2. Зав'ялова Л. В. «Види інвазійних рослин, небезпечні для природного фіторізноманіття об'єктів природно-заповідного фонду України» Біологічні системи, т. 9- вип.- 2017.
3. Мовчан Я. І. Збереження біорозмаїття України (контекст екополітики)//Наукові записки НаУКМА.- Т. 18, ч. II.- 2000.
4. Книга Олексій Коваленко «Рослини-прибульці» К.- Вид. Віхола-2021.
5. Фонди ЧКМ п-б 259, 720, 770, 1706, 1852, 1854, 1743, п-нд 1898.

Олена ВОЛОДЬКО,
старший науковий
співробітник
сектору новітньої
історії відділу
історії краю

ВТРАТИ ЗІБРАННЯ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Досліджується доля колекцій Черкаського краєзнавчого музею, втрачених під час Другої світової війни внаслідок вилучення державою, евакуації влітку 1941 р., знищення та пограбування німецькими окупантами при відступі 1943 р.

Ключові слова: Черкаський краєзнавчий музей, музейне зібрання, втрати, війна, евакуація, окупаційна адміністрація.

В ряді трагічних наслідків Другої світової війни – втрата історико-культурних цінностей. У війну постраждали в тій чи іншій мірі всі музеї окупованої України. Деякі втратили навіть свої будівлі. Черкаському краєзнавчому музею було де поновити свою роботу після звільнення міста в грудні 1943 р.: півтораповерхова будівля на вулиці Гоголя дивом вистояла – у самому центрі міста, де цілий місяць точились запеклі бої. Але музейні фонди були спустошені. Вивчення документів з власного архіву музею дозволяє лише частково встановити, які саме музейні предмети були втрачені під час війни.

«Танення» музейних колекцій почалось в липні 1941 р. Згідно з директивою Наркомату фінансів з музеїв вилучались предмети з дорогоцінних металів. 7 липня 1941 р. було складено і підписано щойно призначеною директоркою музею Призенко Г. В. (два попередні директори-чоловіки, один за одним йдуть на фронт), завідувачкою фондів Сбруєвою А. А., представником Черкаського міського комітету КП(б)У та двома представниками Черкаського міського відділу Держбанку СРСР акт про передачу в банк на тимчасове збереження музейних предметів із срібла. В акті зазначено їхні інвентарні номери, близько 210 предметів (незадовільний стан документа не дає можливості встановити кількість точніше). Більшість з них, понад 150 предметів – це срібні монети, іноземні і російські. Близько 20 – срібні медалі, решта – значки, жетони, хрести, дукачі, рамочка, є навіть срібна указка [1].

Червона Армія відкочувалась під ударами вермахту на схід, і в умовах загрози окупації постало питання евакуації музеїв. Протягом

липня співробітники музею спішно відбирають і упаковують в спеціально сколочені для цього ящики найбільш цінні музейні предмети, ретельно загортаючи їх у папір, перестилаючи деревною стружкою. Було визначено, що їх евакуюють вглиб країни разом з колекціями Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею. 7 серпня музею буде надано полуторку, і директорка з науковою співробітницею Крайньою М. І. відвезуть до Полтави і передадуть завідувачу фондів Полтавського музею музейні предмети, упаковані в три дерев'яні ящики із сургучним пломбуванням [2]. І вчасно: через два тижні німці вже будуть в Черкасах. Але ці речі також не повернуться до музею після війни. Тому що їхня евакуація так і не відбулась. Полтавці не встигли вивезти в повному обсязі навіть свої власні колекції, лише частина з них була евакуйована в Уфу і до Тюмені, решта залишилася в місті. Ящики, привезені з Черкаського музею (як, можливо, і з деяких інших районних музеїв регіону, яких спрямували сюди, адже статус Полтавського музею тоді – Республіканський), не дочекались своєї черги на вільний вагон в ешелоні. Того літа залізничних составів в країні потребували не тільки музеї.

Під час німецької окупації Полтавський музей працював, але речі з Черкаського музею не експонувались – ящики так і стояли у сховищі не розпакованими. Відступаючи у вересні 1943 р., гітлерівці підпалили унікальну будівлю музею, після триденної пожежі від неї залишилися самі стіни. До війни фонди Полтавського музею налічували 118 тисяч одиниць, після війни залишилось 37 тисяч.

Згоріли і предмети з нашої колекції. Про це на запит Черкаського краєзнавчого музею повідомляє в листі від 26 березня 1945 р. директор Полтавського музею: «загинули в полум'ї пожежі Полтавського музею» [3]. В архіві збереглися списки предметів, переданих 7 серпня 1941 р. Полтавському музею.

Списки російською мовою, складені надто лаконічно: порядковий номер, предметне слово, інвентарний номер. «1. Блюдо ин. № 493». І таким чином, у стовпчик, записано 159 предметів. Немає даних про матеріал, з якого вони виготовлені, але судячи з назви – «тарелка», «чашка», «блюдо», «молочник», «сливочник», «чайник» – можна припустити: це порцеляна. Певне, старовинна і дуже гарна, якщо її намагались врятувати. «Чашка в виде розы». Найбільше в списках на евакуацію саме посуду, в тому числі і скляного, а ще – тканинних виробів: 45 рушників, 5 серветок, 6 хусток, шматок оббивного шовку, 4 прапори. Можна уявити красу вишитих рушників, але неможливо уявити гобелени (4 одиниці), також дбайливо упаковані в ящики, їх розміри, сюжет? І яке ж оздоблення мали побутові предмети – футляр для окулярів, футляр для ножа, «записная книжка роговая» – щоб також заслужити право на евакуацію? А ще «китайская вышивка», годинники, свічники, табакерки, вази, підноси, «кувшинчики», багато скульптури малих форм: «женская статуэтка», «статуэтка серебряная», «женская головка», «фигура Венеры», «фигура женщины», «женщина и мужчина со снопом», «фигура садовника», «птичка», «фигура кенгуру». Є в списках запонки – слонової кістки. З колекції живопису була відправлена в евакуацію лише одна картина – копія «Автопортрета» Рафаеля, відібрана, мабуть, за свій невеликий розмір (48х33 см). Із зброї – два кортики [4].

Повернувшись з Полтави, Ганна Призенко проводить процедуру звільнення працівників. На музей вішають замок. У зачиненій будівлі залишається колекція відділу природи, археологічна колекція, меблі, килими, картини, скульптура, зброя. Залишається бібліотека.

Одним з перших кроків нової музейної адміністрації, що прийшла на німецьких штиках, було знищення експонатів відділу соціалістичного будівництва (окремий такий відділ був у структурі довоєнного музею – період від революції до сучасності). Горіли в багатті не лише портрети Маркса-Леніна-Сталіна, планшети з цитатами, лозунгами, таблицями і діаграма-

ми пропагандистського змісту – горіли оригінали. Тоді назавжди були втрачені унікальні артефакти 1920-х–1930-х рр., які стосувались історії нашого краю: світлини, документи, газети і журнали, плакати, листівки. Знищені були також зразки продукції черкаських підприємств [5]. Це спричинило в подальшому фрагментарний характер експозиції: відділ природи, відділ історії дорадянського періоду, і одразу – Друга світова. Експонатів, щоб висвітлити довоєнний період, у фондах не було. І так до початку 1950-х.

Останній, особливо нищівний свій удар війна нанесла по музею в 1943 р.: відступаючи, німці прихопили із собою все найбільш цінне з того, що досі залишалось у фондах. До Німеччини було вивезено понад 200 одиниць рідкісних зразків зброї, картини, гобелени, килими тощо [6, с. 12].

Архівні документи, на які ми посилаємось, могли також пропасти у війну. Але вони уціліли. У них своя цікава історія. У січні 1945-го повертається з евакуації Ганна Призенко, директорка музею протягом короткого драматичного періоду – в липні-серпні 1941-го. Це вона особисто зберегла у війну документи, з яких ми дізнались про втрачені скарби Черкаського музею. Документи директорка взяла з собою в евакуацію. Там її донька, старшокласниця, продовжила навчання в школі. Паперу для писання не було, і вона потай від матері використала для чернеток декілька аркушів з музейних документів. Просто на списках бачимо креслення зі стереометрії, вправи з німецької, твір з російської літератури про Москву. «Наша столица видоизменяется буквально изо дня в день. Возникают новые, асфальтированные улицы. Старые маленькие дома уничтожаются. Сооружаются новые школы, театры, клубы, больницы и мосты. Под землей в Метро едут прекрасные поезда» [7].

31 січня 1945 р. Ганна Призенко передає документи Всеволоду Васильовичу Семашку, призначеному директором музею одразу після звільнення міста. В акті прийому-передачі зазначається: «Акт от 7/VII 1941 г. (передача срібних предметів у Держбанк – авт.) содержался т. Призенко в беспорядочном состоянии. Все чистые места бумаги, а последняя страница перечня инвентарных номеров монет исписаны алгебраическими и геометрическими (орфографию збережено – авт.) задачами настолько, что трудно на последней странице установить инвентарные номера» [8]. У січні

1945-го в музеї ще вірили, що вилучене Держбанком срібло вдасться повернути після війни, і тоді знадобляться списки.

На початок 1940-х рр. Черкаський краєзнавчий музей мав у своїх фондах 20800 предметів [9, с. 11]. Інвентаризація, проведена у грудні 1945 р., виявила у фондах 7721 одиницю збереження, з яких понад 6 тисяч відноси-

лись до відділу природи і лише 1637 – до відділу історії [10].

Під час Другої світової війни музей назавжди втратив із свого зібрання тисячі артефактів. Колосальний збиток, нанесений його колекціям, негативним чином впливатиме на науково-дослідницьку та експозиційну роботу музею в наступні десятиріччя.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей (далі – ЧОКМ). – Науковий архів. – Оп. 1.– Спр. 125. – Арк. 1-5.
2. Там само. – Арк. 6.
3. Там само. – Арк. 6.
4. Там само. – Арк. 7-19.
5. Там само. – Спр.15. – Арк. 14.
6. Соса П. П., Мельниченко В. М. Черкаському краєзнавчому – 80. – Черкаси, 1998. – 68 с.
7. ЧОКМ. – Науковий архів. – Оп. 1.– Спр. 125. – Арк. 1-5.
8. Там само. – Арк. 20.
9. Соса П. П., Мельниченко В. М. Черкаському краєзнавчому – 80. – Черкаси, 1998. – 68 с.
10. ЧОКМ. – Науковий архів. – Оп. 1.– Спр. 125. – Арк. 21.

Тетяна ГРИГОРЕНКО, старший науковий співробітник сектору воєнної історії, відділу історії та природи краю

«СІМ РОКІВ ВІЙНИ»: ПЕРСОНАЛЬНА ВИСТАВКА СКУЛЬПТУР ТА ГРАФІКИ ЧЕРКАСЬКОГО СКУЛЬПТОРА ДМИТРА БУР'ЯНА У ЧЕРКАСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ.

У статті розповідається про виставку скульптур та графічних портретів «Сім років війни» черкаського скульптора та художника-графіка Дмитра Бур'яна, яка проходила у Черкаському обласному краєзнавчому музеї з 12 березня по 9 квітня 2021 р. Виставка відкрилася напередодні Дня українського добровольця, який відзначається 14 березня, то ж основними героями представлених робіт були військові ЗСУ, добровольці та герої, що загинули захищаючи суверенітет та територіальну цілісність української держави.

Ключові слова: війна на Донбасі, графічні портрети, Дмитро Бур'ян, виставка, День українського добровольця.

12 березня 2021 р. напередодні Дня українського добровольця у фойє Черкаського обласного краєзнавчого музею відкрилася пер-

1. Портрет офіцера.

сональна виставка черкаського скульптора, художника-графіка Дмитра Бур'яна. Це перша такого масштабу виставка митця на тему війни на Сході України. Своєю виставкою молодий художник-графік хотів віддати шану та повагу українським військовим, які захищають незалежність та територіальне цілісність нашої держави.

Дмитро Бур'ян активний учасник Революції Гідності. Особисто дуже переживав події пов'язані з захопленням Криму та початком бойових дій на Сході України. Ще у червні 2014 р. вирушив до военкомату, щоб піти добровольцем в АТО та за станом здоров'я йому відмовили.

Після закінчення академії перевівся у Черкаси звідки був призваний на строкову військову службу до інженерних військ Збройних сил України. Саме під час строкової служби прийшла ідея малювати портрети сучасних військових. У багатьох, з ким він служив, позаду вже було бойове хрещення в АТО.

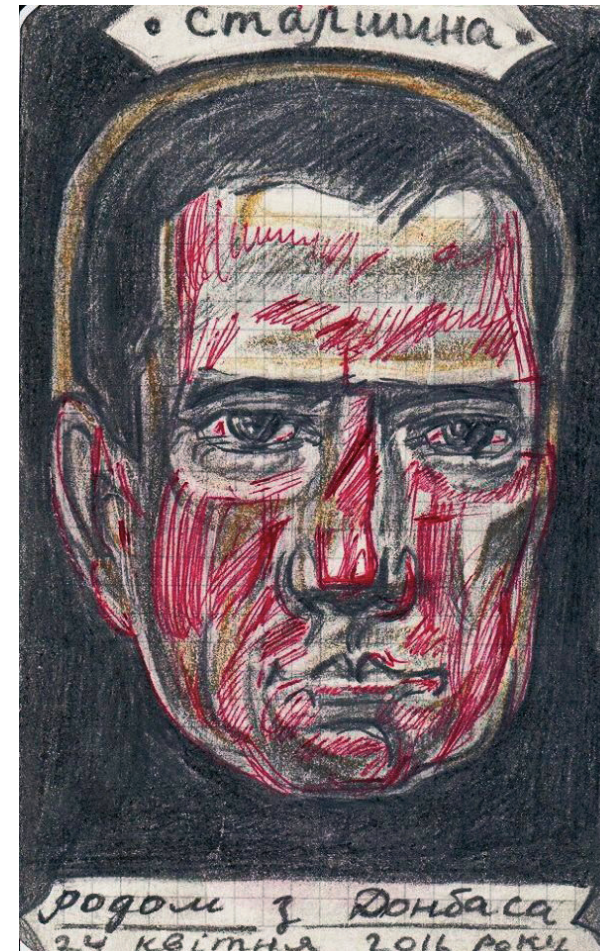
Перші графічні роботи Дмитро Бур'ян намалював звичайною кольоровою кульковою ручкою на форматі А-4. З військової служби привіз близько 100 малюнків про армійське життя на сторінках у клітинку, вирваних зі звичайного записника.

6 грудня 2021 р. на День захисника України у «Музеї «Кобзаря Т. Г. Шевченка» у Черкасах відбулося відкриття виставки «Вікно в армію», де були представлені армійські замальовки Дмитра Бур'яна.

Одна з графік «Портрет офіцера» (мал.1) це портрет командира роти у якій служив Дмитро. «Наш ротний – майор у «Десні», намальовано по пам'яті. Гідна людина і справжній офіцер, з поняттям честі. Мені пощастило, я потрапив на курс молодого бійця в роту, де він був командиром. Відчувалося, що сержанти «старої школи» хотіли б нас принижувати. Але був командир – і вони собі цього не дозволяли. Зараз у строковій службі майже немає дідівщини і це велика зміна в реформуванні армії» [1].

На виставці серед армійських замальовок є малюнок «Старшина родом з Донбасу» (мал. 2). Сам Дмитро Бур'ян розповів про цю роботу: «Старшина, родом з Донбасу. Там народився, пішов на контракт. Був на фронті у «гарячих точках». Розповідав, як бачив на свої очі, як наші танки з кулеметів псковських десантників в полі «розфігачили» в пух і прах. Артилерія накрила «зельонку», де наша піхота була, ті подумали, що йдуть добивать – пішли бравурно в атаку. А наші трохи обламали їх» [2].

У 2017 р. Дмитро Бур'ян створив серію картин «Отамани Холодного Яру». На таку тематику його творчості вплинуло знайомство з ві-

2. Старшина, родом з Донбасу.

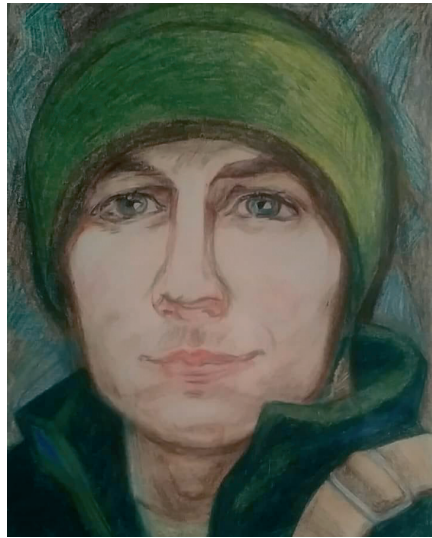
домим письменником, автором ряду книг про історію визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні Романом Ковалем. Тоді ж Дмитро вступає до історичного клубу «Холодний Яр».

У тому ж році, у «Музеї «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» відбулася виставка під назвою «MEMORY/ПАМ'ЯТЬ» на якій, крім інших робіт, були представлені перші скульптури та графічні малюнки на тему Революції гідності та війни на Сході України. По закінченню виставки сім картин на воєнну тематику Дмитро Бур'ян передав до фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Серед них три портрети черкащан, які загинули під Авдіївкою, у так званій. «авдіївській промці». Це бійці 72-ї окремої механізованої бригади ім. Чорних Запорозжців: заступник командира одного з батальйонів капітан Кизило Андрій Олександрович, позивний «Орел» (1992–2017), уродженець м. Умані, солдат Оверченко Дмитро Олександрович (1989–2017), народився у с. Вишнопіль Тальнівського району та солдат Шамрай Віталій Володимирович (1990–2017), уродженець м. Монастирища. На їх честь автор створив графічні малюнки «Капітан Андрій Кизило. «Орел» з Умані» (2017) (мал.3); «Був сапер...» (2017) портрет Дмитра Оверченка; «Боєць Чорної бригади» (2017) (мал. 4) – портрет Віталія Шамрая. Всі графічні портрети виконані кольоровою кульковою ручкою на форматі А-4.

На виставці «Сім років війни» у Черкаському обласному краєзнавчому музеї представлено 74 графічні портрети та 10 скульптур Дмитра Бур'яна. Назву виставки вибрано не випадково. На своїй сторінці у Facebook Дмитро написав: «Ця виставка не висмоктана з пальця! Це власний гірко пережитий досвід. Втрати. Втрати людей яких знав і бачив особисто, вони як і ти були наповнені молодечим життям! Колись ви ходили разом на рукопаш бойовий гопак в Могилянку, колись ходили на один сеанс на «Івана Силу» в кінотеатр, разом ішли на строкову з одного військомату. Вони були молодими і такими залишаться. Ти дорослішаєш далі, одружуєшся, міняєш роботи, народжуєш дітей. Тобі з цим жити. Тобі дивитися в очі їх матері, дівчині, другу. Це не легко. Але хтось взагалі не помічає війни, її для них не існує. І це болить ще більше. Сходіть на «Сім років війни». Не пожалкуєте» [4].

Створені за кілька років портрети знайомлять глядачів з загиблими та живими учасниками війни на Сході України. Над ними Дмитро

3. Капітан Андрій Кизило. «Орел» з Умані.

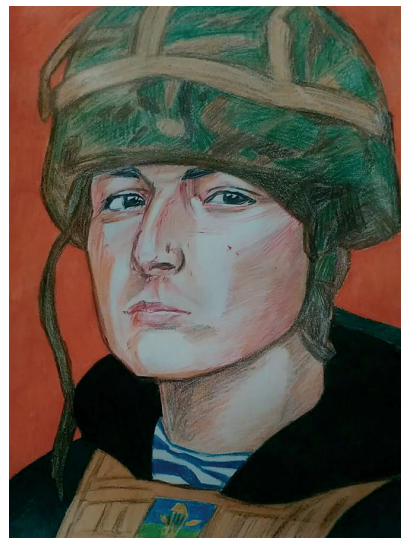
4. Боець Чорної бригади.

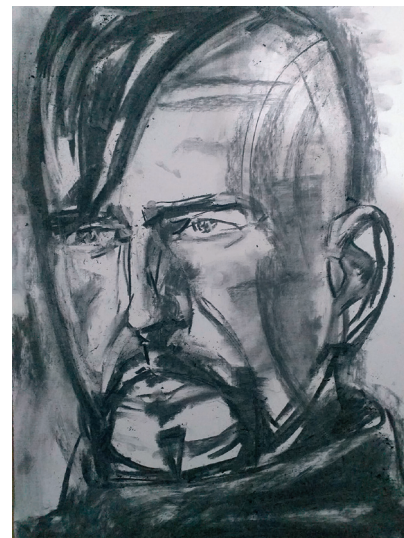
5. Сергій Амброс.

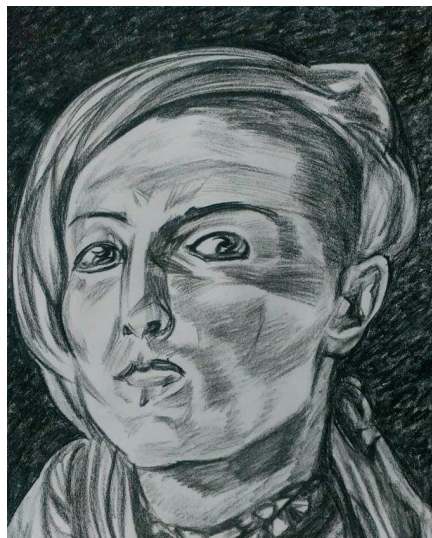
6. Перший постріл.

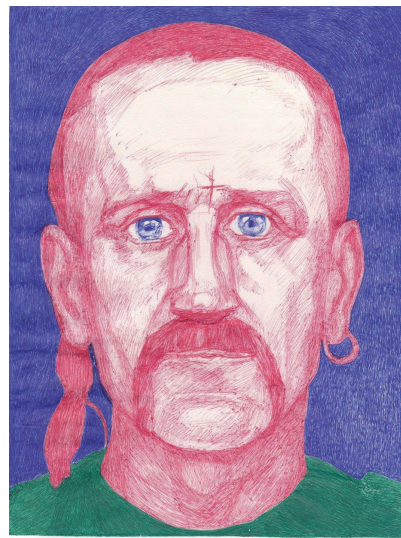
7. Борсук.

8. Правий сектор» Василь Сліпак «Міф».

9. Лера Бурлакова.

10. Леонід Проводенко «Козак».

8. Макет пам'ятника Євгену Подолянчуку «Жека».

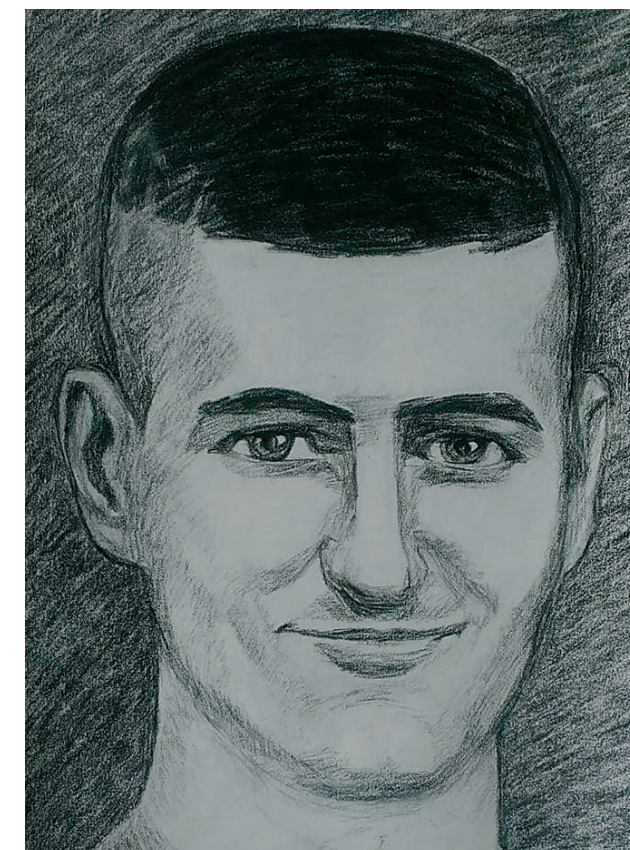
працював протягом 5 років, своїх героїв бачив у новинах, потім шукав у соціальних мережах. Зв'язувався з людиною, спілкувався так і вивчав характер героя, щоб зобразити його на своєму малюнку.

Малювати портрети військових Дмитро Бур'ян почав ще під час проходження строкової служби. Так з'явилися армійські замальовки, які представлені на виставці окремим планшетою. Одним з його побратимів по службі був сапер Олександр Махно, який вже воював на Сході України. Він став героєм першої графічної картини Дмитра під назвою «Саша зі Шполи».

У подальшому своїх героїв Дмитро знаходив у новинах про війну. Серед них бійці ЗСУ чи добровольчих батальйонів, що стали відомими своїми вчинками: підбили ворожий бронетранспортер чи танк, а також відомі особистості – Герої України, офіцери й генерали ЗСУ, добровольці.

Особливе місце серед його робіт на воєнну тематику займають портрети військових, які віддали своє життя за незалежність і територіальну цілісність України.

Найбільш плідним для Дмитра Бур'яна виявилися 2016–2017 рр. більшість його картин, представлені на виставці «Сім років війни» написані у 2017 р.

12. «Скаут».

Серед них картина під назвою «Орест». На ній зображений давній друг Дмитра Бур'яна Орест Квач (1991–2014), з яким автор у Києві разом займалися у школі бойового гопака. Орест був добровольцем батальйону «Айдар». загинув у 2014 р. під Лутугіне на Луганщині. У планах автора створити скульптуру на честь Ореста Квача.

На виставці також представлено 10 портретів військових родом з Черкащини.

Герой одного з них Сергій Амброс (1990–2015) (мал.5) – активіст футбольного клубу «Ультрас Черкаси», боець батальйону «Азов», лейтенант Національної гвардії України. Відомий на Черкащині спортсмен, активіст, займався бойовим гопаком, східними єдиноборствами. У 2013 р. зайняв друге місце на Всеукраїнському чемпіонаті з бойового гопака в категорії «борня». Коли почалася війна на Донбасі, як і багато футбольних «ультрас», вступив добровольцем у полк «Азов»

18 лютого 2015 р. Сергій Амброс потрапив під мінометний обстріл у селі Широкине й того ж дня помер від поранень у лікарні Маріуполя. Посмертно нагороджений почесною відзнакою «Почесний громадянин міста Черкаси» (2016).

Серед графічних робіт Дмитра Бур'яна однією з найкращих, на думку митця, є портрет «Перший постріл» де зображений підполковник ЗСУ Вадим Сухаревський, позивний «Борсук», військовослужбовець Збройних сил і морської піхоти, учасник АТО/ООС (мал. 6). Цей портрет був створений під враженням подій, що відбулися в перші дні збройного конфлікту на сході України.

13 квітня 2014 р. під час першого бою війни на Донбасі біля с. Семенівка тоді ще старший лейтенант Вадим Сухаревський відкрив вогонь зі свого БТР по бойовиках Ігоря Гіркана, що атакували бійців спецпідрозділу Служби безпеки України «Альфа». Станом на сьогодні він є командиром 503-го батальйону 36-ї бригади морської піхоти, яка виконує бойові завдання поблизу Маріуполя.

У 2017 р. після допису в газеті «Козацький край» про черкаського 24-літнього лейтенанта Стаса, підбившого з ПТРК ворожий БМП на околицях Донецька, виникла ідея створити картину «Захисник» (2017). Митець зобразив портрет молодого українського офіцера-десантника, яких називають «лейтенанти війни» (мал. 7). Після закінчення військової академії в Одесі він відразу відправився на місце служби, а в серпні 2014 р. зі своїм підрозділом – на передову. Перший раз

стріляв з ПТРК на навчаннях, а вже вдруге – у ворожу БМП [5].

Серед робіт Дмитра Бур'яна, що експонуються на виставці «Сім років війни» є портрети відомих військових. Це: Герой України, генерал-майор Національної Гвардії України Сергій Кульчицький (1963–2014) «Генерал» (2019), оперний співак, соліст національної Паризької опери, кулеметник 1-ої окремої штурмової роти 7-го окремого батальйону Добровольчого Українського корпусу «Правий сектор» Василь Сліпак «Міф» (1974–2016) «Міф» (2020) (мал. 8), гранатометниця, молодший сержант 93-ї окремої механізованої бригади Валерія Бурлакова «Лера» (2019) (мал.9), снайпер-розвідник 72-ї окремої механізованої бригади, скрипаль Сергій Костаков «Маестро» (1972–2014) «Маестро» (2017), Герой України, полковник Головного управління Розвідки Міністерства Оборони, командир 10-го Окремого загону Спеціального призначення Максим Шаповал (1978–2017) «Розвідник» (2017), командир розвідувального взводу 12-го окремого мото-піхотного батальйону «Київ» Леонід Проводенко «Козак», «Леонід Проводенко» (2018) (мал. 10), розвідник 35-ї окремої бригади морської піхоти Ярослав Журавель «Ярік» (1980–2020) «Очі сірої зони» (2020). Графічні портрети виконані настільки майстерно, що відвідувачі легко впізнають зображених на них військових.

На відкритті виставки був присутній герой графіки «Портрет в стилі наїв» боєць 81-ої десантно-штурмової бригади черкасець Ярослав Платмір.

Ярослав пішов воювати добровольцем у середині вересня 2014 р. Брав участь у обороні Донецького аеропорту. Служив у окремій розвідувальній роті 81-ї десантно-штурмової бригади. 31 січня отримав тяжке поранення під ДАПом. Йому вибухом відірвало 15 см кістки на нозі, під час операції було вилучено ще близько 2-3 см. Потім складна операція по пересадці кістки у Київському військовому шпиталі.

Ярослав Платмір за освітою історик. Також пише чудові вірші. З ним Дмитро познайомився через інтернет, спілкувався, потім кілька разів зустрічалися в Черкасах. Ярослав і Дмитро товаришують, вони обмінялися книгами. Ярослав подарував Дмитрові збірку своїх віршів, а Дмитро книгу Романа Ковалю «Здолати Росію».

Під час свого виступу Ярослав Платмір сказав: «Мені дуже подобаються роботи Дмитра,

тому із задоволенням поширюю їх у соціальних мережах, щоб якомога більше людей дізналось» [4].

У 2015 р. на прохання родини Подільчан Дмитро став автором ідеї, розробником ескізу пам'ятника загиблому капітану 3-го полку спеціального призначення Євгену Подільчану «Жека» у с. Крутьки. Макет пам'ятника представлений на виставці «Сім років війни» (мал. 11). Дмитро і Євген Подільчан не були знайомі один з одним. Бачилися вони всього один раз у 2013 р. біля кінотеатру «Україна» в Черкасах, перед прем'єрою фільму «Іван Сила». Але Євген був завжди взірцем для Дмитра. В юнацькі роки він був членом молодіжної організації «Пласт», Дмитро теж мріяв стати пластуном. На честь Євгена Подільчану митець створив графічний портрет під назвою «Скаут» (2017) (мал. 12).

На відкриття виставки «Сім років війни» прийшло чимало відвідувачів: військові, волонтери, друзі художника. Ніхто не вийшов з музею байдужим, бо графічні портрети молодого художника-графіка настільки емоційно насичені, що надовго запам'ятовуються глядачам.

Підсумовуючи результати своєї роботи Дмитро Бур'ян сказав: «Мені складно щось сказати, перш за все вдячний, що прийшли побачити мою працю. Вдячний людям, котрі захищають Україну, мене це надихає і надає сил... Доволі часто від співгромадян не чути ні шани, ні поваги. Не розуміють вчинок людей, які ризикують життям. Мені це болить»[6].

Виставка тривала місяць. Відвідувачі щодня приходили спеціально подивитися графічні портрети захисників, бо не так багато митців присвячує свою творчість темі новітньої війни за незалежність України. У творчих планах автора створення нових художніх творів про військові дії на Сході України, бо війна ще триває...

Про автора:

Бур'ян Дмитро Олексійович народився 12 лютого 1990 р. у Черкасах. З п'ятирічного віку Дмитро відвідував гурток малювання в Черкаській дитячій школі малювання ім. Данила Нарбута. У 1997–1998 рр. вчився ліпленню з глини в Черкаському міському центрі дитячої та юнацької творчості. Протягом двох років брав уроки малювання у Черкаській дитячій школі мистецтв.

З дитячих років патріотична тематика була основною темою робіт Дмитра Бур'яна.

13. Дмитро Бур'ян.

Малювати козацькі баталії він почав ще в дитячій художній школі ім. Нарбута і вони виходили у нього настільки вдало, що вражали навіть викладачів художньої школи. Спробував себе також у малюванні коміксів з історії козаків.

У 2008 р. Дмитро Бур'ян закінчив державну художню середню школу ім. Т. Г. Шевченка

(м. Київ). У 2014 р. – Національну академію образотворчих мистецтв та архітектури (м. Київ) кафедра скульптури, спеціальність «Образотворче мистецтво» та здобув кваліфікацію художник-скульптор. Головними наставниками майбутнього майстра були Олександр Михайлинський, Назар Білик та Адріан Балог.

Дмитро Бур'ян працює в галузі скульптури та графічного мистецтва. З 2019 р. викладає «Основи рисунку та пластичної анатомії» в Черкаському державному бізнес коледжі. Він є неодноразовим переможцем обласних конкурсів на найкращий малюнок. У 2000 р. став лауреатом Всеукраїнського конкурсу «Нові імена України» за роботу «Як козаки селян визволяли» та у тому ж році переміг у конкурсі «Шевченко в моєму серці» з роботою «Як козаки турків били». Має шість персональних виставок скульптури у м. Черкаси, персональні виставки малюнків у м. Черкаси, м. Київ, м. Івано-Франківськ, м. Кам'янка. Учасник спільних Всеукраїнських виставок в Будинку художника у Києві. Автор декількох пам'ятників, зокрема погруддя Миколи Міхновського на його могилі на Байковому кладовищі у Києві та в с. Згурівка на Київщині, пам'ятника хліборобам, що загинули за волю України у с. Соснівка на Кіровоградщині, підпільникам ОУН у м. Корсунь-Шевченківський на Черкащині (мал 13).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

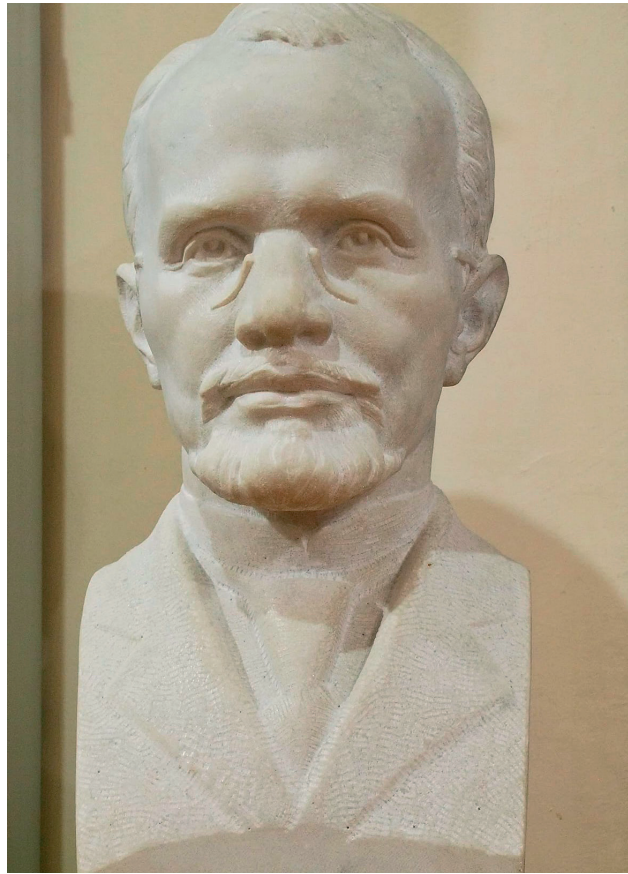
1. «Вікно в армію»: 7 емоційних малюнків Дмитра Бур'яна про українське військо: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://ck.ridna.ua/2016/12/09/vikno-v-armiyu-7-emotsijnyh-malyunkiv-dmytra-buryana-pro-ukrajinske-vijsko-foto/>
2. Там само.
3. В Черкасах відкрилася виставка «Сім років війни»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://dzvin.media/news/v-cherkasah-vidkrylasya-vystavka-sim-rokiv-vijny/2>.
4. Дмитро Бур'ян. Виставка «Сім років війни»: [Електронний ресурс] / Dmutro Buryan // Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/buryandmutro/posts/3669245086525479> Дата публікації: 11. 03. 2021. – Дата перегляду: 15. 03. 2021
5. 24-річний «лейтенант війни» з Черкащини отримає 42000 гривень за підбитий російський БМП: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://cossackland.org.ua/2017/04/11/24-richnyj-lejtenant-vijny-z-cherkaschynu-otrymaje-42-000-hryven-za-pidbytyj-rosijskyj-bmp/>
6. У Черкасах презентували виставку «Сім років війни»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/112965-u-cerkasah-prezentuvai-vistavku-sim-rokiv-vijni/>

Тетяна ГРИГОРЕНКО,
старший науковий
співробітник сектору
воєнної історії, відді-
лу історії та природи
краю

ЖИТТЯ АКАДЕМІКА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО: ПОДВИГ УЧЕНОГО І ГРОМАДЯНИНА.

У статті розповідається про українського історика, славіста, мовознавця, сходознавця, письменника перекладача, одного із засновників української Академії наук та одного з перших академіків – Агатангела Юхимовича Кримського.

Агатангел Юхимович Кримський народився у місті Володимирі-Волинському 15 січня 1871 р. Батько Юхим Степанович – за походженням кримський татарин, викладав історію і географію у місцевій гімназії, мати походила з відомого польсько-литовського роду. Коли Агатангел був ще дитиною батьки переїхали до Звенигородки на Черкащину.

1. Погруддя А.Ю. Кримського (скульптор В. С. Пустовойт) з експозиції ЧОКМ.

Він був обдарованою дитиною, у три роки вже читав, а в десять – поїхав навчатися до протогімназії у Острогу, а потім до Києва.

Завдяки впливу Павла Житецького, викладача Колегії Павла Галагана, де з 1885 по 1889 р. навчався Кримський, він став з юнацьких років переконаним українофілом.

Потім Кримський вступає на навчання до Лазаревського інституту східних мов у Москві. На отриману після завершення навчання спеціальну стипендію від інституту Агатангел Кримський два роки прожив у Сирії та Лівані, опановуючи арабську мову. Повернувшись у Москву, став викладати в інституті східних мов.

Як письменник, Кримський відомий своїми поезіями на теми Сходу – це три збірки «Пальмове гілля» (1901, 1908, 1922), прозова збірка «Бейрутські оповідання» (1906).

Агатангел Кримський здійснив ряд перекладів з арабської, перської, турецьких мов, з арабського та турецького фольклору, зокрема, творів Антари, Джама, Міхарі-хатун, Омара Хайяма, Сааді, Хафіза, Фірдоусі та низки інших, а також, творів західноєвропейських авторів. Агатангел Кримський переклав ряд творів Т. Шевченка турецькою мовою та кілька статей присвятив творчій спадщині Великого Кобзаря (1923р.).

У 1918 р. за пропозицією академіка Вернадського Агатангел Кримський переїздить до Києва. Тут стає професором Київського університету, членом Комісії по виробленню законопроекту про заснування Української академії наук. Він сам став одним із академіків-засновників УАН (1918), секретарем УАН (1918–1929), професором всесвітньої історії

Київського університету (1918–1921), директором Інституту української наукової мови (1921), очолив Київське відділення Наукової асоціації сходознавства. У 1926 р. очолив комісію по вивченню візантійського письменства та вплив його на Україну. До роботи в цій Комісії залучив багатьох знавців Сходу та класичних мов, колишніх викладачів Київської духовної академії.

У різні роки свого життя А. Кримський опублікував багато праць з історії, літератури та культури мусульманських народів, зокрема Ірану, Туреччини та Близького Сходу, студій семітології, історії ісламу, історії української літератури і мови фольклору та етнографії, також, огляди сирійської й абіссинської літератур, статті про роль слов'янського елементу в Османській імперії, роботи з історії хозар, та ін.

Агатангел Кримський був істориком Сходу, знавцем великої кількості східних мов, та в той же час, ідеально володів українською мовою, добре знав українську літературу.

У 1930 р. виходить його остання праця з тюркології «Тюрки, їх мова та література». Це дослідження є короткою енциклопедією, в якій є відомості про тюркомовні народи, характеризується їх мова, а також подається огляд літератури на східних та європейських мовах.

Серед заслуг А. Кримського варто згадати його значний внесок у вивчення мови і культури кримських татар.

У травні 1928 р. Кримський був переобраний секретарем ВУАН, але радянський уряд не затвердив його на цій посаді. Після процесу у справі «Спілки визволення України» був усунутий з усіх академічних посад та від науково-викладацької роботи. Тридцять років для А. Кримського стали чи не найважчими у його житті. Після розформування кафедри арабо-іранської філології і тюркологічної комісії Агатангел Кримський відчув себе не потрібним. Почалися репресії вчених, членів Академії Наук. Серед них, його улюблений учень, помічник і секретар Микола Левченко.

Агатангел Кримський прикладає чимало зусиль для його звільнення, та все марно.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

Певні зміни відбулись тільки у 1939 р., після приєднання західноукраїнських земель до УРСР, тоді влада почала заохочувати його поїздки до Львова, де він зміг виступати з науковими доповідями і брати участь у створенні та організації наукових установ.

У 1940 р. Агатангелу Кримському було присвоєно звання Заслуженого діяча науки УРСР, а 15 січня 1941р., у зв'язку з відзначенням 70-річного ювілею від дня народження вченого, його нагородили орденом Трудового Червоного Прапора.

Після початку німецько-радянської війни, 20 липня 1941 р., він, як особливо неблагондійний, був заарештований за звинуваченням у антирадянській націоналістичній діяльності й етапом відправлений до Казахстану. У жовтні 1941 р. ув'язнений у Кустанайській тюрмі НКВС СРСР. Невдовзі Агатангел Кримський помер у тюремній лікарні.

Справу проти Кримського припинено у 1957 р. Реабілітований у 1960 р.

Ім'я Кримського міститься у затвердженому XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО переліку видатних діячів світу. Інститут сходознавства НАН України носить ім'я Агатангела Кримського.

Рішенням Черкаської обласної ради 2021 р. оголошений на Черкащині роком Агатангела Кримського. Вшанування відомого орієнталіста відбувається і на всеукраїнському рівні.

12 січня 2021 р. НБУ ввів в обіг ювілейну монету номіналом 2 грн. присвячену українському історичу, славісту, мовознавцю, сходознавцю, письменнику, перекладачу, одному із засновників української Академії наук та одному з перших академіків – Агатангелу Юхимовичу Кримському. Вільно володіючи майже шістьдесятьма мовами, переважно східними, а також знаючи всі діалектні особливості української мови, зробив значний внесок в українське сходознавство та україністику. Унікальність А. Кримського як феномена у світовій культурі було відзначено рішенням Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО щодо внесення цієї визначної постаті до списку найвидатніших діячів людства (з сайту НБУ).

Наталія КОСТЕЦЬКА,
старший науковий
співробітник відділу
фондів

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ НАВРОЦЬКИЙ— УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ, ПИСЬМЕННИК, ПЕРЕКЛАДАЧ, УЧАСНИК КИРИЛО— МЕФОДІЙСЬКОГО БРАТСТВА (1823 — 1892).

Тема національно-патріотичних рухів досі актуальна в Україні. Через майже 200 років із згаданих часів, пройшовши безліч етапів ми боремося за мову, культуру, за незалежність та самостійність. У статті звертаємося до життя та діяльності уродженця Золотоніщини, письменника, активного громадського діяча, послідовника шевченківських ідей – Олександра Навроцького.

Ключові слова: Кирило-Мефодіївське братство, національно-патріотичний рух, громадсько-політичний діяч.

У січні 2021 року минуло 175 років зі створення таємного Кирило-Мефодіївського братства у Києві, організації, що у своїх програмних документах декларувала ідею визволення, автономії та самостійності України. До неї входили викладачі та студенти Київського та Харківського університетів, а ідейними засновниками були вже відомі на той час Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак. У квітні 1846 року до братчиків приєднується Тарас Шевченко. У своїх програмних документах («Книга буття українського народу» або «Закон Божий», Статут товариства) закликали всі слов'янські наро-

ди до національного пробудження та створення власних держав.

Одним із братчиків товариства був наш земляк Олександр Навроцький, який народився 28 липня (9 серпня) 1823 року на Золотоніщині в селі Антипівка у родині збіднілого дрібномаєтного дворянина. Батько, поручик у відставці, помер дуже рано, і маєток Навроцьких опинився під опікою родини письменника В. В. Капніста, а саме його сина І. В. Капніста. Сам же Олександр опинився під впливом ще одного із синів автора «Оди на рабство» - Олексія Васильовича Капніста, колишнього учасника декабристського руху і друга Т. Г. Шевченка.

Початкову освіту майбутній літератор, один із найактивніших членів Кирило-Мефодіївського товариства, здобув у Золотоніському повітовому училищі (1833–1836), а потім у полтавській класичній гімназії, де навчався впродовж шести років (1836–1842). Проживав він у будинку виховання бідних дворян, а матеріальну допомогу в навчанні надавали брати Капністи. Навроцький був одним із найкращих учнів гімназії: допитливий, працелюбний і відповідальний. «З ранньої юності я надзвичайно любив читати», – пригадував Олександр Олександрович.

Продовжив навчання О. О. Навроцький у Київському університеті св. Володимира на філологічному факультеті (історико-філософський відділ) до якого вступив у 1842 році. Роки навчання стали знаковими та переломними у долі письменника. Саме тут під впливом студентських гуртків та двоюрідного брата М. І. Гулака, який знайомить його з поезією Шевченка, починають формуватися політичні погляди

юнака (антимонархічні, протикріпосницькі). Сучасники стверджували, що Навроцький на пам'ять знав майже всі твори Кобзаря. Також Олександр активно пропагував поза цензурні твори поета-демократа. Їхнє знайомство відбулося в 1846 році і мало неабиякий вплив на світогляд і творчість майбутнього поета. А після його смерті, серед рукописів знайшли старі і потерті зошити з віршами Тараса Григоровича. Навроцький вступає до Кирило-Мефодіївського товариства. Як відомо, гурт київської освіченої молоді єднала національна свідомість, захоплення творами Шевченка, любов до української мови і культури, ненависть до російського самодержавства та кріпацтва. Сам Олександр Олександрович про цей час писав так: «Живучи серцем, я був наївно релігійним. З ранньої юності надзвичайно любив читати. Але легке читання не дає ще знань, – я прийнявся за читання серйозне, філософсько-історичне, став відвідувати студентські зібрання – і тут-то відкрився переді мною новий, чарівний світ, повний життя і всього, що тільки властиве запальній і чудовій молодості. Ці сходи, краще за будь-яких книжок, розвинули в мені всі інстинкти добра; бувало вчишся для них і на них. Як жорстко обговорювались, як правильно розумілася кожна нова думка, всякий світлий вчинок, чий б вони не були, – як вірилося нам у щасливу запоруку майбутнього! Ой леле! Світлі мрії юності, чого ви проходите швидко і не вертаєтесь ніколи! Познайомившись із світом ідей я не міг їх поставити поза життям; по trochu порушувались політичні питання, обставини допомогли їх розвитку, а власний погляд на життя наших темних братів міцно ввійшли в свідомість.»

Після того, як студент Петров викрив Кирило-Мефодіївське товариство, генерал-лейтенант Дубельт, керуючий 3-м відділенням, на допитах переконує Миколу Гулака визнати свою провину, але марно. 20 березня 1947 року він віддає розпорядження про арешт разом з іншими братчиками його двоюрідного брата – О. Навроцького. Для цього на Полтавщину відрядили поручика Паліцина, який 1 квітня арештував нашого земляка в помісті Капністів і доставив до Санкт-Петербурга в жандармське управління.

14 квітня відбувся перший допит Олександра Навроцького та Юрія Андрузького – наймолодшого учасника братства, під час якого з них вимагали зізнання у причетності до зі-

брання та розповсюдження зухвалих творів Шевченка та інших. Навроцький рішуче відмовлявся свідчити проти будь-кого (чи свого брата Миколи Гулака, чи найближчих приятелів Опанаса Марковича, Івана Посяди, чи тих, кого поважав найбільше – Тараса Шевченка, Миколи Костомарова), що говорить про велику силу волі й мужність молодого людини. Того дня у «Журналі слідства» з'явилися записи: «Навроцький в своєму показанні ні в чому не сознелся». Дубельт з роздратуванням писав у протоколах, що Навроцький «по прежнему отозвался совершенным неведением всего, о чем его спрашивали, решительно утверждая, что будто не имел ни малейшего сведения о замыслах своих товарищей... По упорству своему в заперательстве следует первым за Гулаком».

15 травня Навроцький на очних ставках зустрічається з Білозерським, Посядою, Андрузьким, Петровим, на всі звинувачення затято відповідає: «Не знаю».

18 травня Микола Гулак все таки зробив певні зізнання. Навроцький був серед тих, хто так і не визнав себе винним і не обмовив жодним словом братчиків. На останній очній ставці з Петровим він зізнався лише в тому, що читав поему «Сон» Шевченка. Ці два місяці виснажливих допитів описував так: «Двухмесячное пребывание мое в третьем отделении как-то усыпило мою натуру, равнодушие и апатия овладели мною; странность моего положения, томление неизвестности, недостаток воздуха и движения, отсутствие всякой живой души – все это не могло не подействовать на меня болезненно..., мне грустно, смешно и жалко всех нас, может и неправых, но не заслуживших свидание с Д... (убельтом?)». Висновок слідства був таким: «Улик против Навроцкого столь много, что виновность его несомненна».

Настало 30 травня 1847 року. Царським указом братчиків було розкидано по всій величезній Російській імперії. За вироком суду Олександра Навроцького було визнано винним «за впертість та затятість, котрі перейняв у родича свого Гулака», та відправлено на 6 місяців до в'ятської в'язниці. Після цього йому мали надати відповідну службу в одному з повітових містечок. Того ж дня політичний засланець у супроводі жандармського офіцера був відправлений до В'ятської губернії. «Нарешті я поїхав до В'ятки. Червень, дорога, прохолода і пахощі полів і лісів, незнайома мені північна природа – все це здалося мені блажен-

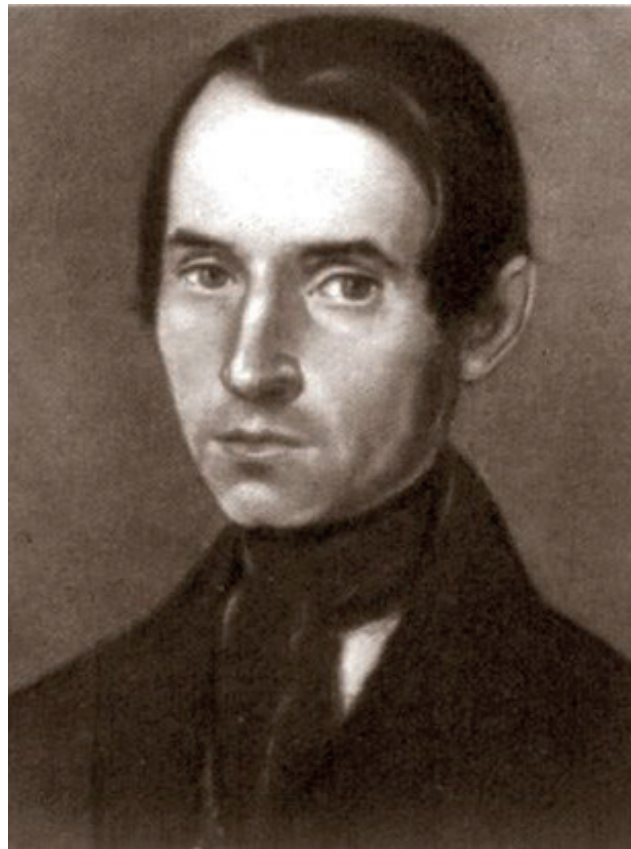
1. 175 років створення Кирило-Мефодіївського товариства реверс.

ством після двомісячного ув'язнення. Я дихав і не міг надихатися повітрям, на душі стало так легко вільно, що я одразу забув і третє відділення і будущину, що мене чекала», – згадував через багато років Навроцький.

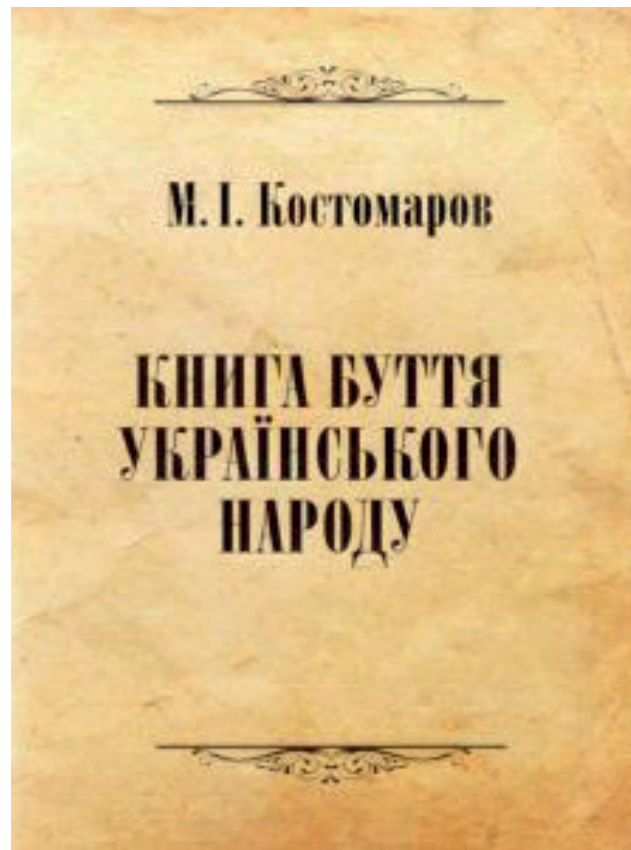
В'ятський генерал-губернатор Середа із співчуттям і розумінням поставився до заслання. В день його прибуття губернатор сказав: «Сюди привезли молодого чоловіка, звичайно, закон його засудив, але люди не повинні його засуджувати. Про кількомісячне ув'язнення у В'ятці Олександр Олександрович згадував, що «...він був у відчаї. Туга за батьківщиною, спогад про минуле, безнадія довели мене до того, що я поставив перед собою питання: нащо мені жити? І, мабуть, мало не дійшов до самогубства.» На допомогу прийшла поезія, він почав писати вірші, виливаючи в них «безнадію в можливість всякого добра на землі». Далі ще декілька років примусового проживання в Єлабузі, де служив земським писарем, підірвали здоров'я 26-ти річного Навроцького. Він захворів на сухоти. Тамтешній суворий північний клімат дуже погано впливав на здоров'я хворого. Як писала княжна Рєпніна (у своєму клопотанні про перевід заслання у м'якший клімат) до шефа жандармського корпусу графа Орлова: «...сухоти дають мало часу навіть на милосердя.» Орлов відмовився клопотатися. Невдовзі до канцелярії третього відділення надійшли ще 2 клопотання – від матері Навроцького та Олексія Капніста. Можливо саме його звернення до Дубельта, якого особисто знав ще з молодості, сприяло вирішенню цього питання.

У березні 1849 року Олександр був «явлена монарша милість» і його перевели під нагляд поліції Курська (1850–1853), де письменник працював наглядачем місцевої друкарні. Через рік за клопотанням вже самого Навроцького, з нього було знято поліцейський нагляд. Згодом був переведений до Санкт-Петербурга (1853–1858), потім переїхав до Дагестану – у місто Темір-Хан-Шуре (зараз Буйнакськ) (1858–1870). Одружився у 1859 році. Деякий час жив у Єревані (1870–1884), де дослужився до статського радника. На Україну приїздив ненадовго лише після виходу у відставку. Жив у Новочеркаську (1884–1885), у Миколаєві (1885–1889). Повернувся до Темір-Хан-Шуре (1889–1892). Більшу частину життя провів на Кавказі, де мав сім'ю.

Ще з ранньої молодості Навроцький мав нахил до римування. В гімназії писав романи, але

2. Олександр Навроцький.

3. Статут товариства.

творів своїх не показував нікому, окрім учителів, бо був сором'язливим. Ці твори не збереглися.

Олександр Олександрович Навроцький і в житті, і в творчості зазнав величезного впливу Шевченка – людини, письменника, мислителя, громадського діяча «...що підняв нас всіх угору, привертав до хати, єднав слов'ян всіх до купи». Це дуже позначилося у манері письма, на творчому почерку поета. Часто відчувуються Шевченкові мотиви і теми – туга за Батьківщиною («До України», «Ой, усюди, усюди»), мрія про поліпшення долі закріпаченого народу, співчуття до селян («Доля», «Тяжко в світі сиротою»). Вірив Навроцький і у кращі часи, які прийдуть («Ні, не дарма в Україні», «Рідна мова»). На смерть Шевченка відгукнувся віршами «То не вітер стогне в полі» та «Не втихомирилась душа» («Основа» №6, 1861). Відгомін Шевченкового заповіту відчувається і у його вірші «Остання воля». («Основа» №8, 1861).

Навроцький намагався підтримувати дружні стосунки з колишніми братчиками. Написав поезію «Відповідь Кулішу про сьогочасну українську культуру» (той писав поету у 1853 році). Почав роботу над спогадами про Миколу Костомарова, в якій з великою симпатією описує перші зустрічі з ним. Він є і автором вірша «На вічну пам'ять М. І. Костомарову.» Найтісніші підтримував зв'язки з братом і другом Миколою Гулаком, присвячував йому свої переклади. Тяжко переживав смерть товариша Опанаса Марковича. У літературному архіві зберігся вірш «На вічну пам'ять О. В. М-чу».

Навроцький був не тільки ніжним ліриком, а й талановитим перекладачем. Він володів багатьма мовами, досконало знав німецьку, французьку, англійську, польську. Його можна назвати першовідкривачем якісного літературного перекладу. Почав цю діяльність ще в університеті, де перекладав твори західноєвропейських письменників. Особливо плідно працював письменник над перекладами в Дагестані та Вірменії. Перекладав фольклор народів Кавказу, татарський і курдський. Його переклад поеми Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» («Одягнений у барсове хутро») вийшов на 20 років раніше російського та англійського, був опублікований у «Київській старовині» 1902 року. Перекладав він й інших східних авторів – азербайджанського поета М. Фізулі «Лейлі і Меджнун». Із санскриту Навроцький

здійснив переклад сутри «Лілітавістара», назвавши її «Покуса Будди».

Є першим перекладачем безсмертних творів старогрецького поета Гомера «Іліади» та «Одіссеї», які високо оцінив професор О. Потебня, сказавши, що автор добре володіє мовою. Серед перекладів Навроцького чільне місце посідають Біблійні – «Пісня пісень Соломона», «Книга псалмів пророка Давида», та народні епоси – «Слово о полку Ігоревім», «Пісня про нібелунгів».

Щодо кількості перекладів (понад 140), Навроцькому не має рівних в тогочасній літературі. Ним здійснені переклади зі слов'янських літератур, зокрема російських авторів – О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Жуковського, І. Крилова, О. Толстого; з польської – А. Міцкевича, В. Сирокомля; з чеської – В. Ганка, І. Лінде; перекладено сербські, хорватські, чорногорські народні пісні. Особливу увагу приділяв творчості Адама Міцкевича, переклади його творів засвідчують бездоганне володіння польською мовою. І. Франко відзначав, що «з поміж усіх перекладачів, які робили спробу перекладати Міцкевича українською мовою, пальма першості належить Навроцькому».

Багато приділяв уваги також перекладам західноєвропейських авторів: з англійської (Дж. Байрона, П. Б. Шеллі, Дж. Мільтона, Дж. Макферсона, Т. Гуда); з німецької (Г. Гейне, Й. Гете, Ф. Шіллера, Г. Лессінга), з французької (В. Гюго, П. Беранже, О. Беранже. А. Мюссе), з італійської (Ф. Петрарки, Л. Стакетті).

На жаль, лише невелика частинка талановитих перекладів побачила світ. Більшість же залишилися у рукописних варіантах, як і поезії О. О. Навроцького (лише поодинокі вірші друкувалися в «Основах» та «Історії української літератури» Петрова). У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ зберігаються більше десяти об'ємних зошитів (до 100 сторінок) поета з чудовими творами, які він підписував іноді псевдонімом Вроцький. Причини цього пояснює сам автор в поезії «До дітей».

Думи мої полохливі.

Прибиті діти,

Куди мені на чужині

Скажіть вас подіти?..

Спочивайте на папері

До другого суду.

Може, може...як чимало

Води в морі кане,

Попадетесь людям в руки,
Читати вас стануть.
Прочитають старі люде
Скажуть собі тихо:
«Правда, правда, за нас було
Те тяжкеє лихо»
Прочитають молоді її
І сумно промовлять:
«Як то тяжко було жити
У колишні годи!»
А до того лежить собі
В книжечці закриті,
Спочивайте, пологливі,
Прибиті діти.
Викохав вас, вилилися
З-під самого серця.

Та нікуди поглинути
Й жить не доведеться.
Розгром Кирило-Мефодіївського братства
мав негативні наслідки не лише для національ-
но-патріотичного визвольного руху в Україні,
а й для української літератури. Зокрема йдеть-
ся про заборону друкувати твори братчиків.
Тому й не дивно, що за життя Навроцький опу-
блікував так мало творів. «Ненормальний роз-
виток української літератури мав наслідком
величезну кількість так званих «заритих та-
лантів» - людей, які..пропустили момент, коли
їхня праця могла принести найбільшу користь
їхній батьківщині», – писав І. Франко. До цих
талантів належить і Олександр Олександров-
ич Навроцький.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голиш. Г. М. О. О. Навроцький – одностудець і соратник Т. Г. Шевченка./ Черкащина в контексті історії України. Ч. : Вертикаль. 2010 р.
2. Грязнова Н. Олександр Навроцький // Дивослово. - 2000.- № 5.
3. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза, И. Эфрона. – т. 39. – СПб.- 1896.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3т.- К.: Наукова думка. - 1990. – Т.1,2.
5. Пономаренко М. Заритий талант //Прапор Леніна. – 1983. – 9 серпня.
6. Українська літературна енциклопедія: в 5 т. – К., 1995, Т.3.

Денис КУЛИК,
завідувач
сектору воєнної
історії відділу
історії краю

ВОЇНИ «НА ЩИТІ». ВТРАТИ ЧЕРКАЩИНИ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ У ЛЮТОМУ- СЕРПНІ 2022 РОКУ.

Російське вторгнення спричинило значне збільшення втрат Збройних сил України в російсько-українській війні. Встановлення імен полеглих воїнів з Черкаської області важливо для з'ясування їх внеску в оборону Батьківщини та меморіалізації. Прізвища загиблих військовослужбовців згадуються в контексті перебігу бойових дій у вказаний період.

Ключові слова: російсько-українська війна, вторгнення, загиблі, Черкаська область.

24 лютого 2022 року з перших годин повномасштабного російського вторгнення в Україну воєнна тематика стала головною в інформаційному просторі. 28 лютого Уманський районний територіальний центр комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК) вперше повідомив про загибель військового з Черкащини – старшого солдата, курсанта Андрія Задорожнього [1].

В наступні шість місяців російсько-української війни про загибель військових та службовців інших силових структур з Черкаської області повідомляли Черкаський обласний та Уманський районний ТЦК, інтернет-медіа «Прочерк», «Про Все», «Суспільне», «Нова Доба», «18000», «Дзвін», «Ільдана» та інші. Імена полеглих воїнів на власних сторінках у мережі «Фейсбук» називали міський голова Черкас Анатолій Бондаренко, міська голова Умані Ірина Плетньова, голова Черкаської районної адміністрації Валерія Бандурко, про загибель земляків повідомляли на сайтах територіальних громад. Списки загиблих наведені у статті «Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну» в онлайн-енциклопедії «Вікіпедія», про багатьох з них написані окремі статті.

Публікації інтернет-медіа та посадових осіб зазвичай містили стислу інформацію з прізвищем та ім'ям військовослужбовця, військовим званням та посадою, місцем та датою його загибелі та поховання у рідному місті або селі. Нумерація та назва військового підрозділу вказувались не завжди. Додаткові відомості іноді наводилась у публікаціях про заходи з

вшанування пам'яті та вручення посмертних нагород родичам полеглих воїнів.

Від початку повномасштабного російського вторгнення до 1 вересня 2022 р. загинули під час бойових дій та померли від поранень та хвороб під час несення військової служби щонайменше 340 воїнів, уродженців та жителів Черкаської області. У майбутньому важливо встановити долі зниклих безвісти, уточнити та доповнити доступну у період військового стану інформацію.

На світанку 24 лютого одним з перших піднявся у небо для захисту Києва підполковник Володимир Коханський, старший інспектор-льотчик Харківського національного університету повітряних сил, на аеродром його літак не повернувся [2]. Похований льотчик у рідному селі Доброводи Уманського р-ну [3]. В перший день вторгнення у Чернігівській області загинув старший солдат М. Тацоха з Уманського р-ну [4].

Ворожа авіація активно діяла у перші тижні після вторгнення. 25 лютого під час повітряного обстрілу під м. Яготин Київської обл. загинули військовики зенітно-ракетного полку Г. Глущенко та В. Стецьків, житель с. Трушівці Черкаського р-ну [5; 6]. В той день внаслідок авіаційних обстрілів втратили життя солдати з Золотоніщини: П. Деренчук, І. Насадюк та В. Козюра [7; 8; 9].

Вторгненням з окупованого Криму відкрився Південний театр воєнних дій. 25 лютого в бою за м. Нова Каховка Херсонської обл. загинув підполковник Юрій Ніженський, заступник командира окремого аеромобільного батальйону, уродженець с. Берестівця Уманського р-ну [10; 11].

Завдаючи головного удару на поліському напрямку, російські війська наступали на Київ, були висаджені десанти, на вулицях міста з'явилися диверсійні групи. Воїни з Черкащини брали участь в обороні Києва, яка тривала до 1 квітня та завершилися поразкою та відступом армії вторгнення.

25 лютого під м. Чорнобиль загинув десантник Антон Пухтинський з с. Гельмязів Золотоніського р-ну [12; 13]. Наприкінці лютого обірвалися життя курсантів військових навчальних закладів Андрія Задорожного та Владислава Терехова, уродженця м. Сміла [14].

На північно-західних околицях Києва ворога зустріли солдати та офіцери 72-ї окремої механізованої бригади імені Чорних Запорозжів. У передмісті столиці зупинили супротивника ціною життя воїни бригади В. Максименко [15], А. Птащенко [16], О. Кузьмін [17], А. Литвин [18]. 2 березня загинув стрілець-помічник гранатометника Валерій Гілявський зі Сміли [19], 7 березня – стрілець-санітар Юрій Барилук з Умані [20], 11 березня – солдат Станіслав Руденко з Черкас [21]. 14 березня артилерійські обстріли села Мощун Бучанського р-ну забрали життя Р. Харченка, Д. Кулікова, В. Копитова та О. Яценка [22; 23; 24; 25].

11 березня поблизу с. Бородянка Київської обл. загинув капітан 1-го рангу Дмитро Сайчук, офіцер Головного управління розвідки Міністерства оборони України, уродженець с. Летичівка Уманського р-ну [26; 27].

Історик, перекладач і публіцист Сергій Заїковський, уродженець Драбова, захищав Київ від загарбників. 24 березня гранатометник протитанкового взводу окремого полку спеціального призначення «Азов» С. Заїковський загинув від пострілу танку в бою за с. Лук'янівка Броварського р-ну [28, 29]. Мінометний обстріл під м. Буча обірвав життя сержанта Олексія Цибка, міського голови Сміли у 2015–2017 рр., він воював у складі спеціального підрозділу Головного управління розвідки [30].

Командир ескадрильї 204-ї Севастопольської бригади тактичної авіації майор Євген Лисенко 9 березня у повітряному бою поблизу Житомира проти двох ворожих літаків збив один з них, але і його винищувач МіГ-29 був збитий. Похований льотчик у с. Ротмістрівка Черкаського р-ну, де народився [31; 32].

На Східному театрі воєнних дій ворог намагався прорвати оборону Збройних сил України на багатьох напрямках та захопити великі міста у Харківській, Луганській та Донецькій областях.

Учасник боїв на Донбасі, черкасець Олексій Семенюк був оператором розрахунку протитанкового комплексу «Стугна-П» у складі 57-ї окремої мотопіхотної бригади імені кошового отамана Костя Гордієнка. Після вдалого обстрілу ворожої колони 5 березня під м. Сєверодонецьк молодший сержант О. Семенюк потрапив під кулеметний вогонь та отримав смертельні поранення [33; 34].

Начальник відділу контрольного пункту «Щастя» Луганського прикордонного загону підполковник Віталій Кучерявий у боях впевнено командував діями підлеглих. Прикордонники відбили всі ворожі атаки, взяли полонених та захопили бойову машину піхоти, в іншому бою була знищена бронетехніка та 4 вантажівки з боєприпасами. Зранку 13 березня, зазнавши чергової поразки у бою, супротивник відкрив мінометний та артилерійський вогонь, від близького вибуху підполковник В. Кучерявий загинув [35].

Указом Президента України В. Зеленського від 17 квітня 2022 р. уродженцю с. Водяне Звенигородського р-ну Віталію Кучерявому присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно) [36].

Стратегічно важливим пунктом для оборони сходу України було місто Ізюм Харківської області, у березні навколо міста точилися запеклі бої. Під Ізюмом загинули бійці десантно-штурмових військ Є. Лисенко, Д. Кравченко та старший лейтенант, інструктор з десантно-повітряної підготовки М. Сапожнік [37; 38; 39].

Командир відділення снайперів 81-ї окремої аеромобільної бригади Володимир Перепилиця у запеклому бою врятував життя командирі роті та підірвав ворожий танк. Досвідчений десантник коригував вогонь артилерії, що не дозволило ворожим колонам підійти до українських позицій. 11 березня важко поранений поблизу Ізюма під час обстрілу з «Градів», молодший сержант В. Перепилиця прийняв рішення до останнього подиху прикривати побратимів вогнем. Похований відважний воїн у рідному місті Черкаси [40; 41].

12 березня під час контрудару підрозділів 25-ї окремої повітрянодесантної Січеславської бригади біля с. Топольське під Ізюмом загинув бойовий медик Олексій Крамаренко, уродженець м. Кам'янка [42].

Ворожі ракетні удари по тилі цільовим завдавали втрат в особовому складі. 13 березня під час обстрілу ракетами «Калібр» Яворівського військового полігону у Львівській

області загинув підполковник Михайло Коломієць, в останню путь офіцера провели у с. Макіївка Черкаського р-ну [43; 44]. 18 березня внаслідок нічного ракетного удару по Миколаєву втратили життя морські піхотинці зі Звенигородського р-ну Л. Чеботар та А. Моргун [45].

Черкащани були учасниками 82-х денної героїчної оборони Маріуполя. Захисники Маріуполя, поступово звужуючи периметр оборони, скували велике вороже угруповання та завдали супротивнику значних втрат, продовжуючи опір до останніх можливостей. Частиною гарнізону Маріуполя був окремий загін спеціального призначення «Азов» Національної гвардії України.

Уродженець с. Телепине Черкаського р-ну Олександр Коцуконь під час строкової військової служби познайомився з бійцями полку «Азов» та прийняв рішення приєднатися до підрозділу. 22 березня водій автомобільної роти «Азову» О. Коцуконь під час проведення розвідки в обложеному Маріуполі отримав множинні уламкові та кульове поранення, які стали смертельними [46]. Біля комбінату «Азовсталь» 3 квітня останній бій дав навідник бронеавтомобіля «Спартан» Олександр Дерев'янка, уродженець м. Сміла [47].

Гелікоптерами постачали зброю в Маріуполь, надсилали підкріплення та евакуювали поранених. Одним з 72-х бійців, які прибули в оточене місто, був уманчанин Михайло Ніконець. Після боїв у порту, у складі групи він пробився до «Азовсталі» та 14 травня загинув в бою за комбінат [48]. Полягли в боях за місто «азовці» В. Ходаківський та К. Єлісєєв [49; 50].

31 березня під час бомбардування Маріуполя втратив життя капітан 3-го рангу Олександр Веділін, офіцер Морської охорони України [51], 22 вересня О. Веділін був перепохований у рідному м. Корсунь-Шевченківський [52]. У боях за місто загинули командир танкового взводу Є. Федоришин з Канева [53], морські піхотинці О. Сорока та Р. Соколовський [54; 55].

Здійснивши перегруповання з київського напрямку, загарбники у квітні намагалися розвинути наступ з ізюмського плацдарму, загрожуючи виходом у тилі райони українських військ на Східному театрі бойових дій. Стійкість та мужність солдат та офіцерів десантно-штурмових військ зірвала наміри ворога. У квітні в боях на Харківщині та півночі Донецької області віддали життя десантники О. Артемчук та А. Бугайов з Уманського р-ну

[56; 57], 9 квітня під час обстрілу загинув солдат 81-ї окр. аеромобільної бригади Я. Письменний, уродженець м. Лисянка [58].

Вісім років працював у Польщі черкасець Віктор Полонський. Після вторгнення він повернувся з-за кордону та став у стрій 95-ї окремої десантно-штурмової бригади. Командир відділення вогневої підтримки В. Полонський прийняв командування після смерті старшого командира, та 23 квітня його життя обірвалось у бою біля с. Зарічне Донецької обл. [59; 60]. Під Зарічним загинув Валентин Мартинченко, уродженець с. Стеблів Звенигородського р-ну [61].

У с. Вірнопілля Харківської обл. наказ зупинити наступ ворога виконав добровольчий батальйон «ОДЧ Карпатська Січ». До останнього подиху билися воїни батальйону, стрілець Віталій Шеляг з Черкас та кулеметник Олександр Захарченко з с. Криві Коліна Звенигородського р-ну [62; 63].

Одночасно зі спробами наступати з ізюмського плацдарму, супротивник намагався оточити українські війська у Луганській області. Запеклі бої тривали кілька місяців за Сєверодонецько-Лисичанську міську агломерацію з навколишніми містами та селищами.

У квітні йшли бої за Рубіжне, місто на північний захід від Сєверодонецька. 5 квітня ворожий обстріл Рубіжного забрав життя артилериста Олександра Березняка, уродженця м. Сміла [64]. У боях за місто загинув 19-ти річний Ярослав Шраменко, водій бронетранспортера у складі 4-ї бригади оперативного призначення Національної гвардії України, в останню путь воїна провели у с. Петропавлівка Черкаського р-ну [65]. 28 квітня від осколкового поранення загинув боєць 57-ї окр. мотопіхотної бригади Роман Король, уродженець Звенигородки [66].

У перші дні після вторгнення повернувся з-за кордону Олексій Ковтун, уродженець с. Сотники Черкаського р-ну. 27 квітня під час мінометного обстрілу біля Сєверодонецька старший солдат О. Ковтун загинув [67]. Поблизу Сєверодонецька останній бій дали І. Маринчук та А. Мізенко [68; 69].

Виконуючи розвідувальні завдання 15 червня, під час переправи через р. Сіверський Донець поблизу Сєверодонецька загинув Анатолій Ус, солдат окремого центру спеціальних операцій «Схід». Військовослужбовець був похований у с. Моринці Звенигородського р-ну [70].

На початку березня у с. Благодатне Золотоніського р-ну була сформована 115-та окрема

механізована бригада. Вже у квітні бригада брала участь у боях за Северодонецьк та Лисичанськ [71]. Ігор Душка, уродженець с. Старий Коврай Золотоніського р-ну, був заступником командира механізованого батальйону 115-ї окр. механізованої бригади. Старший лейтенант І. Душка загинув 20 червня під час мінометного обстрілу біля с. Мирна Долина, під Лисичанськом [72].

Запеклі бої точились за місто Попасна у Луганській області, важливий пункт на південь від Лисичанська. У травні українські війська залишили місто після того, як воно було повністю зруйновано артилерійськими обстрілами.

Голова правління «Львівської обласної спілки соціального захисту бійців АТО та сімей загиблих» Костянтин Дерюгін, уродженець м. Сміла, воював у складі 24-ї окремої механізованої бригади імені короля Данила, яка тримала оборону під Попасною. 21 березня життя сержанта К. Дерюгіна обірвала куля снайпера [73; 74]. 24 березня під час артилерійського обстрілу загинув солдат 24-ї окр. механізованої бригади Д. Шкурופацький, уродженець с. Велика Севастіанівка Уманського р-ну [75].

Вісім років волонтерською роботою у Черкасах займався Павло Собко, він часто їздив на фронт, допомагав бійцям на передовій. У лютому П. Собко вступив до територіальної оборони, потім з групою добровольців вирушив на фронт, на посилення 24-ї окр. механізованої бригади. 25 квітня солдат П. Собко загинув від снайперського вогню під Попасною [76; 77].

14 днів у важких боях під Попасною воював 156-й окремий батальйон територіальної оборони з Черкас [78; 79]. Добровольці територіальної оборони дали гідну відсіч загарбникам, але зазнали втрат.

26 квітня загинули сержанти Андрій Туренко, Сергій Корж та солдат Євгеній Пахомов [80; 81]. 4 травня у запеклому бою поблизу Попасної загинув стрілець-помічник гранатометника Володимир Геліконов [82], у лікарні від важких поранень помер Георгій Медеян [83]. 6 травня у Черкасах попрощались з добровольцями Віталієм Осадчим, Володимиром Калінченком та досвідченим медійником Євгенієм Старинцем [84].

Уродженці Черкащини воювали у складі сил територіальної оборони і інших областей. 7 травня у бою біля Авдіївки Донецької обл. ворожий вогонь забрав життя бійців 110-ї окремої бригади територіальної оборони Запорізької області М. Ходія та І. Петренка [85].

У с. Нетеребка Черкаського р-ну поховали Е. Іващенко, стрільця територіальної оборони Луганської області [86]. 24 серпня загинув О. Слупський з с. Гарбузин Черкаського р-ну, боєць батальйону територіальної оборони Харківської області [87].

У складі зведеного полку Національної поліції «Сафарі» служили офіцери підрозділу особливого призначення «КОРД» з Черкас. 22 травня ракетний обстріл у Запорізькій області забрав життя черкаських поліцейських Олега Прудкого, Олександра Бойка, Віталія Сагайдака та Станіслава Дяченка [88].

Олег Прудкий до служби у поліції був професійним спортсменом, двічі чемпіоном України з боксу, учасником команди «Українські Отамани». Останній спочинок капітан поліції О. Прудкий знайшов у рідному селі Тіньки Черкаського р-ну [89].

На Південному театрі воєнних дій Збройні сили України зупинили ворога у березні на підступах до Миколаєва, Вознесенська та на криворізькому напрямку. У квітні почалось визволення окупованих районів Миколаївської та Херсонської областей.

Під час обстрілу с. Зелений Гай Миколаївського р-ну загинув головний сержант А. Панченко [90]. 6 квітня у бою під Миколаєвом втратив життя Р. Чалий, навідник мінометної батареї у складі 28-ї окремої механізованої бригади імені Лицарів Зимового Походу [91], на початку серпня загинув воїн бригади Н. Жевнов, уродженець м. Сміла [92].

Ворожий обстріл 9 квітня забрав життя О. Апостолова та Г. Засунька, земляків з Катеринопільщини, вони воювали у складі 59-ї окремої мотопіхотної бригади імені Якова Гандзюка [93]. На початку червня під час обстрілів на Миколаївщині загинули командир зенітно-ракетного відділення С. Киндик з с. Ротмістрівка Черкаського р-ну [94] та В. Бзік з с. Литвинівка Уманського р-ну [95].

Шкільний вчитель історії та один з засновників громадської організації «Поклик Яру», черкасець Павло Наконечний після російського вторгнення вирішив зі зброєю захищати Україну від загарбників. Старший матрос 73-го морського центру спеціальних операцій П. Наконечний займався диверсійною діяльністю у ворожому тилу, влаштовував мінні пастки. 18 червня мінометний обстріл у с. Біла Криниця Миколаївської обл. обірвав життя воїна. Прах Павла Наконечного був розвіяний над Холодним Яром [96; 97].

У м. Ватутіне провели в останню путь артилериста, старшого лейтенанта Владислава Мендруля, його серце зупинилось під час ворожого обстрілу на Миколаївщині [98]. 10 серпня у Херсонській області загинув сержант Степан Педченко, учасник війни в Афганістані та колишній сільський голова с. Самгородок Черкаського р-ну [99].

Поруч з чоловіками у бойових діях російсько-української війни беруть участь тисячі українських жінок [100]. Для військових медиків з Черкащини ризикувати життям заради порятунку поранених стало буденною роботою.

Уродженка Донецької області Тетяна Романова служила медиком десантно-штурмової роти у 503-му окремому батальйоні морської піхоти. Молодший сержант Т. Романова загинула від вибухової травми 19 квітня у Волноваському р-ні Донецької обл., вона похована в Черкасах [101; 102].

У 2017 році уклала контракт зі Збройними силами України Марина Герасимчук. Старший бойовий медик роти вогневої підтримки сержант М. Герасимчук загинула 11 червня у Попаснянському р-ні Луганської обл., під час евакуації поранених бійців. В останню путь жінку провели у рідному с. Драбове-Барятинське Золотоніського р-ну [103].

Жасміна Бібік народилась у Черкасах, але з дитинства жила у с. Олександрівка Уманського р-ну, після закінчення медичного коледжу вирішила пов'язати свою долю з військом, була учасницею бойових дій на Донбасі. Санітарний інструктор у складі 24-ї окр. механізованої бригади сержант Ж. Бібік загинула 9 липня під час ракетного обстрілу поблизу м. Часів Яр Донецької обл. [104].

У травні почались бої на бахмутському напрямку. Попри виснаження сил і зупинки наступу на інших ділянках російсько-українського фронту, супротивник не залишає намірів захопити місто Бахмут, важливий транспортний вузол на півночі Донецької області. Під постійними обстрілами, відбиваючи ворожі атаки, українські воїни героїчно тримають оборону «фортеці Бахмут», важкі позиційні бої продовжуються багато місяців [105].

24 травня у бою поблизу Бахмута загинув Руслан Наливайко з Умані [106], артилерійський обстріл 6 червня обірвав життя кулеметника Сергія Шагієва з с. Воронинці Золотоніського р-ну [107].

Віктор Сердюк до війни служив на відомому своїм опором в бухті Донузлав у 2014 році

тральщику «Черкаси», після вторгнення колишній моряк приєднався до сухопутних військ. Черкаські, солдат В. Сердюк та командир взводу лейтенант Олександр Король, загинули 5 липня, під час ракетного обстрілу Бахмута [108].

Влітку на фронті під Бахмутом воювала 58-а окрема мотопіхотна бригада імені гетьмана Івана Виговського. У липні загинули бійці бригади С. Черногал з с. Руська Поляна Черкаського р-ну [109] та І. Ляш з м. Корсунь-Шевченківський [110]. 7 серпня загинули кулеметники В. Вдовенко та О. Лупашко [111; 112], у запеклому бою обірвалось життя солдата Б. Залюбовського з с. Стецівка Черкаського р-ну [113].

Воїни 72-ї окр. механізованої бригади ім. Чорних Запорожців після перемоги під Києвом бились з загарбниками у Харківській області, а потім на Луганщині та Донеччині. Уродженці Черкащини були в строю бригади на всіх етапах її бойового шляху.

5 травня під час артилерійських обстрілів у Харківській області загинули командири механізованих відділень Михайло Сіваков та Сергій Ковіта [114; 115]. У червні в Луганській області обірвалось життя розвідника Віталія Габрильчука з м. Христинівка [116], на Донеччині загинули водій мінометної батареї О. Дяченко та кулеметник О. Соколов [117; 118].

У липні 72-а окр. механізована бригада тримала оборону під Бахмутом. Ворожий вогонь забрав життя стрільців Ю. Путрі та С. Жицького [119; 120], навідника-оператора бойової машини О. Степовика з Умані [121]. 29 липня загинули стрілець-зенітник С. Мороз [122] та оператор батареї протитанкових ракет О. Міщенко з м. Городище [123].

Начальник Міжрегіонального управління Національного агентства України з питань державної служби Олександр Якубенко приєднався до війська з першого дня вторгнення. 18 липня заступник командира стрілецького батальйону з морально-психологічного забезпечення 72-ї окр. механізованої бригади капітан О. Якубенко загинув під час артилерійського обстрілу [124].

У серпні в Донецькій області обірвались життя 18-ти річного солдата бригади Дмитра Мирнова-Гальченка з Золотоноші [125] та навідника кулеметного взводу Максима Майорова з с. Мокра Калигірка Звенигородського р-ну [126].

18 серпня у боях в Харківській області загинули воїни 30-ї окремої механізованої бригади

імені князя Костянтина Острозького, земляки зі Звенигородщини Руслан Сокотуха, навідник гранатометного взводу [127], та Валерій Дрибас, механік-водій бойової машини [127]. У с. Придніпровське Золотоніського р-ну в останню путь провели молодшого сержанта бригади Андрія Душку [128].

Безпілотні літальні апарати активно застосовувались для розвідки та ураження цілей та довели свою високу ефективність у російсько-українській війні. Керували та обслуговували новітні технічні засоби фахівці і з Черкащини.

Під час ракетного удару по Кіровограді 28 липня обірвалось життя старшого лейтенанта Олександра Трубчанінова, інженера безпілотних літальних апаратів, жителя м. Умань [129; 130]. Під час танкового обстрілу у Донецькій області 15 серпня загинув Сергій Прядка, командир відділення безпілотних авіаційних комплексів розвідувального взводу. Воїна провели в останню путь у рідному с. Кононівка Золотоніського р-ну [131].

Сформований у квітні 42-й окремий стрілецький батальйон «Черкаські стрільці» у серпні зайняв позиції біля с. Піски, на північний захід від Донецьку [132]. В боях за селище батальйон зазнав втрат. 9 серпня загинули стрільці батальйону Євгеній Линник та Петро Куріненко [133; 134], у с. Ковалівка Золотоніського р-ну поховали гранатометника Андрія Янка, полегло у бою 11 серпня [131]. 30 серпня обірвалось життя командира взводу, старшого лейтенанта Анатолія Муковоза зі Шполи [135].

Таким чином, з перших годин після вторгнення і впродовж наступних шести місяців російсько-української війни, солдати та офіцери з Черкаської області воювали на всіх операційних напрямках, у вирішальних битвах, в складі військових з'єднань різних видів Збройних сил України. Жертовність та героїзм воїнів, які ціною своїх життів захистили незалежність України та зупинили ворога або завдали йому значних втрат в перші місяці після вторгнення, створили передумови для успішних контрударів восени 2022 року.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Уманський Ртцк Та Сп. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid043zQBcJwyXmwGtGNSg7WgK2hrzAE7X8sn6VMmv3MKtnXLGiVypnsN8EsjHrvoxyKl&id=100028138656126.
2. ЦЕНЗОР.НЕТ. Режим доступу: https://censor.net/ua/photo_news/3343931/starshyyi_inspektorlotchyk_pidpolkovnyk_volodymyr_kohanskyi_zagynuv_u_boyu_z_rosiyiskymy_okupantamy.
3. Provce.ck.ua. Режим електронного доступу: <https://provce.ck.ua/na-umanshchyni-poproshchalys-iz-zahyblym-na-viyni-lotchykom/>.
4. Уманський Ртцк Та Сп. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0sF1rLaPxJ4rNtoEh2uHCVdVZC2osBkGC5j2DA1jdtDuMvycy4A42Z6PnyXUp7nYl&id=100028138656126.
5. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: <https://www.facebook.com/927249414004587/photos/a.1646588042070717/5122250337837786/?type=3>
6. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/100785-student-chdtu-viktor-stetskiv-zagynuv-u-boju-na-kiyivschini>.
7. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/233547-obstrilala-rosijska-aviacia-21-ricnij-vijskovij-z-cerkasini-zagynuv-pid-cas-vikonanna-zavdanna/>.
8. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=5177695428959943&id=927249414004587&locale=ms_MY&paipv=0&eav=AfZOpOYPF2jT8waJv9NwdJxLN-5GozD_gyqUGtLneqgbBFravFIRzGu9lm8OlZqEJdl&_rdr.
9. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=5158890007507152&id=927249414004587.
10. Уманський Ртцк Та Сп. Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1002853090662637&set=ecnf.100028138656126>.
11. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: <https://www.facebook.com/927249414004587/photos/a.1646588042070717/5128170153912471/?type=3>
12. Дзвін. Режим доступу: <https://dzvin.media/news/svitla-pamyat-na-umanshchyni-ta-zolotonishchyni-proshhayutsya-z-zagyblymy-zahysnykamy/>.

13. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/223419-vijskovogo-z-cerkasini-nagorodili-ordenom-posmertno/>.
14. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Терехов_Владислав_Ігорович.
15. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/221986-posmertno-nagorodili-cerkaskogo-vijskovogo-so-zagynuv-pid-obstrilom-u-kyevi/>.
16. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/219202-cerkaskogo-soldata-akij-zagynuv-u-vijni-z-rosieu-nagorodili-posmertno/>.
17. Льдана. Режим доступу: <https://ildana.tv/post/na-kijivshchini-zagynuv-oleksandr-kuzmin-urodzenec-lisyanshchini>.
18. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: https://www.facebook.com/927249414004587/photos/a.927898470606348/5220109781385174/?paipv=0&eav=AfYQGfqqK_KaLa5pezArIvHwYRPWvMDIwcR_WdNHmS48finGfbt2ADlGegmZKv1ZsE&_rdr.
19. Вичерпно. Режим доступу: <https://vycherpno.ck.ua/u-peredmisti-kyueva-zagynuv-vijskovyj-zi-smilyanshhyny/>.
20. Cherkasy.city. Режим доступу: <https://cherkasy.city/na-vijni-zagynuv-yurij-barylyuk-z-umanskogo-rajonu/>.
21. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/234029-u-cerkasah-proporalisa-iz-zagiblim-na-kiivsini-bijcem/>.
22. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/za-tyzhden-na-zvenyhorodshchyni-pokhovaly-6-zakhysnykiv-ukrainy/>.
23. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/viyna/101891-pid-chas-artobstrilu-zagynuv-boets-zi-smiljanschini>.
24. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/287283-zagynuv-na-kiivsini-23-ricnogo-vijskovogo-z-cerkasini-posmertno-nagorodili-ordenom/>.
25. Кременчуцька газета. Режим доступу: <https://kg.ua/news/vid-ruk-rosiyskogo-okupanta-zagynuv-golovnyi-serzhant-oleksandr-yacenko-iz-kremenchuckogo>.
26. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сайчук_Дмитро_Анатолійович
27. Монастирищенська міська громада. Режим доступу: <https://monastyrysche-gromada.gov.ua/news/1663339880/>.
28. Історична правда. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/03/26/161118/>
29. Драбівська громада. Режим доступу: <https://drabivska-gromada.gov.ua/news/1648358403/>.
30. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Цибко_Олексій_Олександрович
31. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лисенко_Євген_Вадимович
32. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/217483-u-bou-pid-zitomiro-zagynuv-lotcik-iz-cerkasini/>.
33. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: https://www.facebook.com/927249414004587/photos/a.1646588042070717/5217698461626306/?paipv=0&eav=AfaEX2wHMAqRIKsYaW3P1Qki5Y6Kb37-I0JBW2coNkvlvP-GohLqh-vaP7YUWn9goDg&_rdr.
34. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/101162-cherkasi-vtratali-istorika-pislja-jakogo-lishilasja-v-universiteti-garna-kolektsija>.
35. АрміяІNFORM. Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2022/04/23/vin-zahyshhav-shhastya/>.
36. Указ Президента України. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2522022-42153>.
37. Шполянська громада. Режим доступу: <http://shpola-otg.gov.ua/2022/03/30/vony-zakhyshchaly-ukrainu-zahybli-heroi-shpolianshchyny/>.
38. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: <https://www.facebook.com/927249414004587/posts/5159843090745177/>.
39. Черкаси Live. Режим електронного доступу: <https://cherkasy.live/na-zolotonishchyni-provely-v-ostanniu-put-trokh-zakhysnykiv-ukrainy/>.
40. 81 окрема аеромобільна бригада. Режим доступу: <https://www.facebook.com/81oembr/posts/pfbid02CefSvHsfcw5rYvGw9RS7Ah1XKeVFYDTnwniN Kso4ksZ1awqT3qGB6HChthbkBvRZl>.
41. Cherkasy.city. Режим доступу: <https://cherkasy.city/u-boyu-za-izyum-zagynuv-volodymyr-perepelyczya-iz-cherkas/>.
42. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/viyna/103148-sche-odin-cherkaschanin-zagynuv-u-boju-z-rosijskim-agresorom>.

43. Черкаська районна державна адміністрація. Режим доступу: <https://cherkassyrd.gov.ua/cherkaska-oblast/2022/03/21/na-smilyanshhyni-v-ostannyyu-put-provely-vijskovyh-yaki-zagynuly-na-vijni/>
44. 4 студія. Режим доступу: <https://4studio.com.ua/novyny/yavorivska-gromada-provela-v-ostannyyu-put-pidpolkovnyka-myhajla-kolomijtsya/>.
45. Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(16_березня_—_31_березня_2022\)#18_березня](https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(16_березня_—_31_березня_2022)#18_березня).
46. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/resonance/2-cherkassy-news/105034-ti-tak-bagato-hotiv-zrobiti-mati-zagiblogo-zhurnalista-azovtsja-oleksandra-kotsukonja-vpevnena-scho-vin-potraпив-u-raj>.
47. Новинарня. Режим доступу: <https://novynarnia.com/2022/11/04/aderevyanko/>.
48. УманьNews. Режим доступу: <https://umannews.city/articles/212017/otochenij-ale-ne-skorenij-umanec-mihajlo-nikonec-zahisnik-azovstali>.
49. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/102260-vin-stav-simvolom-nezlamnosti-v-mariupoli-zagynuv-cherkaschanin>.
50. ЗМІ.ck.ua. Режим доступу: <https://zmi.ck.ua/sotsium/molodshogo-serjanta-z-cherkaschini-posmertno-vdznachili-ordenom-za-mujnst.html>.
51. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/284559-buv-sedrij-duseu-i-lubiv-tvarin-u-mariupoli-zagynuv-prikordonnik-z-cerkasini/>.
52. Корсунь-Шевченківська міська громада. Режим доступу: <https://korsun-miskrada.gov.ua/news/1663860135/>.
53. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/komandyr-tankovoho-vzvodu-z-kaneva-posmertno-nahorodyly-vidznakoiu/>.
54. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/cherkashhanka-otrimala-nagorodu-za-sina-yakij-zagynuv-na-vijni/>.
55. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/viyna/104430-u-mariupoli-zagynuv-boets-zi-shpoljanschini>.
56. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/228431-u-rosijsko-ukrainskij-vijni-zagynuv-22-ricnij-voin-iz-cerkasini/>.
57. City-news.ck.ua. Режим доступу: <https://city-news.ck.ua/2022/04/29/u-boiu-na-donechchyni-zahynuv-cherkaskyy-voin/>.
58. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/228573-vtrati-cerkasini-na-harkivsini-zagynuv-vijskovij-z-lisanki/>.
59. Вичерпно. Режим доступу: <https://vycherpno.ck.ua/na-chest-zagyblogovijskovogo-u-cherkasah-stvoryly-novyj-mural/>.
60. Cherkasy.live. Режим доступу: <https://cherkasy.live/komandyr-zahynuv-i-viktor-vzias-na-sebe-komanduvannia-na-vijni-zahynuv-cherkashchanyn/>.
61. Льдана. Режим доступу: <https://ildana.tv/post/pid-chas-vikonannya-boyovogo-zavdannya-zagynuv-narodzheniy-na-korsunshchini-valentin-martinchenko>.
62. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/228647-poprosalisa-z-bijcem-iz-cerkas-akij-zagynuv-u-boah-na-harkivsini/>.
63. Вісник Розділля. Режим доступу: <https://visrozdil.lviv.ua/2022/04/20/dobrovoltsi-bataljonu-karpatska-sich-oleksandr-linkin-oleksandr-zaharchenko-ta-igor-fedorak-zagynuly-16-kvitnya-u-boyah-z-vijskamy-rf-na-harkivshhyni-fotoreportazh/>.
64. Смілянська міська рада. Режим доступу: <https://www.smila-rada.gov.ua/content/vichna-i-svitla-pamyat-geroyu>.
65. 65. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/231449-za-tizden-bulo-b-20-u-boah-na-lugansini-zagynuv-boec-iz-cerkasini/>.
66. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/234871-zagynuv-vid-oskolkovogo-poranenna-na-cerkasini-poprosalis-iz-vijskovim/>.
67. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/u-korsun-shevchenkivskomu-poproshhalis-iz-zagiblim-na-vijni-snajperom/>.
68. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/237806-zaginuli-v-odin-den-na-cerkasini-poprosalis-iz-dvoma-vijskovosluzbovcami/>.
69. Уманський Ртцк Та Сп. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0ujQyuChSwEUyuW4sp3Emp11vVUR53BQjtvbGUkvDQFZkfTjEEa3BdxhRB95TZBf7l&id=100028138656126.
70. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/na-zvenigorodshhini-poproshhalis-iz-zagiblim-geroyem/>.

71. Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/115-та_окрема_механізована_бригада_\(Україна\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/115-та_окрема_механізована_бригада_(Україна)).
72. Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(16_червня_—_30_червня_2022\)#20_червня](https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(16_червня_—_30_червня_2022)#20_червня).
73. Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(16_березня_—_31_березня_2022\)#21_березня](https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(16_березня_—_31_березня_2022)#21_березня).
74. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дерюгін_Костянтин_Валерійович.
75. Льдана. Режим доступу: <https://ildana.tv/post/znovu-vtrata-vid-artobstrilu-zagynuv-urodzhenec-hristinivshchini-dmitro-shkuropackiy>.
76. Новинарня. Режим доступу: <https://novynarnia.com/2022/04/26/bilya-porapnoyi-zagynuv-volonter-i-boyecz-24-ombr-pavlo-sobko/>.
77. Вікка. Режим доступу: <https://www.vikka.ua/golovni-novini/zagynuv-cherkashhanin-sobko-moryak-volonter-batko-voyin/>.
78. Нова Доба. Режим доступу: <https://novadoba.com.ua/382590-bataljon-cherkaskoyi-tro-yakuj-dyslokuvaly-na-peredovu-trymav-oboronu-14-dniv.html>.
79. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/dovodytsia-vyrishuvaty-komu-zhyty-boiets-cherkaskoi-tro-pro-serzhantiv-v-armii/>.
80. Льдана. Режим доступу: <https://ildana.tv/post/pid-popasnoyu-zagynuv-cherkasec-andriy-turenko>.
81. Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(16_квітня_—_30_квітня_2022\)#25_квітня](https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(16_квітня_—_30_квітня_2022)#25_квітня).
82. Льдана. Режим доступу: <https://ildana.tv/post/v-boyu-pid-popasnoyu-zagynuv-cherkasec-volodimir-gelikonov>.
83. Cherkasy.city. Режим доступу: <https://cherkasy.city/u-popasnij-zagynuv-georgij-medelyan/>.
84. Вичерпно. Режим доступу: <https://vycherpno.ck.ua/na-ploshhi-slavy-proshhayutsya-iz-troma-vijskovymy-yaki-zagynuly-na-vijni/>.
85. Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(1_травня_—_15_травня_2022\)#7_травня](https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(1_травня_—_15_травня_2022)#7_травня).
86. Вичерпно. Режим доступу: <https://vycherpno.ck.ua/dobrovilno-pishov-do-zsu-vijna-zabrала-zhyttya-starshogo-soldata-z-cherkashhyny/>.
87. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/na-korsunshchyni-provely-v-ostanniu-put-zahybloho-na-viyni-zakhysnyka/>.
88. GordonUa. Режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/news/war/voni-nazavzhdi-uvijshli-do-istoriji-ukrajini-u-kilkoh-regionah-poproshchalis-iz-zagiblimi-22-travnja-bijtsjami-kord-foto-video-1610963.html>.
89. Національна поліція України. Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua/news/champion-ukrainy-z-boksu-maister-sportu-mizhnarodnoho-klasu-spetspryznachenets-oleh-prudkyi-zahynuv-u-borotbi-z-rosiiskym-oku-pa-n-ta-m-y-f-b-c-l-i-d=IwAR1H6WCwAdYMXTX7QkpFeXkEaMI-g6lzt13deKwsHJlZJAGDFZkfvGLBk>.
90. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/100885-na-cherkaschini-v-ostannju-put-proveli-troh-zahisnikiv-ukrayini>.
91. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/227653-na-mikolaivsini-u-rosijsko-ukrainskij-vijni-zagynuv-cerkaskij-vijskovij/>.
92. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/104224-pid-chas-vikonannja-bojovogo-zavdannja-na-mikolayivschini-zagynuv-smiljanin-nikita-zhevnov>.
93. Катеринопільська територіальна громада. Режим доступу: <https://katerynopil-miskrada.gov.ua/news/1649861011/>.
94. Ротмистрівська сільська територіальна громада. Режим доступу: <https://rotmistrivska-gromada.gov.ua/news/1654854451/>.
95. ЗМІ.ck.ua. Режим доступу: <https://zmi.ck.ua/sotsium/pd-chas-oboroni-ukrani-zagynuv-46-rchniy-cherkaschanin.html>.

96. Локальна історія. Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/istorik-chest/>.
97. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/prakh-istoryka-rozviialy-u-kholodnomu-yagu-na-cherkashchyni/>.
98. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/unaslidok-artelerijskogo-obstrilu-zagynuv-patriot-iz-cherkashhini/>.
99. Прочерк. Режим доступу: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/104371-na-vijni-zagynuv-geroj-stepan-pedchenko-iz-samgorodka>.
100. ТСН. Режим доступу: <https://tsn.ua/ato/u-minoboroni-rozpovili-skilki-zhinok-viyskovosluzhbovic-zagynuli-na-viyni-proti-rf-2211652.html>.
101. Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(16_квітня_—_30_квітня_2022\)#19_квітня](https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(16_квітня_—_30_квітня_2022)#19_квітня).
102. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/mriyala-zhiti-v-cherkasax-iz-koxanim-sogodni-proshhatimutsya-iz-bojovim-medikom-yaka-zagynula-na-vijni/>.
103. Вікка. Режим доступу: <https://www.vikka.ua/novini/na-vijni-zagynula-medik-yaka-bula-urodzhenkoju-drabova/>.
104. Жашківська міська рада. Режим доступу: <https://zhashkivska-gromada.gov.ua/news/1658307895/>.
105. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/342372-zelenskij-vidvidav-peredovu-u-bahmuti/>. Cherkasy.city. Режим доступу: <https://cherkasy.city/zagynuv-nalyvajko-ruslan-viktorovych-iz-umani/>.
106. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/na-zolotonishchyni-poproshchalysia-z-troma-viyskovymu-ta-zhinkoiu-medikom/>.
107. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/na-zolotonishchyni-poproshchalysia-z-troma-viyskovymu-ta-zhinkoiu-medikom/>.
108. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/258791-u-cerkasah-poprosalisa-z-dvoma-viyskovosluzbovcami-aki-zagynuli-na-doneccini/>.
109. Cherkasy.city. Режим доступу: <https://cherkasy.city/u-ruskij-polyani-pohovaly-zagybloga-na-vijni-sergiya-chernogala/>.
110. Нова Доба. Режим доступу: <https://novadoba.com.ua/386587-u-cherkaskomu-rajoni-poproshhalysya-iz-zemlyakamy-yaki-zagynuly-na-vijni.html>.
111. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/279731-nazavzdi-45-na-cerkasini-pohovali-komandira-akij-zagynuv-na-rosijsko-ukrainskij-vijni/>.
112. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/vnaslidok-vorozhoho-obstrilu-na-donechchyni-zahynuv-zakhysnyk-iz-horodysycha/>.
113. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/269632-vtrati-cerkasini-u-bou-na-doneccini-zagynuv-ukrainskij-zahisnik/>.
114. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/na-kharkivshchyni-pid-chas-artobstrilu-zahynuv-zakhysnyk-iz-zvenyhorodshchynu/>.
115. Дзвін. Режим доступу: <https://dzvin.media/news/voyin-iz-shpolyanshhyny-zagynuv-zvilnyayuchy-ukrayinu-vid-okupantiv/>.
116. ПроВсе. Режим доступу: <https://provce.ck.ua/na-luhanshchyni-zahynuv-viyskovyy-iz-khrystynivky/>.
117. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/na-vijni-zagynuv-zaxisnik-iz-cherkashhini/>.
118. Черкаський обласний ТЦК. Режим доступу: <https://www.facebook.com/927249414004587/photos/a.1646588042070717/5466211743441642/?type=3>.
119. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/257768-na-cerkasini-poprosalisa-iz-soldatom-akij-zagynuv-u-bou-na-doneccini/>.
120. Вичерпно. Режим доступу: <https://vycherpno.ck.ua/otrymav-nesumisni-z-zhyttyam-poranennya-na-donechchyni-zagynuv-cherkaskyj-viyskovyj/>.
121. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/259227-na-doneccini-zagynuv-viyskovosluzbovec-z-cerkasini/>.
122. Платформа пам'яті Меморіал. Режим доступу: <https://www.victims.memorial/people/sergey-moroz>.
123. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/267787-pid-cas-raketnogo-obstrilu-na-doneccini-zagynuv-viyskovosluzbovec-iz-cerkasini/>.

124. Ільдана. Режим доступу: <https://ildana.tv/post/vid-raketnogo-obstrilu-na-donechchini-zagynuv-cherkashchanin-oleksandr-yakubenko>.
125. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/275817-zagynuv-za-ukrainu-na-cerkasini-pohovali-18-ricnogo-soldata/>.
126. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/na-zvenigorodshhini-poproshhalas-iz-dvoma-zagiblimi-voyinami/>.
127. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/na-zvenigorodshhini-poproshhalysia-iz-zaxisnikom-yakij-oboronyav-xarkivshhinu/>.
128. Cherkasy.city. Режим доступу: <https://cherkasy.city/na-vijni-zagynuv-andrij-dushka-iz-sela-prydniprovskhe/>.
129. Суспільне Новини. Режим доступу: <https://suspilne.media/266722-vtrati-cerkasini-na-vijni-z-rosieu-zagynuli-troe-viyskovosluzbovciv/>.
130. YouTube. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=LUL53723zPI>.
131. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/dvox-zagiblix-zaxisnikiv-proveli-v-ostannyu-put-na-zolotonishhini/>.
132. 42 окремих стрілецький батальйон Збройних Сил України. Режим доступу: <https://www.facebook.com/42osb>.
133. Cherkasy.city. Режим доступу: <https://cherkasy.city/u-seli-hlypnivka-pohovaly-zahysnyka-lynnika-yevgeniya-myhajlovycha/>.
134. Вичерпно. Режим доступу: <https://vycherpno.ck.ua/sogodni-v-gorodyshhi-proshhayutsya-iz-poleglym-voyinom/>.
135. 18000. Режим доступу: <https://18000.com.ua/strichka-novin/unaslidok-boyu-na-donechchini-zagynuv-cherkashhanin/>.

ПОЛЕ БОЮ – ЧЕРКАЩИНА. БОЙОВІ ДІЇ НА НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОМУ ФРОНТІ У ЛИПНІ- ВЕРЕСНІ 1941 РОКУ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ.

У статті розглядається загальний хід бойових дій між Червоною Армією та Вермахтом на території сучасної Черкаської області у 1941 р.

Ключові слова: Східний фронт Другої світової війни, кампанія 1941 року, Уманська оборонна операція, оборона Канівського та Черкаського плацдармів, Київська оборонна операція.

Південна частина Київської області у радянському військовому плануванні 1939–1941 рр. не розглядалась як місце бойових дій у майбутній війні з Німеччиною [1]. Натомість, німецькими генералами на Правобережній Україні планувалось проведення рішучих наступальних операцій. Директива ОКХ від 31 січня 1941 р. ставила завдання групі армій «Південь»: «1-а танкова група, у взаємодії з військами 17-ї та 6-ї армій... виходить на р. Дніпро в районі Києва та на південь від нього. В подальшому... продовжує наступ вздовж Дніпра в південно-східному напрямку з тим, щоб перешкодити відступу за р. Дніпро ворожому угрупованню, яке діє в Західній Україні, і знищити його ударом з тилу» [2, 74]. У липні-серпні 1941 р., бойові дії на території Черкащини розвивались в цілому за німецькими планами.

Після прикордонної битви та прориву супротивником укріплених районів на старій лінії кордону («лінії Сталіна») радянські 6 та 12-а армії (далі – А) Південно-Західного фронту (далі – ПЗФ) у липні 1941 р. відступали широким фронтом в вінницькому напрямку. Радянська 26 А ПЗФ прикривала переправи через р. Дніпро в Каневі та Черкасах, основними силами вела бої на південь від Києва [2, 217-218]. Військами Південно-Західного напрямку (далі – ПЗН) командував маршал С. Будьонний, військами ПЗФ – генерал М. Кирпонос.

До 18 липня розрив між правофланговими дивізіями 6 А та 6-м стрілецьким корпусом (далі – СК) 26 А досяг майже сотні кілометрів [3, 223]. У цей розрив, на фронті від Козятина до Білої Церкви, в південно-східному напрямку

спрямував наступ 48-й моторизований корпус (далі – МК) німецької 1-ї танкової групи (далі – ТГ) генерала Е. Клейста, з метою вийти у тил 6 та 12 А та, у взаємодії з військами 17 А групи армій «Південь», оточити їх [4, 355].

19 липня частини німецької 11-ї танкової дивізії (далі – тд) 48 МК зайняли Жашків глибоко у тилу 6 А, окрім частин охорони тилу, в цьому районі радянських військ не було. Для перевірки інформації про ворожий десант були направлені бійці з 92-го прикордонного загону, біля с. Конела (Жашківського р-ну) вони вступили у бій не з десантниками, а з передовими частинами 48 МК [5, 46; 6, 84].

Радянським командуванням вихід супротивника в тил лівофлангових армій ПЗФ був помічений та оцінений як загрозовий [7, 3]. Ліквідувати розрив між 6 та 26 А та зімкнути фланги двох армій було вирішено нанесенням зустрічних контрударів. Для організації контрудару з Південного фронту (далі – ПФ) був переданий 2-й механізований корпус (далі – мехкорпус) під командуванням генерала Ю. Новосельського [8, 91].

20 липня німецька 11 тд досягла с. Соколівка (Жашківського р-ну) [4, 384], та продовжуючи наступ на південь, перетнула залізницю Черкаси – Христинівка, відрізавши 6 та 12 А від бази постачання в Черкасах [9, 56]. 22 липня були зайняті Буки (Маньківського р-ну) та Лисянка [5, 49].

2 мехкорпус опівдні 21 липня прибув в район Христинівка – Краснопілка (Уманського р-ну) та з ходу вступив в зустрічний бій з супротивником [8, 92]. 21–27 липня на рубіжі Лукашівка (Монастирищенський р-н) – Княжа

Криниця (Монастирищенський р-н) – Монастирище – Маньківка йшли бої між наступаючими радянськими 2-м та 24-м механізованими, 8-м та 37-м стрілецькими корпусами та передовими частинами німецького 48 МК. Начальник Генштабу ОКХ генерал Ф. Гальдер відмічав у записі від 22 липня: «В районі Умані 16-а та 11-а танкові дивізії ведуть запеклі бої зі значними силами танків супротивника» [10].

Контрударом 2 мехкорпусу ліквідувати розрив з 26 А не вдалося, але німецькі війська були змушені відступити на північ на 40 км [5, 48], був поновлений контроль над залізницею, відбиті залізнична станція Поташ, села Подібна та Добра (Маньківського р-ну) [4, 385]. 140-а стрілецька дивізія (далі – сд) відбила залізничну станцію Монастирище [7, 4], танкові дивізії 24 мехкорпусу, які являли собою піхотні частини з невеликою кількістю танків Т-26, вибили частини німецької 16 тд з міста Монастирище [4, 380].

25 липня відірвані від основних сил ПЗФ лівофлангові 6 та 12 А були передані до складу ПФ (командувач – генерал І. Тюленев) [5, 51], командування двома арміями було покладено на генерала П. Понеделіна, командувача 12 А [8, 97]. Командувач ПЗН маршал С. Буденний віддав наказ на відведення військ 6 та 12 А на рубіж Звенигородка – Тальне – Христинівка [8, 102].

Виснажені війська 6 та 12 А відступали на Умань, у боях вони понесли значні втрати. Командувач 6 А генерал І. Музиченко 26 липня доповідав Військовій раді ПФ: «Війська 6 А після безперервних боїв та важких маршів знаходяться... на межі повної втрати боєздатності. В дивізіях (37-го стрілецького) корпусу 139 та 140 сд майже цілком не мають дивізійної та полкової артилерії, котра втрачена при відступі з Західної України. Особовий склад кожної з цих дивізій не більше 1500 чоловік.... В підсумку у складі армій тільки дві дивізії (80 та 189) являють собою якусь реальну силу, інші частини рахуватись як бойові з'єднання не можуть» [2, 300-301].

В ніч на 27 липня підрозділи 2 мехкорпусу досягли максимального рубіжу просування: 11 тд зайняла Кишенці (Маньківський р-н), 16 тд вийшла до Маньківки, 15-а моторизована дивізія (далі – мд) – до Соколівки (Жашківський р-н). Вже наступного дня німецькі війська поновили наступ, формуючи північний фас майбутнього оточення [7, 11].

У боях 27 липня – 1 серпня німецькі війська 1 ТГ з півночі та 17 А з заходу охоплювали кільцем війська групи Понеделіна. Відсту-

паючи, підрозділи 6 та 12 армій здійснювали контратаки на населені пункти та важливі висоти. Запеклі бої точились за Христинівку, останню залізничну станцію під контролем радянських військ, яка була захоплена 29 липня наступаючою з гайсинського напрямку німецькою 125-ю піхотною дивізією (далі – пд). На станцію було здійснено кілька рішучих контратак силами 16 мехкорпусу комдива О. Соколова, які не досягли успіху. Підрозділи 2 мехкорпусу наполегливо атакували важливу висоту 239 на південь від с. Роги (Маньківський р-н). Бої не вщухали навіть з настанням сутінок [7, 20-22].

Німецький 49-го гірський армійський корпус 17 А генерала К. Штюльпнагеля формував південний фас майбутнього оточення, 1-а гірсько-піхотна дивізія 28–29 липня захопила Антонівку та Ладизинку (Уманського р-ну) [7, 12,16].

Впертий опір підрозділів 2 мехкорпусу генерала Ю. Новосельського змусив німецьке командування відмовитись від намірів замкнути кільце оточення групи Понеделіна вже в Умані, та, користуючись значною перевагою у моторизованих з'єднаннях та маючи стратегічну ініціативу, перенести пункт замикання кільця оточення на південний схід в район Новоархангельська (Кіровоградської обл.) [7, 11,14]. 3 району Білої Церкви німецький 14 МК стрімко просувався на південь [4, 410]. 29 липня 16 мд 48 МК зайняла Тальне, а 9 тд 14 МК – Звенигородку [7, 18]. 1 серпня відступаючі радянські війська залишили м. Умань [5, 57].

На світанку 1 серпня Військовими радами 6 та 12 А було підписано повідомлення Військовій раді ПФ: «Становище стало критичним. Оточення 6 та 12 А завершено. ...загроза розпаду загального бойового порядку 6 та 12 А на два ізольовані осередки з центрами Бабанка (Уманський р-н – Д. К), Текліївка (сучасна Станіславівка Кіровоградської обл. – Д. К.). Резервів немає... Боєприпасів немає, пальне закінчується» [8, 111].

Війська 6 та 12 А намагались прорватись у східному напрямку. Запеклі бої йшли на рубіжі Майданецьке (Тальнівський р-н) – Свердликове (Кіровоградська обл). Радянська 72-а гірськострілецька дивізія 1 серпня зайняла західну околицю села Майданецьке, але ввечері була змушена відступити, 24 мехкорпус рішуче атакував Тальне та Мошурів (Тальнівський р-н). Супротивник маневрами боєздатних частини на загрозові ділянки та введенням у бій резервів відбивав спроби

радянських військ прорватись у східному напрямку [7, 33].

2–5 серпня кільце навколо радянських військ дедалі стискалось, дивізії 6 та 12 А під ударами супротивника відступали на південний схід, з важкими боями залишили Вишнопіль (Тальнівський р-н), Оксанине та Острівець (Уманського р-ну). Біля с. Підвисоке (Кіровоградська обл.), залишки двох армій до останньої можливості чинили опір та намагались прорватись з оточення. 7 серпня оточені радянські війська стали некерованими, командувачі арміями генерали І. Музиченко та П. По-неделін потрапили в полон [8, 114].

26 А під командуванням генерала Ф. Костенка займала позиції на південь від Києва, 25 липня німецькі війська почали наступ на всьому фронті 26 А [3, 237]. Під тиском 3 МК генерала Е. Макензена з важкими боями радянські дивізії стали відступати, лівий фланг армії відійшов на рубіж Миронівка (Київська обл.) – Стеблів (Корсунь-Шевченківський р-н) [8, 103].

30 липня німецький 3 МК був виведений з боїв на канівському напрямку та змінив напрямок наступу на південно-східний, прямуючи на Корсунь. Лівofлангова 196 сд 26 А вступила в бій з 74 танками німецької 13 тд, які прорвались від Янівки (сучасна Іванівка Київської обл.) на Корсунь [2, 235]. Намагаючись прикрити майже не зайнятий військами напрямок, 212-а мотострілецька дивізія (далі – мсд) почала висуватись з Черкас на Городище [2, 235], батальйон 116 сд після бою на вільшанському напрямку відступив в Городище [2, 240]. Нечисельні радянські підрозділи не могли стримати наступ німецьких танкових дивізій, 31 липня війська супротивника зайняли Шполу та продовжили наступ на Кіровоград [4, 430].

2 серпня лівий фланг 26 А проходив по рубіжу: перехрестя доріг на північний схід від Павлівки (Канівський р-н) – Кичинці – Гарбузин (Корсунь-Шевченківського р-ну), 212 мсд відійшла до Сміли [2, 244-245]. 4 серпня в Черкасах на базі штабу 8 мехкорпусу було завершено формування штабу 38 А (командувач – генерал Д. Рябишев), армія повинна була обороняти черкаський плацдарм та переправитись через Дніпро [8, 120].

Командувач ПЗФ генерал М. Кирпонос щоденно 4–6 серпня вимагав у генерала Ф. Костенка нанести контрудар на Жашків або Звенигородку, на допомогу оточеним 6 та 12 А [8, 104]. Ударне угруповання військ, яке складалось з

5-го кавалерійського корпусу (далі – КК) та 12 тд під загальним командуванням командувача 5 КК генерала Ф. Камкова з рубіжу П'ятихатка (Київська обл.) – Лізки – Беркозівка (Канівського р-ну) вранці 7 серпня перейшло в наступ в південно-західному напрямку. Наступ розвивався успішно, так як основні сили 3 МК вже просунулись значно південніше. 3-я кавалерійська дивізія 5 КК зайняла Пішки (Корсунь-Шевченківського р-ну), просунулась на 20 км та переправилась за р. Рось на північ від Стебліва, головні сили дивізії зосередились у Миколаївці (Корсунь-Шевченківського р-ну) [11].

Недостатня потужність ударного угруповання та важке становище на інших ділянках фронту не дозволили розвинути контрудар 26 А в глибину та досягти більш рішучих результатів. Зранку 8 серпня командувач 26 А отримав наказ змінити напрямок удару та наступати на Ржищів [2, 251]. Попри обмежені результати, контрудар 26 А був оцінений начальником генштабу ОКХ генералом Ф. Гальдером як сміливий [10].

8–12 серпня війська 26 А намагались безспішно наступати на ржищевському напрямку. Змінюючи танкові та моторизовані дивізії 1 ТГ, які намагались не вв'язуватись у позиційні бої, на канівському та черкаському напрямках ділянки фронту займали піхотні дивізії 34-го армійського корпусу (далі – АК) та групи генерала Шведлера (4 АК). 13 серпня німецькі війська перейшли в наступ на стик 26 А з 38 А [4, 489], під ударами супротивника периметр канівського плацдарму поступово зменшувався. Війська 26 А в результаті запеклих боїв понесли значні втрати та відступили безпосередньо до канівських переправ. Головнокомандувач ПЗН маршал С. Буденний дозволив в ніч на 16 серпня військам 26 А залишити Канів та відступити на лівий берег Дніпра [2, 448].

Основні сили німецького 3 МК генерала Е. Макензена з району Богуслава пройшли в південно-східному напрямку, не вступаючи в бої з військами 38 А генерала Д. Рябишева на черкаському плацдармі, 5 серпня німецькі війська зайняли Смілу, 6 серпня – Чигирин [5, 60-61]. Лівий фланг 3 МК на рубіжі Старосілля (Городищенський р-н) – Сміла – Чигирин прикривала дивізія СС «Вікінг» [2, 444].

38 А генерала Д. Рябишева, до складу якої були передані виснажені у боях лівофлангові стрілецькі дивізії 26 А, обороняла черкаський плацдарм і прикривала лівий берег Дніпра до Кишеньки (Полтавської обл.). 17 серпня на чер-

каському напрямку перейшли в наступ німецькі війська 44 АК генерала Ф. Коха, які підійшли з району Умані [8, 138]. 24 пд 44 АК, відкинувши підрозділи 116 сд, переправились на східний берег болота Ірдинь в 6 км на південний схід від с. Байбузи (Черкаський р-н) [2, 257].

17–21 серпня черкаська група військ 38 А (116, 196, частини 97 сд, 212 мсд, 4-а повітряно-десантна бригада) стримувала у важких боях наступ німецьких 57, 24 та 297 пд. В результаті боїв 20 серпня 196 сд була змушена відійти до Василиці (сучасний мікрорайон Дахнівка у м. Черкаси), супротивник зайняв с. Свидівок, 116 сд залишила Дубіївку та Білозір'я, частини 212 мсд відступили з с. Талдики (Черкаського р-ну) [2, 258-259]. В ніч на 22 серпня війська 38 А залишили Черкаси [8, 152].

Після відведення радянських військ з правобережних плацдармів в Каневі та Черкасах лінія фронту тимчасово стабілізувалась по Дніпру, 26 А займала позиції від с. Ліплява (Канівського р-ну) до с. Чапаєвки (Золотоніського р-ну), 38 А займала позиції від с. Чапаєвка до с. Солошино (Полтавської обл.) [8, 159]. Замість генерала Д. Рябишева, який був призначений командувачем ПФ, 27 серпня 38 А прийняв генерал М. Фекленко [12, 133]. Ділянку фронту в Чигиринському р-ні зайняли частини італійської 9 пд «Пасубіо» [2, 259; 13, 64].

Після зайняття Черкас німецькі підрозділи зайняли плацдарм на дніпровському острові Кролевець на північ від міста. Війська 38 А намагались ліквідувати плацдарм, до початку вересня на Кролевці йшли важкі позиційні бої [8, 178], 30 серпня штаб ПЗФ доповідав: «Зведений загін з частин 116, 97 та 196 сд продовжує бій на острові Кролевець. Південна частина острова обороняється супротивником силою до двох піх. батальйонів» [2, 265]. Активність радянських військ на о. Кролевець не дозволила супротивнику переправитись через Дніпро в районі Черкас, однак головні зусилля німецького командування були спрямовані на розширення створеного 31 серпня плацдарму на лівому фланзі 38 А біля Кременчука [12, 126].

Розгортання ворожого угруповання на лівому фланзі 38 А призвело до концентрації військ армії в районі Кременчука, 7 вересня до складу 26 А були передані 97 та 116 сд в районі Черкас [8, 220].

Зосередивши на кременчуцькому плацдармі основні сили 1 ТГ та 17 А, німецькі війська почали наступ в північному напрямку з метою оточення радянських військ ПЗФ. 13 вересня

головнокомандувачем ПЗН був призначений маршал С. Тимошенко, але ці зміни в командування вже не могли вплинути на хід бойових дій [8, 206]. 14 вересня передові частини німецьких 1 та 2 ТГ зустрілись біля с. Лохвиці (Полтавської обл.), замкнувши кільце оточення навколо основних сил ПЗФ на схід від Києва [12, 182]. Піхотні дивізії німецької 17 А переправлялись на західний берег Сули, виходячи в тил військам 26 та 38 А [8, 235].

16–20 вересня в результаті глибоких проривів німецьких військ на різних напрямках відбулось розчленування оточеного угруповання військ ПЗФ на схід від Києва на ізольовані осередки. Один з осередків опору радянських військ був створений в 20-30 км на північний схід від Золотоноші з частин 26 А [8, 238].

В ніч на 18 вересня командувач 26 А генерал Ф. Костенко отримав наказ на вихід з оточення [3, 333]. Армія генерала Ф. Костенка серед усіх оточених під Києвом радянських армій найдовше зберігала боєздатність, до 23 вересня підтримувала радіозв'язок з командувачами ПЗФ та ПЗН [8, 239].

Частини 26 А відступали у східному напрямку, до Оржиці (Полтавська обл.). 19–20 вересня начальник тилу 26 А генерал І. Трутко просив прислати літаками на аеродроми у Драбів та Білоусівку (Драбівського р-ну) пальне та боєприпаси, організувати евакуацію поранених. Літаки вилетіли, але приземлитися не змогли [8, 239-240].

Кільце оточення навколо радянських військ стискалось, під ударами супротивника з різних напрямків війська 26 А до 24 вересня здійснювали спроби прорватись з оточення в районі Оржиці [8, 239]. Разом з окремими групами бійців з оточення вийшов командувач армії генерал Ф. Костенко. З ліквідацією останніх осередків супротиву радянських військ у Драбівському на Чорнобаївському р-нах в кінці вересня 1941 р. бойові дії між Вермахтом та Червоною армією на території краю завершилися.

Таким чином, територія сучасної Черкаської області в липні-вересні 1941 р. частково стала полем бою вирішальних битв південної ділянки німецько-радянського фронту. Введені в прорив моторизовані корпуси німецької 1-ї танкової групи, які пройшли черкаськими шляхами, зумовили важкі поразки радянських армій Південного та Південно-Західного фронтів. Відступаючи з території Черкащини виснажені у попередніх боях війська 6-ї, 12-ї та 26-ї армій потрапили в оточення під Підвисоким та Оржицею.

Незважаючи на те, що супротивник во-
лодів стратегічною ініціативою та завдавав
важких втрат відступаючим кадровим та
поспіхом сформованим дивізіям, радянське
командування намагалося діяти активно,
завдавати контрудари навіть обмеженими
силами. На окремих ділянках фронту, під Мо-

настирищем, Маньківкою та Стеблівом, кон-
трудари Червоної Армії досягали локальних
успіхів. Командувачі 26-ї та 38-ї армій після
боїв на Черкащині отримали підвищення:
генерал Ф. Костенко став замісником коман-
дувача ПЗФ, а генерал Д. Рябишев – команду-
вачем ПФ.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941. – М.: Вече, 2000. Режим электронного доступа: ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА --[Исследования]-- Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (lib.ru)
2. Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий. – К.: Украина, 1991. – 512 с.
3. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 493 с.
4. Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. Режим электронного доступа: ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА --[Военная история]-- Исаев А.В. От Дубно до Ростова (lib.ru)
5. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.
6. Паджев М.Г. Через всю войну. – М.: Политиздат, 1983. – 319 с.
7. Нуждин О. Уманский «котел». Трагедия 6-й и 12-й армий. – Яуза-каталог, 2015. – 384 с. Режим электронного доступа: Уманский «котел». Трагедия 6-й и 12-й армий | Олег Нуждин | страница 3 | LoveRead.ec - читать книги онлайн бесплатно
8. Грецов М.Д. На юго-западном направлении. Боевые действия советских войск на Юго-Западном направлении в летне-осенней кампании (июнь-ноябрь 1941 г.). – М.: Воениздат, 1965.
9. Москаленко К.С. На південно-західному напрямку: 1941-1943. Спогади командарма. Кн. 1. – К.: Політвидав України, 1984. – 492 с.
10. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. – М.: Воениздат, 1968-1971. Режим электронного доступа: ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА --[Дневники и письма]-- Гальдер Ф. Военный дневник (lib.ru)
11. Гречко А.А. Годы войны. – М.: Воениздат, 1976. – 574 с. Режим электронного доступа: ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА --[Мемуары]-- Гречко А. А. Годы войны (lib.ru)
12. Исаев А.В. Котлы 1941. История ВОВ, которую мы не знали. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. Режим электронного доступа: ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА --[Военная история]-- Исаев А. В. Котлы 41-го (lib.ru)
13. Мессе Д. Война на русском фронте. Итальянский экспедиционный корпус в России (К.С.И.Р.). – М.: Книжный Мир, 2009. – 288 с.

Тамара
КУРГІНА-КОВАЛЕНКО,
старший науковий
співробітник сектору
археології відділу
природи та археології
краю

ЦЕГЛА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ЦЕГЕЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ЧЕРКАЩИНІ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ БРІКОФІЛІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.

Дана робота аналізує сучасний колекцію цегли другої половини ХІХ – початку ХХ ст. місцевого виробництва з фондів музею на сучасному етапі. Окремий розділ присвячений темі цегли, як рухомої пам’ятки історії та техніки.

Ключові слова: цегляні клейма, виробники, технології, Черкаси

Сучасні урбаністичні процеси гостро став-
лять проблему збереження культурної спадщи-
ни у міському середовищі. Особливо проблема
загострилася в м. Черкаси в останні декілька
років. Памяткоохорона діяльність у містах пе-
редбачає проведення архітектурно-археоло-
гічних досліджень на етапі погодження нового
будівництва, поширеною категорією знахідок
під час таких робіт є цегла. Цегла набуває ста-
тусу рухомої пам’ятки історії та культури і аку-
мулюється у музейних колекціях.

Колекція цегли та іншої будівельної кера-
міки Черкаського краєзнавчого музею фор-
мувалася на протязі багатьох років. Останні
роки вона поповнюється в наслідок руйнації у
м.Черкаси будинків фонові забудови кін. 19–
поч. 20 ст. та проведення археологічних дослі-
джень, що передують новобудовам. Фондова
збірка цегли у ЧОКМ складається більше ніж з
200 зразків. Це переважно цегла будівельна та
вогнетривка 19–20 ст, знайдена на Черкащи-
ні. 2/3 від загальної кількості зразків походять з
території м.Черкаси.

Зібрані зразки цегли виступають єдиним
прямим джерелом вивчення техніки і тех-
нології цегельного виробництва і розвитку
цегельної галузі Черкащини ХІХ–ХХ ст. Спів-
ставлення цегли, датованої археологічними
методами, з даними писемних джерел ХІХ–
середини ХХ ст. дозволили реконструювати
загальну картину розвитку процесу цегель-
ного виробництва у м. Черкаси. Аналіз цегли
з колекції ЧОКМ дозволив виділити критерії
її атрибуції за візуальними ознаками, розро-
бити оптимальні підходи до її музеєфікації та
презентації.

Широке коло історичних питань відобра-
жається у цегельних клеймах.

Під час дослідження таврованої цегли Чер-
кас варто звертати увагу на вид цегли за її
призначенням: будівельна чи вогнетривка. У
першому випадку клейма відображатимуть
історію місцевої промисловості, в другому –
питання торгівлі. Виробництво вогнетривкої
цегли було вибагливішим до сировини і по-
требувало складнішого обладнання. Більшість
зразків вогнетривкої цегли колекції були при-
везені до Черкас з інших місць. Торгівля вог-
нетривкою цеглою була досить розвиненою і
мала ширшу географію, ніж торгівля будівель-
ною цеглою.

Уточнимо, що таке цегла. «Цегла – будівель-
не штучне каміння, що використовується як
стіновий («звичайна» цегла) і облицювальний
 («лицьова» цегла) матеріал. Виготовляється з
легкоплавких світлих і червоних глин та суг-
линків з додаванням піску, тирси, золи тощо.
Цегла буває двох видів: невипалена (сирець),
що виготовляється з додаванням різаної со-
ломи без випалу і випалена. Різновид сир-
цю – саман виготовляється і використовується
традиційно в селянському господарстві з дода-
ванням різаної соломи, полови, костриці, гною.
Випалена (калена)цегла виготовляється з ви-
палом, що надає матеріалу міцність і водостій-
кість. Різновидом випаленої цегли є залізняк з
клінкірованого матеріалу» [9, с. 194].

Цегляні клейма – це окремий вид історич-
ної інформації: вони зберегли імена власників
підприємств, представників промислової еліти
краю. Особливо велика їх роль для краєзнав-
ства, адже цегляне виробництво тісно пов’язано

з капітальним будівництвом, яке в свою чергу характеризує рівень життя населення, соціально-економічний стан країни і окремих регіонів. Особливо цікаві клейма, на яких позначені місця знаходження підприємств. У сучасній науці такий напрямок колекціонування має назву брікофілія («брікс» – англ. цегла, «філо» – грец. любов) і є допоміжною історичною дисципліною. Завдяки клеймам можна встановити, які цегельні підприємства, навіть якщо вони були зруйновані, а в архівах нічого не збереглося, діяли в певній місцевості, дізнатися про потужність виробництва, торгівельні зв'язки тощо, а також датувати час зведення будівлі з точністю до року.

З XVI ст. в Україні, а саме у Києві відомі перші цегельні. У люстрації Київського замку 1552 року згадуються склади готової цегли, що розташовувалися на Оболоні – «за острогом» неподалік Дніпра. У документах Великого князівства Литовського XVI ст. вперше з'являється термін «пальчатка» (під час формування цегли на постельному боці пальцями знімали надлишки глини, утворюючи жолобки). Така цегла ще мала назву «литовка». На жаль Черкаські замки Літовської доби були збудовані з нетривких матеріалів (дерево, земля) і не залишили по собі слідів фортифікаційних споруд і стародавньої цегли. Розвиток цегельного виробництва у Черкасах пов'язан з початком масового кам'яного будівництва у середині XIX ст. Клеймовані цеглини з'явилися на території України лише у другій половині XIX ст. Згідно з прийнятими 1847 р. імператором Миколою «Правилами о единообразной и прочной выделке кирпича», таврування цегли визначалося обов'язковим: «На каждом кирпиче должно быть непременно клеймо того завода, на котором он выделан. Клеймо выжимают на сырце при формовании его или во время сушки» [5]. Але, як зазначалось раніше, реального впливу на цегельних виробників імперії за межами столиці, «Правила» не мали. При руйнуванні будівлі через неякісність цегли можна було визначити, на якому заводі вона була виготовлена. Клеймо витискали на сирці під час його формування або сушіння. Існувало два основних методи таврування: за допомогою штемпеля, розташованого намолоточку, та за допомогою матриці, прикріпленої до формувального столу або дна формувального ящика [10, с. 38–39]. Найчастіше клейма наносились на постіль цеглини. В колекції цегли ЧОКМ всі клейма розташовані на постелі. Клеймо

не завжди розташоване рівно по центру. Його матриця, вірогідно, являла собою окрему чи окремі літери, прикріплені до дна формувального ящика. Стиль та розміри написання літери на цеглинах відрізняються, що свідчить про неодноразову заміну матриці внаслідок зносу.

При клеймуванні часто виробники обмежувалися першими літерами свого імені та прізвища; якщо ж виробників було декілька то ставили лише першу літеру прізвищ. Клейма можна поділити на штампи з опуклими та з вдавленими написами. Опуклі написи здебільшого більш давні, їх вирізали на дні формувального ящика. вдавлені – більш пізні. Такі штампи виготовляли з металу і масово вони з'явилися у 1880-х роках [6, с. 5].

Архаїчні випуклі форми зустрічаються і наприкінці XIX ст., і на початку XX-го ст. Такі клейма переважно ставили в невеличких цегельнях, з невеликою кількістю найманих робітників. Власнику такого міні-виробництва було простіше й дешевше власноруч вирізати штамп для клейма з дерева, ніж замовляти металевий за чималі гроші. Архаїчні, випуклі клейма, цікаві великою кількістю різновидів. Такий «штамп» зазвичай досить швидко ламався, тому доводилося вирізати новий, який відрізнявся від попереднього. Ще одна особливість «архаїки» – різьбярі штампів часто були неосвічені, тож вирізали позначки з помилками – літери та цифри інколи зображені у дзеркальному відтворенні.

Середні розміри такої цегли за результатами обміру дев'яти зразків становлять 26,9х13,2х6,4 см, що дуже близько до стандартних розмірів цегли 1847–1927 років (26,6х13,3х6,7 см). Розміри цегли можуть залежати від багатьох факторів, які загалом можна поділити на три групи: пов'язані з виробництвом, обумовлені потребами використання, спричинені нормативно-правовим регулюванням.

Традиційна форма цегли (паралелепіпед, у якого довжина вдвічі перевищує ширину і в чотири рази перевищує висоту) викликана її раціональною доцільністю. Потреби у відхиленні від цієї форми виникали відповідно до конструктивних міркувань чи естетичних потреб. Співставлення даних, отриманих внаслідок візуального обстеження цегли з історичним контекстом її створення і побутування, дозволяє виявити коло історичних проблем, які можуть бути відображені в цеглі як пам'ятці історії та культури. В першу чергу вони стосуються ви-

робників цегли та її споживачів. В цей період одним з найбільших цегельних заводів в околиці Черкас був завод Андрія Микитовича Соколова та Федора Івановича Лисака.

Позначки могли наноситись на цеглу не лише в процесі її виготовлення. Історія дослідження цегли, як самостійної пам'ятки, у світовій науковій традиції бере початок з 1970-х років. Поява наукових праць пам'яткознавчого напрямку відбувалась одночасно із становленням інтересу до колекціонування цегли. Поява цього інтересу пов'язана з оформленням поняття «індустріальної спадщини» і розумінням необхідності її збереження. Як наслідок, уявлення про історичну цеглу, як специфічну пам'ятку, міцно увійшло у свідомість представників різних наукових дисциплін. У 1970х роках формуються перші у Європі та світі осередки пам'яткознавчого вивчення цегли: у 1972 р. – Британське цегельне товариство (British Brick Society) [5], з 1978 р. активна дослідницька робота проводиться на базі музею цегли у Відні (Австрія).

Найбільш значний внесок у дослідження теми цегляних заводів території Російської імперії внесли Черняк Я. Н. з монографією «Очерки по истории кирпичного производства в России», О. П. Кошовий з монографією «Будівельна кераміка України», дослідники: В. М. Смірнов, О. Грабовська, краєзнавці П. П. Маменко, П. Семилетов[8], О. М. Самков[6], Н. П. Лавриненко[2], О. Волков. Згадки про цегельні виробництва при монастирях Київщини зустрічаються в роботах Ю. Ю. Мариновського[3]. Про розвиток товарного виробництва і цегляного в тому числі у поміщеських господарствах України пише І. А. Гуржій [1].

За статистичними даними 1900 р. в Російській імперії в цілому діяло 197 цегляних заводів, з яких 65 розміщувались в Київській губернії і давало прибуток 451 тис крб. [7, с. 96]. Черкаський край багатий на глини та каоліни – був самою природою призначений для розвитку і процвітання керамічного виробництва, тому широко розповсюдився видобуток глини і виробництво цегляно-черепичної продукції. Київська губернія, а також Черкащина, по кількості виробленої цегли, займала на початку XX ст. одне з перших місць в Російській імперії. Особливо цінувалась жовта цегла, яку виготовляли зі спондилової синьої глини. Видобуток такої цегляної глини окрім Києва відбувався на глинищах м. Черкас, м. Городища, передмістя Умані – Мишанці, урочищі Дибинці, м. Германівці.

У 1913 р. цегельних заводів у Київської губернії налічувалося вже 92 з загальною кількістю робітників більше 4230, на 41-му з них виробляли будівельну цеглу з синьої спондилової глини [13, с. 196].

Зростання кількості цеглень нерозривно пов'язано з розвитком міст, промисловості і торгівлі. Багато заводів належало власникам маєтків та монастирям. Вони в основному працювали для задоволення власних потреб. Купецькі підприємства, як правило, мали комерційний характер і збували продукцію на ринок.

Доволі поширеним було виробництво цегли при монастирях Черкаського краю. Власні цегельні були в Мотронинському Троїцькому, Жаботинському Онуфріївському, Мошногірському Вознесенському, Корсунському Онуфріївському Лебединському Миколаївському [6, с. 210]. У Мошногірському монастирі цегельний завод почав діяти у 1872 році. Подібний цегляний завод було запущено у 1875 р. на монастирському т. зв. «шполянському хуторі». Тут теж була англійська піч, хоч і трохи меншої потужності – на 27 тис. шт. [6, с. 227]. Цегла мала сірий відтінок, вірогідно у глині були домішки каоліну і клеймувалась двома випуклими друкованими літерами «М. М.» у прямокутній рамці. Така цеглина була знайдена у Мошнах біля Преображенської церкви у 2013 р. [16, ІП-1710].

Цеглини із Жаботинського Онуфріївського монастиря з'явилися в колекції музею у липні цього 2017 р., завдячуючи дарунку І. О. Лавриненка, жителя с. Медведівки. Цегла ця усталеного розміру – 27х13х6 см. На найширшій стороні цегли клеймо: на одній більш раннє, опукле, у вигляді літер «ОМ» (Онуфріївський монастир) [16, ІП-9615], на другій – вдавлене масивне у вигляді тих самих літер [16, ІП-9616]. Практика цегельного виробництва у цьому монастирі мала глибокі традиції: згадки про монастирську цегельню зустрічаються серед монастирських документів із 70-х рр. XIX ст. Так, у 1870 р. цей монастир найняв для виготовлення 100000 цегли на монастирські потреби жителя с. Плєскачівка Ілька Яковича Бездітного. [2, с. 123–124].

Цегла, вироблена у Мотронинському монастирі, біля с. Мельники мала маркування «МТМ» (Мотронинський Свято-Троїцький монастир) та «ММ», була хоч і червоною глини – високоякісною. Цікаво, що клеймо «МТМ» зустрічається на більш пізніх зразках, що пояснюється появою

цегли Мошногірської обителі з однаковим маркуванням «ММ» [3, с.124].

В нашій колекції є цегла червоної глини з вдавненим клеймом у рамці «МТМ» [16, ІІ-1461].

Цеглина з Віноградського Успенського монастиря, який знаходився у 3-х верстах від с. Старосілля теж мав свій завод, який виготовляв цеглу також сіруватого кольору і ставив клеймо у вигляді глибоко вдавнених вручну великих літер «В. М.» [16, ІІ-1461].

Цегляне виробництво в господарствах монастирів повністю забезпечувало власні потреби і приносило обителям стабільний прибуток.

У «Статистичному описі Київської губернії» є відомості, що у Черкаському повіті на 1845 р. в садибах поміщиків працювало три заводи по переробці копалин, у тому числі цегляних, – у Звенигородському – 3, у Канівському – 12. Більша частина цих фабричних виробництв цегли становили господарську приналежність маєтків. Так у Канівському повіті в одній з садиб поміщика було вироблено 129200 шт. цегли, які були використані на спорудження нової гуральні [14, с. 457].

В містечку Олександрівці, тоді Чигиринського повіту, власником Іваном Фундуклеєм були збудовані залізнична станція, пивоварний, цукровий та цегляний завод, який потім був проданий Володимирі Івановичу Толлі. На заводі працювало 15 робітників, керував ним директор цукрового заводу Людвіг Олександрович Вольцак. Цеглина з Фундуклеєвки у колекції музею має клеймо у вигляді подвійно-прописаної літери «Ф» [16, ІІ-9614].

У с. Голикове Олександрівської волості тоді Чигиринського повіту також існував цегельний завод у маєтку Людвіга Йосиповича Роговського з 15 робітниками і керуючим Бронеславом Войчевичем Пухальським; у с. Тимошівка – цегельня Олександра Олександровича Кучіна, де працювало 11 робітників. У Кам'янській волості у с. Грушківці був цегельний завод Олександра та Лева Бобринських, з кількістю 447 робітників. Він випускав цеглини з випуклими клеймом «ГБ 1909» (граф Бобринський). У Кам'янці існував завод Миколи Васильовича Давидова, де було у 1900 р. 8 робітників, у с. Косарі на цегельні Франца Сігізмундовича Росцишевського – 8 робітників, у с. Юрчисі діяв власницький завод Василя Петровича Давидова, який покривав потреби економії. У Лебедині при цукровому заводі Олександрівського товариства існувало 6 це-

гелень, дві з яких належали Андрію Йосиповичу Роговському.

Особливий інтерес викликає виробництво цегли у м.Черкаси. У 1835 р. тут був збудований перший цегельний завод, який належав купцю Якову Соколову. Цеглу виробляли розміром 8х3х1,5 вершки (25,5х13,3х6,7 см). Цегляний завод складався з печей на дровах для випалу, сараїв для сушіння, а також столів для «ізделкі цегли». На 1900 р. у Черкасах налічується 9 цегелень, на 1908 р. – десять, які розташовувались безпосередньо біля глинища на східній околиці за містом.

В довіднику «Весь город Черкаскы» є відомості: «Крім ряду дрібних цегельних заводів в Черкасах функціонувало 3 великих і добре обладнаних заводи з безперервними гофманівськими печами. 4-ий завод бувший Мірошніченко в даний час не функціонує. Всі заводи можуть випустити загалом до 4 млн. цегли» [15, с. 110]. Крупні заводи – це завод М. Р. Гаркавенка, Ф. В. Лисака та нащадків В. І. Каурова. Цеглу тут виробляли якісну і різноманітну: звичайну будівельну, лекальну, радіальну, колодязну, тротуарну. Окрім найбільших заводів, в той час на цегельному виробництві в середньому працювало по 5-6 робітників і власник особисто керував виробництвом. Виробництво мало сезонний характер, взимку заводи не працювали. Сіру глину копали вручну, потім підводами (фірами) возили на завод, заміс був кінний, формували глину вручну дерев'яними формами. Потім під навісами на повітрі сушили, а тоді цеглу-сирець подавали в піч на випалювання [1, с. 26].

До 1913 р. кількість цегельних виробництв на Черкащині практично не змінилося, і тільки з початком Першої світової війни стало зменшуватися в зв'язку з банкрутствами господарів і конкуренцією, що загострилася на будівельному ринку.

Швидше за все, перші цегельні заводи початку ХІХ ст. випускали неклеювану цеглу, оскільки вона використовувалася виключно для власних потреб. Втім, на таких цеглинах велося маркування так званих «рахункових міток» – крапок, штрихів, цифр або інших відміток, зроблених майстром для полегшення підрахунку кількості виготовленої продукції або партій, наприклад – на кожній сотій цеглині. Пізніше, незважаючи на сенатський Указ від 24.01.1847 р. про «Правила вироблення цегли» та її обов'язкове клеймування, багато заводів продовжували випускати цеглу без клейм. Си-

туація змінилася з розвитком ринку і високим конкурентним попитом починаючи з 1870-х рр. Клеймо, яке, за задумом укладачів Указу, призначалося для того, щоб «було з кого спитати», перетворилося на початку ХХ ст. в потужний засіб реклами свого товару і отримання прибутку виробниками, зберігши при цьому свою первісну функцію. Звичайна мало-примітна мітка заводу стала відмінним товарним знаком, що гарантував його якість.

Усі клейма музейної колекції ставилися на т. зв. «постілі» (найширшій частині) цегли. Опуклі клейма по відношенню до лицьової сторони наносилися за допомогою прорізів в

матриці форми. Не раніше 1910-х рр. з'являються «рамкові» клейма, де вдавнені ініціали власника, укладені в прямокутну рамку, а також зустрічається повне написання прізвища («Погребной»), скорочення прізвища (як у випадку «Га-ко» і «ГА-КО»), скорочення на клеймах типу «БР» (брати Грабини) або «С» (сини) («СК» – сини Каурова).

При визначенні клейм використовувалися відомості про цегельні заводи Російської імперії, опубліковані у загальноросійських довідниках і покажчиках промислових підприємств, а також довідниках «Весь город Черкаскы» та Адрес-календарях, за період 1870 – 1915 рр.

Цегельні заводи та їх клейма, виготовлені у м. Черкаси. Кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Власник заводу	Рік заснування заводу	Кількість працівників	Різновиди клейма
Дувид-Хаим Березинский, арендовав у Швейсгута Карла Карловича	1881р.	31	не відомі
Михайло Романович Гаркавенко	1899р.	15	випуклі «ГА-КО», «ГКО» «Га-ко»; вдавнене «МГ»
Василь Іванович Кауров	1896р.	48	випукле «ВК», випукле «ВК», клеймо розташоване вздовж довгого боку; вдалене «ВК», вдавнене«ВК» у рамці
сини В.І.Каурова, орендований Феодаровською М.В.	кін. ХІХ – поч. ХХ ст.	33	випукле «СК» – сини Каурова
Микола Акимовича (за деякими даними Іаковича) Мірошніченко	1895 р.	66	випукле «Н. М.», «Н. М» і «НМ» у рамці
Федор Іванович Лисак	1891 р.	50	випуклі«Ф.Л.»,«Л.Ф.», «Л.Ф.» з літерою фіта замість «Ф» та «Ф.Л.»
Лисак В.Ф. та О.М. після 1913 р.		46	
Шая Нусевич Верлинський			вдавнене «ШВ» у рамці
Кіндрат Павлович Чорний	1900 р. 1908 р.	11 6	випукле «КЧ» у нормальному та дзеркальному відображенні
Шая Нусевич Верлинський	1900 р.	8	«Н.Б.» «НБ» та у дзеркальному відображенні, «НБ» у рамці
Андрій Микитович Соколов	1880р.	33	випукле «А. С.», вдавнене «АС» у рамці) «А.С.1880»
Соколов Яков Микитович	1835 р. 1890 р.	? 12	випукле « Я.С.» і вдзеркальному відображенні
Бєлан Микита Олексійович	1900 р.	8	«Н.Б.» «НБ» та «НБ» у дзеркальному відображенні у рамці
Грабина Харитон Іванович	1900 р.	12	вдавнене «Бр.Г.» брати Грабіни А. та Х.
Погребний Сидор Миколайович	1891 р.	1907-99	«Погребной», вдавнене «С.П.», вдавнене «СП» у рамці
Буданов Константин Е.	за картою. Черкас 1908р	?	вдавнене «КБ»

Дмитро Ефіменко	За картою Черкас 1908.	?	випукле «ДЕ» та вдавлене «ДЕ», вдавлене прописне «ДЕ», вдавлене «ДЕ» у рамці
Павло Росочинський	за картою 1908р	5	?
Лукацький Іосиф Шмуль	Є у списках «Кирпичные заводы России на 1903»		Вдавлені ІЛ або ЕЛ

У наш час старовинні зразки цегли є важливим джерелом дослідження як самого цегляного виробництва, так і історії та архітектури Черкащини. Матеріали унікальної колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею не одноразово експонувалися на виставках, присвячених архітектурним пам'яткам і містобудуванню Черкас. Цегла і справді має значний інформаційний потенціал для дослідження промисловості, торгівлі, рівня розвитку технологій, датування археологічних об'єктів тощо. Звідси впливає

інформативна функція цегли як експонату. Ця функція домінує, наприклад, у експозиції будівельних матеріалів Національного історико-культурного заповідника м. Луцьк. З таких позицій цегла демонструється на виставках, присвячених археологічним та архітектурним дослідженням: виставка архітектурно-будівельних деталей XI–XIX ст. Пошук нових екземплярів цегли з клеймами продовжується, оскільки у місті проводяться і сьогодні реставраційні, а іноді й руйнівні роботи у історичному центрі.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржий И. Ф. Развитие товарного производства и торговли на Украине. – Львов.Издательство АН УССР. - 1954.
2. Лавриненко Н. П. Історія цегельного виробництва у монастирських господарствах Київщини (кінець XIX - поч. XX ст.)/Український селянин. – 2006. – Вип. 10.
3. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минувшина - 2001: Документи і матеріали з історії Черкащини: Альманах. - Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001.
4. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864.
5. Правила для единообразной и прочной выделки кирпича // Уральская теплоизоляция и керамика. <http://tic66.ru/pravila-dlya-edinoobraznoj-i-prochnoj-vy-delki-kirpicha>
6. Самков А. Н., Ленский В. В. Жаботинский-Онуфриевский монастырь.- Черкасы, 2015.
7. Сборник населенных мест Киевской губернии.Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Типография Ивановой. -Киев, 1900.
8. Семилетов П.Киевскийкирпич.Самиздат –Киев, 2017.
9. Система научного описания музейного предмета классификация, методика, терминология. Справочник/И.З.Дубов, И.Ю.Хургина, И.И.Баранов и др. СПб, 2003.
10. Смирнов В. Н., Ёлшин Д. Д. Кирпичные клейма Санкт-Петербургской губернии середины XIX – началат XX в. Каталог и исследование. // Бюллетень Института истории материальной культуры РАН. [№] 7. Материальная культура Санкт-Петербурга. Вып. 1. СПб : 2017.
11. Список фабрик и заводов Европейской России. Издание редакции «Вестник финансов». - СПб, 1903.
12. Список фабрик и заводов России. Изд. Торг.домом Л. и З. Метиль и Ко. - Москва, СПб, Варшава, 1910.
13. Список фабрик и заводов Российской империи. Под редакцией В.Е. Варзера. Типография В.О. Кирибаума. - СПб, 1913.
14. «Статистическое описание Киевской губернии, изданное И.Фундуклеем.- СПб. -1852
15. Справочная книга «Весь городЧеркасы». Под ред. М.О.Айзенштейна. Черкасы Типография Х.Раздольского-1911.- с.110
16. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Ірина
МІРОШНИК,
завідувач сектору
новітньої історії
науково-дослідного
відділу історії і приро-
ди краю ЧОКМ

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА В ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.

У статті досліджується експозиція меморіального залу В'ячеслава Чорновола Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: дисиденти, ув'язнення, експозиція, «шістдесятники», В'ячеслав Чорновіл.

В'ячеслав Чорновіл – один з найвідоміших уродженців Черкащини за всю новітню добу. Як дисидент, журналіст та правозахисник він був одним з тих, хто прискорював відновлення Незалежності України.

Експозиція присвячена його постаті, діє в нашому музеї з 2000-х рр. Вона в хронологічній послідовності висвітлює життєвий шлях та діяльність В'ячеслава Чорновола.

В'ячеслав Максимович народився в трагічну добу «Великого терору». У 1930-ті рр. родина Чорноволів зазнала переслідувань. У 1937 р. було заарештовано рідного батькового брата Петра, який не повернувся з ув'язнення. Батьки змушені були переїжджати із села в село на Черкащині, змінюючи місця роботи. Це не могло не вплинути на загальні умови, в яких 24 грудня 1937 р. в селі Єрки народився Чорновіл.

Формування особистості В'ячеслава Максимовича відбувалось в стінах Київського університету ім. Т. Г. Шевченка де він навчався на факультетах філології та журналістики. Викладачі передбачали для нього успішну кар'єру науковця, але Чорновіл був не допущений до навчання з політичних мотивів, через що майже готову дисертацію про публіцистичну творчість та громадську діяльність Бориса Грінченка не зміг захистити. Можливе майбутнє Чорновола як науковця в нашій експозиції ілюструє копія записки професора І. Пільгука до ректора Київського державного університету, в якій він погоджується бути науковим керівником аспіранта Чорновола.

Чорновіл був одним із найяскравіших організаторів і активістів дисидентського руху,

що в 1960-ті–1970-ті роки протистояв тоталітарному режимові, виступав за відродження України, її мови, культури, духовності, державного суверенітету. В'ячеслав Чорновіл разом з Іваном Світличним, Іваном Дзубою, Євгеном Сверстюком, Аллою Горською, Василем Стусом та іншими започаткував в Україні рух «шістдесятників». За участь у правозахисному русі звільнений з роботи в газеті «Молода гвардія» (вересень 1965 р.). Влаштувався літпрацівником газети «Друг читача».

Діяльність В'ячеслава Максимовича як правозахисника ілюструють його праці, зокрема «Правосуддя чи рецидиви терору?», яку було таємно вивезено і видано за кордоном під назвою «Я нічого у вас не прошу». В нашому музеї експонується копія титульної сторінки рукопису цієї праці з позначками автора та унікальний примірник закордонного видання 1968 р.

Надзвичайно знаковим був документальний збірник «Лихо з розуму». Після десятиліть замовчування українського питання світовою пресою поява книжки Чорновола «Лихо з розуму» англійською мовою під назвою «The Chornovil papers» стала переломною подією у ставленні цієї преси і Західного світу до українського питання. У той час Чорновіл перший в Україні за десятиліття радянського панування зібрав інформацію про репресії, арешти, переслідування й довів на фактах і документах, що опозиція в Україні є, що до слова в Україні приходить нова генерація, яка бореться не лише за свободу слова й творчості, а стоїть на виразних українських самостійницьких позиціях.

Представлені копії часопису самвидаву «Український вісник», перший номер якого

вийшов у січні 1970 р., дають можливість уявити зовнішній вигляд та зміст перших номерів цього видання. У 1970-х рр. цей часопис був єдиним джерелом інформації про порушення прав людини в Україні, про терор проти представників національної культури, розв'язаний комуністичним режимом.

3 серпня 1967 р. Чорновола заарештовано за звинуваченням у «поширенні наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад» і засуджено до 3 років ув'язнення (у зв'язку з амністією термін скорочено наполовину), про що свідчить текст заключної промови Чорновола на суді.

Навіть під час ув'язнення В'ячеслав Максимович не полишав правозахисної діяльності. Після другого арешту разом з Борисом Пенсоном В'ячеслав Чорновіл написав в ув'язненні книгу «Будні мордовських таборів» (1975 р.), яка була нелегально передана з табору за кордон і опублікована в 1976 р. у журналі «Сучасність» під назвою «Хроніка таборових буднів». Його незламна стійкість до нелюдських умов перебування в мордовських таборах, організація та участь в численних акцій протесту, голодів, боротьба за статус політв'язня, надихнула Михайла Хейфеца створити нарис «Зєківський генерал».

Нечисленні фото ілюструють побут Чорновола на засланні в Якутії. 22 травня 1979 р. став членом Української гелісінської групи – правозахисної організації, спрямованої на дотримання в УРСР Гелісінських угод, за що був повторно арештований. Повідомлення про репресії проти Чорновола та його родини регулярно з'являлися у «Віснику репресій в Україні», що видавався Закордонним представництвом УГГ в Нью-Йорку. Декілька випусків цього часопису представлені в експозиції.

Посвідчення машиніста парових і водних котлів «Главякутстроя», видане Чорноволу в 1984 р., ілюструє його поневіряння після звільнення з ув'язнення. Отримавши заборону на виїзд до України він змушений був займатись важкою фізичною роботою. Лише 1985 р. В'ячеслав Максимович отримав змогу повернутися на Батьківщину.

В епоху «перебудови» для В'ячеслава Чорновола та його соратників з'явилося значно більше можливостей для правозахисної діяльності, хоча влада не полишала спроб переслідувати його. В серпні 1987 р. було відновлено самвидавний журнал «Український вісник». У цьому випуску, представлено в експозиції,

опубліковано велику публіцистичну статтю Чорновола у формі відкритого листа до М. Горбачова про проблеми демократизації суспільства та права української нації. 11 березня 1988 р. разом з Михайлом Горинем і Зіновієм Красівським Чорновіл підписав «Звернення до української і світової громадськості про відновлення діяльності Української гелісінської групи». У 1988 р. Чорновіл ініціював створення Української гелісінської спілки, яку від початку задумав як політичну партію. УГС стала першою в Україні відкритою опозиційною до КПРС організацією партійного типу.

Копія членського квитка Народного Руху України на ім'я Чорновола ілюструє його політичну діяльність, спочатку як член Руху, згодом співголова та голова. На цю посаду переобирався на всіх наступних з'їздах партії. Про Установчий з'їзд Руху розповідає книга «Три дні вересня вісімдесят дев'ятого».

Для розбудови НРУ велике значення мала його харизматичність і глибока внутрішня демократичність. Чорновіл умів не нав'язувати свої погляди, маючи дуже чітку ідеологію, умів переконати своїх соратників у тому, що він правий.

У 1990-х рр. Чорновіл став зразком державного діяча нового, демократичного стилю. Він відігравав видатну роль під час заколоту ДКНС у серпні 1991 р., що привело до проголошення Акта про державну незалежність України. Цікавим свідченням тих подій є фотографія, на якій В. Чорновіл зображений з групою народних депутатів Верховної Ради в день проголошення Акту – 16 червня 1990 р. Як незмінний депутат Верховної Ради України з 1990 р. В. Чорновіл безпосередньо причетний до закладання правових основ держави.

У березні 1990 р. Чорновіл був обраний депутатом Львівської обласної ради та Верховної Ради України, що підтверджують депутатські посвідчення і особовий листок народного депутата, заповнений Чорноволом у травні 1990 р. Один з лідерів радикального крила демократичної частини Верховної Ради – Народної Ради.

З квітня 1990 р. до квітня 1992 р. Чорновіл – голова Львівської облради та облвиконкому. За спогадами соратників, львівський період діяльності Чорновола належить до найпродуктивніших, найактивніших і найщасливіших періодів його життя. Перемога на початку 1990 р. об'єднаних демократичних сил створила на Львівщині особливу ситуацію. Регіон став базою національно-демократичного руху, метою якого було здобуття

незалежності України. Було зроблено декілька важливих, дуже символічних акцій, зокрема демонтажі пам'ятників Леніну. Чорновіл багато робив для утвердження української символіки, декомунізації.

Після проголошення незалежності у 1991 р. В'ячеслав Чорновіл був висунутий кандидатом у Президенти України від НРУ. Він влучно відзначив, що його політичний програмі 30 років, а програмі його головного опонента від офіційної влади Леоніда Кравчука – кілька тижнів. В експозиції нашого музею представлені передвиборчі агітаційні плакати за кандидата в Президенти України В. Чорновола, стаття про нього в газеті «Голос громадянина», фотографія разом з його довіреною особою Сергієм Одаричем. На президентських виборах 1 грудня 1991 р. Чорновіл набрав найбільше з опозиційних кандидатів – 23,27 % голосів виборців, у тому числі у Львівській обл. – 75,86 %, в Івано-Франківській обл. – 67,1 %, у Тернопільській обл. – 57,45 %.

З квітня 1992 р. – на постійній роботі у Верховній Раді України, про що, зокрема, свідчать копії посвідчень народного депутата Верховної Ради України різних скликань, фотографії Чорновола під час роботи в парламенті. Він також народний депутат двох наступних скликань – 1994 і 1998 років. Керівник депутатської фракції Народного Руху України.

В. Чорновіл – шеф-редактор незалежної громадсько-політичної газети «Час/Time» (з січня 1995 до травня 1998 р.) і «Час» (з жовтня 1998 до березня 1999 р.), в яких систематично вів «Колонку редактора», друкував виступи, коментарі. Цей період ілюструють вирізки його статей різних років, а також збірник публіцистичних праць «Пульс української неза-

лежності», опублікований вже після його смерті. У 1998 р. були опубліковані матеріали преси про політичну діяльність Чорновола у 1990–1998 рр. (статті, інтерв'ю, виступи), які ввійшли до збірок «Призначено дійти...», «Якщо не я, то хто ж?...».

В експозиції представлений рукопис і видання останньої праці Чорновола «Спроба розколу Руху. Причини. Виконавці. Замовники», в якому йдеться про кризу Народного Руху 1998–1999 рр.

25 березня 1999 р. В'ячеслав Чорновіл загинув в автокатастрофі на шосе поблизу Борисполя. Понад сто тисяч співвітчизників провели в останню дорогу вірного сина України. На фотографії багатотисячний натовп, що зібрався, щоб проститися зі своїм лідером. Поховано видатного українського державного діяча на центральній алеї Байкового кладовища. На місці загибелі встановлено справжній козацький хрест.

У 2000 р. В. Чорноволу посмертно присвоєно звання Героя України (у вітрині текст Наказу про присвоєння звання Героя України). 25 березня 2002 р. на могилі відкрито пам'ятник (скульптор Б. Мазур).

По всій Україні іменем В'ячеслава Чорновола називають вулиці, установлюють меморіальні дошки, пам'ятники.

Держава визнала заслуги В'ячеслава Чорновола, але найкращим визнанням є продовження його справи. Адже Чорновіл писав: «Я вірю в силу духу українського народу, який у критичний момент зуміє зібратися з силами і подолати важку кризу, який не дозволить знову надіти на шию ярмо неволі! Тільки така віра у невмирущість народного духу дає мені підставу з надією дивитися у майбутнє».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великі дерева в тіні не ростуть. Спогади і роздуми про В'ячеслава Чорновола. - Кам'янське: видавничий дім «Андрій», 2018. - 239 с.
2. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: той, що тіло рве до бою / В. Деревінський. - Харків: «Біват», 2016. - 496 р.
3. Матеріали експозиційного залу № 15, ЧОКМ
4. Указ Президента України № 997/2000 від 21 серпня 2000 року «Про присвоєння звання Герой України В. М. Чорноволу». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997/2000#Text>
5. Хейфец М. Українські силуети. / М. Хейфец. - Нью-Йорк: «Сучасність», 1983. - 239 с.
6. Чорновіл В. М. Автобіографія / В. М. Чорновіл // «Рух прес». - 2012. - Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20120102123224/http://rukhpres.com.ua/002005/print.phtml>

ОБЛИЧЧЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» НА ЧЕРКАЩИНІ: САМУЇЛ АБРАМОВИЧ.

В статті йдеться про діяльність начальника Уманської в'язниці 1937-1938 рр. Самуїла Абрамовича та його роль в масових репресіях.

Ключові слова: НКВС, в'язниця, Умань, «Великий терор», репресії, кримінальна справа, розстріли.

Дослідження теми «Великого терору» 1937–1938 рр. надзвичайно актуалізувалося після здобуття Україною незалежності. Розсекречення архівів та вступ в силу законів про декомунізацію відкрили великі можливості для вивчення репресивної системи СРСР, як для професійних дослідників, так і для пересічних громадян.

У фокусі досліджень репресій 1937–1938 рр. в першу чергу висвітлюються його жертви – ті, чий долі зламані сфальсифікованими вироками. Але були також люди по той бік каральної системи, які проводили жорстокі допити, підробляли свідчення, та страчували засуджених. Для всебічного висвітлення теми масових репресій важливо звертати увагу також на останніх, адже саме завдяки їхній діяльності ця репресивна система могла існувати.

30 липня 1937 р. вийшов оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про репресії проти колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», який фактично став початком «Великого терору». З цього часу на передній план вийшли «антигерої», адже незважаючи на всі директиви ВКП(б) та розпорядження Сталіна, рішення про життя чи смерть пересічної людини приймали місцеві представники внутрішніх органів – НКВС.

Щоправда виконавці та учасники «Великого терору» часто ставали його жертвами. Як то Самуїл Мойсеевич Абрамович – начальник, а згодом ув'язнений Уманської в'язниці. «Уманська справа» проти нього та інших працівників уманського НКВС отримала значний резонанс, і часто саме на неї посилаються дослідники,

коли мова заходить про мародерство з боку представників органів безпеки СРСР.

Одним з перших дослідників «Уманської справи» був український історик, представник української діаспори в США, Левко Хмельковський, який опублікував матеріали про неї спочатку в книзі «1937» (2002 р.) [15], а в 2019 р. (вже після його смерті) вийшла стаття в діаспорній газеті «Свобода» «Кати лютували в Умані» [17]. В 2016 році в збірнику «Наукові записки НаУКМА» була опублікована стаття відомого українського історика Олега Бажа-на «Вертикаль терору: діяльність Уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС у 1937–1938 роках» [2].

Останні роки також були створені публіцистичні нариси на тему «Уманської справи» в ізраїльській газеті «Ісрагео» [12] та всеукраїнській газеті «Український погляд» [14].

В 2019 р. справа Самуїла Абрамовича зацікавила російського історика Костянтина Богуславського, який працював з нею в архіві СБУ та опублікував цифрові копії справи та статтю «Меня 25 раз вызывали на допрос...» на сайті Міжнародного Меморіалу «Уроки истории XX век» [3].

Така широка географія висвітлення локальної історії показує, що «Уманська справа» є надзвичайно яскравим свідченням політики масового терору 1937–1938 рр., і дає можливість робити висновки про загальносоюзний масштаб подібної діяльності. Проте жоден з цих науковців або журналістів не розглядав постать Самуїла Абрамовича окремо, звертаючи увагу на біографічний аспект (життя до та після роботи в Уманській в'язниці).

Задля дослідження системності зловживання владою в органах НКВС було здійснено порівняльний аналіз «Уманської справи» та справи навколо Житомирської в'язниці, вироки по якій оголошено 1939 р. Також на основі вивчення архівних документів було здійснено спробу підрахунку жертв «Великого терору», які отримали смертний вирок після слідства в Умані в 1937–1938 рр. [3].

Дослідження базується на матеріалах 8 томів кримінальної справи №38195, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ та наказів про нагородження Самуїла Абрамовича періоду Другої світової війни. Варто зазначити, що матеріали кримінальної справи є досить специфічним історичним джерелом, але саме вони дозволяють простежити інтенсивність політичних репресій у конкретні історичні періоди і особливості їхньої спрямованості. На відміну від справ жертв «Великого терору», «Уманська справа» не зазнала такої кількості фальсифікацій, тому можна говорити про значну об'єктивність фактів, висвітлених в ній.

Біографія Самуїла Абрамовича цікава як приклад становлення людини, молоді роки якої припали на час кардинальних змін. Самуїл Мойсеевич Абрамович народився 1903 р. в м. Харків в єврейській родині шевця-кустаря. Цей факт є достатньо показовим, адже всі керівні посади в Умані, періоду «Великого терору» займали люди, які були сюди відправлені з інших регіонів.

Окремо хотілося б зупинитися на єврейському походженні майбутнього начальника уманської в'язниці. Кількість євреїв в НКВС в 1920–30 роки була достатньо значною, це легко пояснити значним відсотком єврейського населення загалом (за переписом 1926 р. в УСРР їх було 6,5%). Але ідентичність цим людей не була монолітною, адже багато з них зрікалися не лише іудаїзму, а й власного імені, переходячи на російський аналог. Абрамович не належав до людей, які намагалися розчинитися у «великому радянському народі», проте очевидно, що антирелігійна політика радянської влади, частиною якої він був, вимагала відходу від релігії.

Із характеристики Самуїла Абрамовича, долученої до матеріалів кримінальної справи, помітно що він змінив багато професій, проте його життя ще з підліткового віку так чи інакше було пов'язано з органами державної безпеки СРСР [10, арк. 49].

Недовгий час провчившись на електромонтера, Абрамович з 1918 р. в 15-річному віці стає червоноармійцем, і майже відразу потрапляє в полон до гайдамаків. Очевидно, що цей епізод міг поставити його перед вибором, адже в такому юному віці навряд чи він становив загрозу для українського визвольного руху і не виключено, що Абрамовича запрошували приєднатися до нього. Можливо цей факт доданий до своєї біографії заради героїки, адже тут акцентується увага на втечі з полону і повернення до червоноармійців. В Червоній Армії Абрамович зміг зробити хорошу кар'єру, і вже 1921-го р. стати уповноваженим по боротьбі з бандитизмом Харківського Надзвичайного Комітету.

Звісно вступ до лав «чекістів» в такому молодому віці не міг не вплинути на свідомість та погляди майбутнього начальника в'язниці, але його кар'єрне зростання різко обірвалося, адже в цьому році його було виключено з партії як «сумнівну особистість». Очевидно, це стало причиною тимчасового відходу з лав органів державної безпеки, адже з 1922 по 1929 Самуїл Абрамович працював на господарських посадах, зокрема був завідувачим млином та пекарнею Гутянського цукрового заводу. Це дало йому змогу реабілітуватись перед комуністичною партією і 1930 р. знов стати її членом.

Незважаючи на повернення партійного квитка, Абрамовича важко було назвати хорошим працівником і в подальші періоди. 1935 р. було проведено службову перевірку, завдяки якій зібрано матеріали та характеристики Абрамовича з різних місць роботи. Так, працюючи в 1930 р. електромонтером на заводі «Червона зірка» в м. Кірово (нині – м. Кропивницький) він «занимався склоками, симулював, займався антисоветскими разговорами, выражая недовольство на руководящий состав» [10, арк. 50]. Як наслідок 1932 р. засуджений до 2-х місяців примусових робіт за порушення дисципліни.

В голодоморний 1933 р. Самуїл Абрамович разом дружиною та 9-річною донькою повертається до рідного Харкова, де жила його мати. Незважаючи на дисциплінарне правопорушення на попередньому місці роботи, він починає працювати Начальником Обласного постачання Особливої наради при НКВС – позасудового органу, що мав право розглядати кримінальні справи без виклику підсудного та свідків. В умовах Голодомору 1932–33 рр., коли на вулицях Харкова лежали десятки тіл селян, що померли з голоду, важко знайти людину, яка

була забезпечена краще ніж Абрамович. В його руках була зосереджені всі ресурси столичного НКВС, яке навіть в умовах карткової системи було привілейованою структурою.

Коли в середині 1930-х рр. терор в СРСР почав набирати обертів, такі люди як Абрамович, що мали бойовий досвід на боці Червоної армії та гарно володіли зброєю, були потрібні саме як частина репресивного апарату. Тому не випадково, що з 1934 р. і до моменту свого арешту Самуїл Абрамович працював начальником різних в'язниць. Спочатку Вінницької, звідки його було звільнено через наступний інцидент: «возвращаясь с вечеринки, явился на территорию тюрьмы и произвел ложную тревогу охраны и всего надзирательного состава. В казарме поднял всю команду на ноги и ругался по их адресу...заставлял всех надзирателей раздеваться и ложится спать, снова одеваться, строится и так несколько раз. Поведение Абрамовича возмутило весь аппарат»[10, арк. 50]. Хоча його й усунули з посади начальника в'язниці м. Вінниця, але перевели на аналогічну в м. Проскурів (нині – Хмельницький), де він дозволяв в'язням виходити без охорони із в'язниці по особистим справах, беручи за це плату.

Можна припустити, що саме догани, винесені на попередніх місцях роботи, привели Самуїла Абрамовича до роботи в Уманській в'язниці, де він почав працювати з 1937 р. Примітно, що саме з цього року також почала діяти міжрайонна оперативно-слідча група (далі – слідча група), яка поширювала свої повноваження на 12 районів. Внаслідок «активної» діяльності вищезгаданої групи, на початок 1938 р. в уманській в'язниці, розрахованій на 400 чоловік, утримувалось 2500 [9, арк. 341].

Про справжні методи роботи Уманської слідчої групи стало відомо завдяки арешту Абрамовича, який відбувся 7 квітня 1938 р. Рік арешту є достатньо показовим, адже наприкінці Великого терору по всьому СРСР прокотилася хвиля арештів його виконавців.

Спочатку Абрамовичу інкримінували ст. 54-6 КК УРСР – шпигунство, яка передбачала від 3 років позбавлення волі аж до розстрілу з конфіскацією майна. Хоча питання про шпигунство на допиті звучали, проте майже відразу на передній план вийшла тема мародерства над засудженими до смертної кари. Приводом до арешту слугував епізод, коли місцева жителька на базарі в м. Умань впізнала серед речей пальто свого чоловіка, який був в'язнем уманської в'язниці.

Кримінальна справа на Самуїла Абрамовича та його колег, серед іншого є також цінним джерелом для оцінки методів роботи слідчих НКВС в період Великого терору. Група була розділена на відділи, туди входило 100 слідчих, що розслідували справи про шпигунство та діяльність українських, польських та ін. підпільних націоналістичних організацій [9, арк. 348]. В кожного слідчого була норма – отримати 5–7 зізнань від підсудних за день, тому фактично все що вони вимагали – підписати готовий вирок. Варто зазначити, що ці норми діяли в усьому СРСР. Обласні осередки НКВС відправляли до подібних слідчих груп кількісні ліміти, тобто скільки людей має бути відправлено до ГУЛА-Гу, а скільки розстріляно, і за якими звинуваченнями. Після арешту декілька десятків в'язнів збирали в підвалі будівлі Уманського НКВС, в так званій «лобараторії» або «кімнаті №21» де їм зачитували вирок, як учасникам однієї з націоналістичних організацій. Ті в'язні, які відразу його підписували, могли відправитись до в'язниці і там чекати виклику на індивідуальні допити. До незгодних застосовували різні методи фізичного та психологічного впливу, які серед слідчих мали навіть власні сленгові назви: найпростіший – «стоянка», коли в'язнів змушували стояти (інколи до 2-х тижнів), притулятися до стін або сидати заборонялось, при цьому в приміщенні був стіл і стільці, але ними могли скористатись тільки ті, хто бажав підписати зізнання. Але були й більш принизливі методи «термометр» – закладались палиці під руку, вимірювалась «температура», після чого арештанта били; «концерт» – змушували арештантів співати, танцювати, бити одне одного; «качання гасу» – робили безупинні присідання. Часто в'язні помирали від подібних тортур, і щоб приховати сліди, в'язничний лікар видавав фальсифіковані довідки про смерть, де причиною вказувалась серцева недостатність, туберкульоз, тощо[12].

Після слідства матеріали відправляли на особливі трійки УНКВС, на Особливу нараду Війську колегію, і лише окремі справи на розгляд суду.

З самого початку вступу на посаду Самуїл Абрамович був призначений очільником команди, яка проводила виконання смертних вироків. Виконання такої роботи він вважав «партійною справою» [9, арк. 336]. Хоча на практиці ставлення було не таке серйозне, адже слідчий Щербина заявляв, що кожному розстрілу передувала вечірка з великою кількістю алкоголю.

Виконання вироків проходило в надзвичайній конспірації: лише в нічний час і без оголошення вироків. Навпаки – засудженим до смертної кари повідомляли, що їх будуть відправляти до таборів, тому їм повертали всі гроші та цінності [Т. 4, 46]. Якщо мова йшла про суми більше 100 рублів, то після отримання від арештованих розписки про отримання коштів Абрамович забирав їх собі, заявивши, що поверне на залізничному вокзалі. Насправді ж засуджених, в середньому по 40 осіб, на трьох машинах привозили з в'язниці до будівлі Уманського НКВС. Тут керівник слідчої групи проводив ідентифікацію осіб в'язнів, після чого їх по одному заводили до підвалу, заявляючи, що зараз вони йтимуть до лазні. Засуджені віддавали всі свої речі та цінності, роздягались до спідньої білизни, після чого їх заводили в сусідню кімнату і там розстрілювали. Звісно, деякі засуджені чинили опір. Так, один з арештованих намагався вибити в Абрамовича револьвер «Наган» і вивихнув йому ліву руку[4, арк. 21].

Завдяки свідченням по «Уманській справі» можна приблизно підрахувати кількість людей, що були страченими саме Абрамовичем. Він працював з першої половини липня 1937р. до 7 квітня 1938 р., за один раз розстрілювали 40 і більше людей, в середньому це відбувалось раз на 3 дні [7, арк. 42]. Провівши нескладні математичні підрахунки отримуємо цифру близько 4000 осіб, які були розстріляні безпосередньо в стінах уманського НКВС за час, коли Абрамович був начальником в'язниці. Якщо взяти до уваги свідчення про те, що 80% вироків він виконував особисто [10, арк. 313], то це означає, що Абрамович стратив 3200 людей. Звісно цю цифру не можна вважати абсолютно точною, це лише показник, який слідує із середнього значення.

Серед учасників команди, що виконувала вирoki, кількість якої в різний час варіювалась від 10 до 12 чоловік, побутовала думка, що їхня робота надзвичайно складна і вони повинні отримувати за неї гідну компенсацію. Зокрема, бракувало працівників, і у виконанні вироків брав участь навіть конюх райвідділку. До того ж вони самі транспортували тіла до місця поховання та копали ями. Був навіть випадок, коли машини застрягли на ґрунтовій дорозі і учасникам команди довелося вручну нести тіла розстріляних до місця поховання [9, арк. 95]. Тому, щоб заохотити працівників до роботи, Абрамович звернувся до начальника групи Соломона Борисова з питанням про роз-

поділ речей та цінностей розстріляних серед працівників команди, і з Києва дали дозвіл це робити [7, арк. 44].

Одним з головних звинувачень, висунутих до Самуїла Абрамовича було вибивання золотих зубів в розстріляних, деякі з них навіть були знайдені при обшуку, проте на судовому розслідуванні факти не підтвердились [9, арк. 318].

Зі слів Абрамовича за одну ніч в середньому збиралось до 300 руб. [7, арк. 47], проте інколи арештованим видавали суми до 1000 руб. Начальник в'язниці стверджував, що розподіляв кошти порівну, а певну суму відкладали для загальних потреб. Так, одного вечора Самуїл Абрамович підійшов до слідчого Щербини, дав йому 50 рублів і заявив: «Сегодня будет много заключенных по отношению к которым будет произведено исполнение приговоров, и после работы парни захотят перекусить, купишь им что-нибудь» [9, арк. 338]. Ця цитата свідчить про те, що виконання вироків сприймалось як буденність не лише керівником групи, а й всіма учасниками розстрілів. Все ж, левову долю майна та грошей начальник в'язниці забирав собі, при обшуку в нього було знайдено 42485 руб., а шофер Зудін заявив, що кожної ночі, після виконання вироків возив на квартиру до Абрамовича 2-3 мішки одягу [8, арк. 299].

Часто траплялися конфлікти через розподіл речей, так одного разу Абрамович побився зі слідчим Щербиною за коштовне пальто розстріляного, адже його забрав собі Абрамович, в той час як цю справу вів Щербина і він вважав, що пальто має належати йому. З мотивів помсти Щербина написав скаргу в головне управління УНКВС і до Умані приїхала комісія з Києва. Про приїзд комісії було попереджено завчасно, тому начальник слідчої групи Соломон Борисов дав наказ порубати речі розстріляних і закопати на подвір'ї в'язниці. Зі слів Абрамовича, на той момент (початок 1938 р.) там зібралось близько 1-1,5 залізничних вагона речей [10, арк. 336], тобто їх об'єм дорівнював близько 45 куб. м., що зайвий раз вказує на велику кількість жертв терору.

Для подібних виконавців вироків, як начальник уманської в'язниці, були байдужі навіть почуття солідарності по відношенню до інших працівників НКВС. Чим ще можна пояснити те, що Абрамович забрав собі коверкотове пальто розстріляного ним Начальника Монастирищенського райвідділку НКВС Саблая і вже на наступний день його одягнув [6, арк. 229].

Не соромився Абрамович також користуватися іншими можливостями, які давала йому посада. Так, він дав розпорядження виготовити для потреб в'язниці фаєтон, але в результаті забрав його собі, хоча в нього вже була машина «Газ-А», яку він отримав обмінявши на мотоцикл «Harley-Davidson». Машина, на думку начальника в'язниці, власне і стала причиною його арешту. Коли Абрамовича випустили під підписку про невиїзд 2 січня 1939 р. він написав набагато більше скарг про конфіскацію машини (вони складають весь 7-й том кримінальної справи), ніж про виселення його дружини та дітей зі службової квартири, яка знаходилась на території в'язниці [10, арк. 75].

Щоб скласти загальне враження про начальника уманської в'язниці варто звернути увагу на свідчення Олени Соболевої, завгоспу готелю в Умані де жив керівник групи Олександр Томін. Туди часто приїздив Абрамович і вони влаштовували вечірки, а коли вона намагалась їх втихомирити і пригрозила скаргою в НКВС її Абрамович вдарив по обличчю. Соболева написала скаргу начальнику РО НКВС Борисову, але замість покарання винних, її саму було звільнено з роботи [9, арк. 132].

Самуїл Абрамович стверджував, що як під час утримання в Уманській так і в Лук'янівській в'язниці його били і змушували стояти по 16 діб на ногах [9, арк. 152]. Хоча якщо подивитись на документи, написані його рукою за часів першого арешту, то почерк тут абсолютно рівний і всі лінії чітко промальовані, що аж ніяк не свідчить про те, що людина, яка їх писала була в ледь притомному стані [4, арк. 168].

Під час першого арешту начальник уманської в'язниці винним себе аж ніяк не визнав, і після того, як опинився на волі відразу поїхав шукати справедливості на прийомі в прокурора Київської області Рогінця, і той пообіцяв посприяти поверненню майна [7, арк. 159]. Але коли 22 липня 1939 р. Абрамович повернувся до Умані, замість автомобіля його чекав новий арешт, на цей раз вже за статтею 206-17 п. «а» КК УРСР – мародерство.

Можна припустити, що повторний арешт Абрамовича, а також арешт його колег, пов'язаний з анонімним листом в газету «Правда», який 14 квітня 1939 р. написав Іван Заячковський, один з колишніх курсантів НКВД, який в 1937 році був відряджений до Уманської міжрайонної групи. Лист долучили до матеріалів кримінальної справи, в ньому йдеться про факти катування ув'язнених, мародерства та

згвалтувань, які мали місце в діяльності. Лист так і не був опублікований, проте він розширив коло підозрюваних. Був також арештований керівників групи О. Томіна і С. Борисова-Лендермана, слідчого Григорія Петрова, оперуповноваженого Л. Щербину, а також водія НКВС М. Зудіна [9, арк. 132].

Під час повторного слідства також були оприлюднені факти, що свідчать про потужне використання Самуїлом Абрамовичем адміністративного ресурсу. Начальник охорони уманської в'язниці Михайло Галузинський дав свідчення на суді щодо господарської діяльності. Зокрема стало відомо, що Абрамович відправляв затриманих на різні роботи в Уманський сільськогосподарський інститут, звідки ті неодноразово втікали, а сам начальник в'язниці отримував за їх роботу вино, великі партії овочів та фруктів, залишки яких було знайдено при обшуку підвалу його квартири. Також на користь Абрамовича працювали в'язні, які володіли різними ремеслами: робили для нього меблі, шили одяг, а в'язень-кравець навіть приходив знімати мірки додому [9, арк.123].

Але не всі колишні колеги виступили зі свідченнями про Абрамовича. Наприклад Олександр Томін, який деякий час був начальником Уманської слідчої групи, навпаки захищав його. Він стверджував, що використання речей засуджених є нормою, і коли він утримувався в Лук'янівській в'язниці, то бачив багато наглядачів, одягнених в драпові шинелі, йому в камері сказали, що ці шинелі належали розстріляним вищим чинам. Також Томін заявив «Я уверен в том, что если бы Абрамович эту работу выполнял в Киеве, то получил бы орден, а здесь он попал в склоку, за что его посадили» [9, арк. 347].

На обох судових засіданнях Військового трибуналу Абрамович не визнавав себе винним по більшості звинувачень, епізодично визнавав мародерство, але всю провину перекладав на начальників Уманської слідчої групи. Перший суд Військового трибуналу 13 травня 1940 р. визнав Самуїла Абрамовича винним в присвоєнні коштів арештованих та їх одягу і засудив до 3 років Виправно-трудових таборів. Після касації від прокурора вирок зробили суворішим – 6 років Виправно-трудових таборів без позбавлення виборчих прав [9, арк. 455]. Покарання відбував в Архангельській області, звідки був мобілізований на війну.

Справи про мародерство в добу Великого терору не є поодинокими. За 2 роки до винесення

остаточного вироку по «Уманській справі» Військовий трибунал військ НКВС Київського округу розглядав аналогічну справу, події якої відбувались в Житомирі. Тамтешньому начальнику в'язниці Феліксу Ігнатенко теж інкримінували мародерство за схожими пунктами, проте він отримав 10 років Виправно-трудових таборів, що є найсуворішим вироком серед усіх учасників справи [15]. Це свідчить про системний характер мародерства в добу Великого терору.

Друга світова внесла корективи у відбування покарання фігурантами «Уманської справи». Самуїл Абрамович пішов на фронт 2 січня 1943 р. шофером 252 окремого винищувально-протитанкового дивізіону, служив на Білоруському фронті, мав звання сержанта. 1944 р. Абрамович отримав медаль «За бойові заслуги». Вже на завершальному етапі війни брав участь в боях на території Східної Пруссії: «с-т Абрамович на своїй боевой машине вовремя доставил пушки на боевые позиции. В результате была отражена контратака противника, пехота продвинулась вперед. На этой же машине Абрамович полностью своевременно доставлял боеприпасы на огневые позиции, так же под огнем эвакуировал тяжело раненых артогнем противника». За це наказом від 6 квітня 1945 р. Самуїл Абрамович нагороджений орденом «Червоної Зірки» [1].

Війна перетворила Абрамовича з ката на героя, але він прагнув повної реабілітації і 15 січня 1959 р. подав прохання про реабі-

літацію, в якій йому відмовили [9, арк. 486]. Сама заява до справи долучена не була, тому за матеріалами справи ми не можемо дізнатись місце його проживання після Другої світової.

Самуїл Абрамович – типовий приклад, як роль особи в історії може змінюватись в залежності від зміни історичних подій. Аналізуючи його біографію та діяльність ми можемо побачити портрет типового ЧКіста-НКВСівця, який вважав виконання смертних вироків «партійною справою» і мав на своїх руках кров тисяч невинних людей. Абрамович не лише був виконавцем рішень «найдемократичнішої в світі Конституції», а ще й намагався отримати користь з цього.

Навідміну від звичайних людей, Військовий трибунал був достатньо лояльним до колишнього начальника Уманської в'язниці та його колег, і незважаючи на факти мародерства, катувань, згвалтувань та перевищення службових повноважень, він отримав набагато менший вирок, ніж його колега з Житомира, навіть не позбувшись виборчих прав. «Уманська справа» тривалий час була засекреченою і все, що могли дізнатись дослідники про постать Самуїла Абрамовича, це те що він рядовий герой війни, який не викликає особливої зацікавленості. Лише через понад пів століття ми можемо відкрито говорити про його злочиння на підтвердження того, що у «Великого терору» є людське обличчя.

1. Абрамович Самуил Мойсеевич. Картотека награжденных [Электронный ресурс] // «Пам'ять народа 1941-1945». Режим доступа : https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_kartoteka1009096513/?static_hash=61001fb6a2a1996e717c3a1355b61689
2. Бажан О. Вертикаль терору: діяльність уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС у 1937-1938 роках/ О. Бажан// Наукові записки НаУК-МА. Том 182. Історичні науки. 2016
3. Богуславський К. Меня 25 раз вызывали на допрос.. [Электронный ресурс] // «Уроки истории. XX век» - 2019. Режим доступа : <https://urokiistorii.ru/article/55833>
4. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 1. - 301 арк.
5. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 2. - 239 арк.
6. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 3. - 150 арк.
7. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 4. - 248 арк.
8. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 5. - 207 арк.
9. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 6. - 366 арк.
10. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 7. - 138 арк.
11. ГДА СБУ. - Спр.38195. - Т. 8. - 30 арк.
12. Драгунський Д. Расстрелы ждали с нетерпением [Электронный ресурс] // «Исрагео» - 2019. Режим доступа : <http://www.isrageo.com/2019/05/25/rasst309/>
13. Євреї в керівництві органів ДПУ-НКВС УСРР-УРСР у 1920-1930-х рр. / Ю. Шаповал, В. Золотарьов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2010. - № 1 (34). - С. 53-93.
14. Нечай С. Комуністичні злочини 1938 року на Уманщині [Електронний ресурс] // «Український погляд» - 2018. Режим доступа : <http://ukrpohliad.org/national-memory/komunistychni-zlochyny-1938-roku-na-umanshyni.html>
15. Приговор Военного трибунала войск НКВД Киевского округа по делу Г. И Гришина-Шенкмана, Г. А. Тимошенко, Ф. Г. Игнатенко.. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://istmat.info/node/61093>
16. Хмельковский Л. 1937 : кн.-документ про репресії комуністичної доби на Черкащині / Л. Хмельковский. – Черкаси : Стефанус, 2001. – 157 с
17. Хмельковский Л. Кати лютували в Умані [Електронний ресурс] // «Свобода» - 2019. Режим доступа : <http://svoboda-news.com/svwp/Кати-лютували-в-Умані/>

Валентина МУХОВА,
головний
зберігач
фондів

НАЦІОНАЛЬНА ВАЛЮТА – ПЕРШІ КРОКИ САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ (1918 – 1919 РР.)

Історія розвитку грошових відносин та становлення національної валюти в Україні на прикладі колекції бон Черкаського краєзнавчого музею.

Ключові слова: валюта, рубль, карбованець, гривня, марки-шаги, емісія, процентні білети, інфляція, грошова реформа, Українська Народна Республіка.

Держава незалежна повинна мати свою власну валюту. Центральна Рада, утворена в березні 1917 р. в Україні, ставила своїм завданням досягти лише права на автономію України у складі федеративної демократичної Російської республіки. Отже, власні гроші для України за умов федерації та єдиного економічного простору не передбачалися.

Проте, політична ситуація стрімко змінилася до осені 1917 року і перед молодістю українською владою постала проблема невідкладного вирішення питання про незалежність та суверенітет, бо йшлося про державність України. Центральна Рада встигла провести ряд важливих соціальних та економічних реформ, спрямованих на захист суверенітету країни.

Протягом 1917 року Україна фактично перебувала у складі Російської держави і на її території мали право обігу лише ті гроші, які випускав уряд Росії.

Революційна хвиля прорвала державну греблю, що до часу стримувала бажання та вимоги значної частини населення: скорочення робочого часу, підвищення заробітної плати, збільшення допомоги сім'ям військових діючої армії, постачання продовольства, палива та інше. З одного боку потреби населення а з другого виснажлива війна і руйнування, скорочення надходження податків до казни, адже під свободою розуміли також право не сплачувати податки. Уряд Росії вирішив збільшити масу паперових грошей. Спочатку випустили «думки», потім «керенки». Це призвело до катастрофічного падіння курсу рубля та його щоденного девальвування. Рубель більше не був сталою величиною. Офіційне котирування

чека на рублі на Стокгольмському валютному ринку припинили на початку 1918 року.

Випуск великої кількості паперових грошей призвів до інфляції. Населення України, а більшість його – селянство, вже не довіряло грошам російського уряду. На місцях не вистачало навіть цієї паперової грошової маси, бо Тимчасовий уряд припинив постачання грошей в Україну ще на початку липня 1917 року. У листопаді 1917 р. більшовики активно готувалися до захоплення влади в Україні. Це призвело до того, що всі банки та відділення Державної скарбниці в Україні залишилися зовсім без грошей. Перед українським урядом постала проблема винайти своє джерело постачання грошової маси.

Випуск своїх паперових грошей був важливим заходом з боку діячів Центральної Ради. Уряд створив спеціальну комісію, до складу якої ввійшли відомі економісти, знавці банківської справи. Зокрема, в її роботі взяв участь професор Михайло Туган-Барановський, перший міністр фінансів України в уряді Центральної Ради. Комісія прийшла до висновку, що випуск власних грошей дасть фінансову незалежність від Росії, приведе до якісних змін в економіці, продемонструє світовому співтовариству рішучість уряду відстоювати незалежність Української Народної Республіки.

Але паперові гроші самі по собі цінності не мають, вони обов'язково повинні мати забезпечення. Золота в Україні не було. Комісія вирішила, що довіру до нової валюти можна зміцнити тільки тоді, коли гарантом її цінності стане все майно республіки.

19 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про випуск державних кре-

дитових білетів. Першу емісію становили карбованці. 24 грудня 1917 р. закон про обіг державних кредитових білетів УНР вступив у силу.

Ще влітку цього року Центральна Рада оголосила конкурс на українські паперові гроші, в якому взяли участь художники Г. Нарбут, А. Серeda, О. Красовський, Г. Золотов, М. Романовський. Ескізи грошей було розглянуто, зразки і опис знаків пройшли фахову експертизу. Першу емісію на суму 500 мільйонів карбованців започаткували білетом з номіналом у 100 карбованців. Проект грошового знаку було замовлено Г. І. Нарбуту, ім'я якого тісно пов'язане з епохою відродження українського національного мистецтва. Г. І. Нарбут заявляв, що після довгого періоду несмаку, що панував в Україні, потрібно, перш за все, перевиховати народ, привести його до сприйняття справжнього мистецтва. Треба пам'ятати, що у минулому творчість українського народу дала нам велику кількість неперевершених творів, що засвідчують самобутній геній нації. Через це, підкреслював він, усе, включно з етикетками та вивісками, повинне бути виконане на високому фаховому рівні, зі смаком, навіть у дрібницях.

Проект грошового знаку у 100 карбованців був розроблений блискуче. У його основу Г. І. Нарбут поклав різні мотиви народної творчості. Виготовляючи еталони інших купюр, майстер продовжив цю традицію. Художник не копіював існуючі світові зразки знаків, а створив особливий глибоко національний малюнок. Проте, під час друку малюнок так зіпсували, що автор сам ледь його впізнав. На це були свої причини. Друкували банкноти у київській друкарні братів Кульженків, найкращій у ті часи. Кольорову гаму відтворити не вдалося за відсутності потрібних фарб. Поліграфічна база перебувала у глибокій кризі. Бракувало якісного паперу, обладнання, барвників. Ці купюри одержали в народі назву «кульженки» за прізвищем власника друкарні та ще їх називали «горпинки» через орнамент, який традиційно вишивали на українських жіночих фартухах.

Гроші пішли в обіг, маючи однакову вартість зі старими російськими. У наші часи купюра у 100 карбованців авторства Г. І. Нарбута цінується серед колекціонерів – боністів як перший зразок української валюти. Всього було випущено 532500 білетів.

Перший крок до фінансової незалежності Україна зробила, але одночасно в обіг потрапила велика кількість фальшивих білетів. І вже 16 січня 1918 року випуск номіналу 100 кар-

бованців припинили. Потім, при евакуації органів влади більшовиків, яка протрималася у Києві близько місяця, кліше грошового знака було вивезене до Москви. Тому наступний український уряд гетьмана П.П.Скоропадського оголосив законом від 24 вересня 1918 року номінал анульованим з 1 листопада 1918 р., призначивши одночасно до цього терміну довільний обмін купюр.

Білети номіналом 100 карбованців не вирішили грошової проблеми в Україні. До того ж з літа і до кінця 1917 року з обігу зникли великі купюри «царських» грошей у 100 та 500 рублів, що становили близько половини всіх грошей даного типу. Ці купюри приховували на «чорний день» і в містах, і, особливо, по селах, бо традиційно бачили в них єдині надійні гроші, що донедавна були забезпечені золотом.

Українській державі потрібні були свої гроші, які б народ сприйняв як національну валюту. За пропозицією Голови Центральної Ради професора М. С. Грушевського уряд ухвалив рішення змінити назву грошей, чим підкреслити в ній спадковість старовинної традиції, нагадати про джерела державності на українських землях. Закон Центральної Ради від 1 березня 1918 року затвердив нову назву грошей – гривні. Вартість 1 гривні становила 8,712 долі золота. Вона поділялась на 100 шагів. Дві гривні дорівнювали 1 карбованцю.

Зразки купюр виготовили: Г. І. Нарбут – знаки у 10, 100, 500 гривень; В. Кричевський – 2 гривні; І. Мозалевський – 1000 та 2000 гривень. Було зроблено замовлення на їх друкування у Німеччині в одній з найкращих державних друкарень. Однак, «грошовий голод» змусив вжити термінових заходів. У Києві Український державний банк почав друкувати тимчасові розрахункові білети, які надійшли в обіг ще до появи купюр закордонного друку. Виготовлення банкнот у Німеччині зволікалося, тому тимчасові білети набули більшого, ніж передбачалося значення.

Довелося здійснити другу емісію купюр у карбованцях, яку почали 6 квітня 1918 року. Випустили знаки вартістю 25 карбованців, що друкувалися виключно в Києві, та 50 карбованців, що виготовляли у Києві (на них стояли літери серії АК) та Одесі (відповідно літери АО) Обидва знаки мали однаковий малюнок, але різний колір – відповідно зелений та синій. Проекти обох білетів виконав художник О. Красовський.

Оформлення, шрифти зроблені у дусі українського народного мистецтва, в чому відчувався

вплив Г. І. Нарбута. Головний елемент оформлення білетів – це профілі чоловіка та жінки, що розміщені у картуші посередині зворотного боку білета. Чоловічий профіль символізує історичного попередника держави – козацьку Україну, жіночий – нову, відроджену Україну. На другому боці банкноти зображені постаті селянки з серпом та снопом і селянина з лопатою (звідси народна назва грошових знаків «лопатки»). Ці знаки теж почали підробляти, особливо багато було фальшивих банкнот номіналом 50 карбованців. Тому власники купюр розписувалися на них, щоб засвідчити справжність знаку. Таким чином, на знаках було багато підписів олівцями та чорнилом. Цей факт цікавий для вивчення регіонів поширення та руху грошової маси, а маргінальні записи є історичним інформативним джерелом. Так у колекції музею знаходиться банкнота номіналом 50 карбованців АК-201 друкowana у Києві друкарнею В. Кульженка, але з печаткою, у центрі якої тризуб та круговий текст «ПОВСТАН. РЕВОЛЮЦІОН. КОМІТЕТ». Йдеться, вірогідно, про загін повстанців – холодноярців під керівництвом С. Коцура. Банкнота була виявлена у с. Мельники Чигиринського району Черкаської області.

За часів Центральної Ради від 23 грудня 1917 року починається також історія перших українських марок з номіналом у шагах. Спочатку вони були задумані як поштові мініатюри, але через нестаток розмінної монети, їх стали використовувати і як марки, і як гроші (за прикладом Росії, де вже так робили).

На підставі закону УНР від 18 квітня 1918 року шаги-марки правили за гроші. Для цього на звороті марки було надруковано чорною фарбою «Ходить нарівні з дзвінкою монетою», над текстом – тризуб. Проте в обігу марки – шаги з'явилися вже після падіння Центральної Ради, а саме 18 липня 1918 р.

29 квітня 1918 року до влади прийшов уряд гетьмана П. П. Скоропадського, який поновив права приватної власності у повному обсязі. Але і цей уряд не зміг оволодіти становищем в області фінансів та грошового обігу. Українська держава не мала бюджету, всі установи жили в борг, видатки на державне управління безперервно зростали. Друкарський верстат працював інтенсивно, що призвело до величезної інфляції та росту цін. На руках у населення України перебували: «царські» банкноти; «керенки»; німецькі марки; австро-угорські крони; місцеві бони; карбованці УНР. Оскільки було відсутнє регулярне сполучення між регіонами, не доставало необхідних товарів, то гро-

ші осідали головним чином у селян, а в обігу їх знаходилося дуже мало.

Фактично Україна, незважаючи на всі заходи і закони, досі не мала своєї валюти, не мала бюджету, була винятковим прикладом існування такої держави. Представники різних верств населення України вимагали вжити термінові заходи, а саме:

1)ввести українську грошову одиницю, визнати російські гроші іноземними, що не мають платіжної сили;

2)розробити бюджет на основі реального обліку витрат і прибутків держави;

3)перекрити потік російських грошей в Україну;

4) обмежити випуск українських грошей реальними потребами народного господарства.

Уряд гетьмана П. П. Скоропадського, зокрема, міністр фінансів А. К. Ржепецький, намагались упорядкувати грошовий обіг. При уряді був створений Фінансовий комітет, який зайнявся валютною реформою. Перше засідання комітету відбулося 10 травня 1918 року Фінансовий комітет ставив своїм завданням ввести українську валюту з високим курсом, оновити банківський апарат у формі Державного банку і банків приватних, щоб врегулювати господарське життя України й встановити сталий бюджет.

Уряд намагався законом від 25 серпня 1918 р. різко обмежити ввіз в Україну білетів державної скарбниці Росії, російських процентних паперів, але закон фактично не виконувався, бо на умовному кордоні між Україною і Росією панували хаос та корупція.

Уряд гетьмана П. П.Скоропадського вперше в Україні розробив власний бюджет. Але будувати бюджет за умови відсутності власної валюти можна тільки примирившись із тим, що розроблений та затверджений бюджет залишиться на папері, а життя внесе в нього корективи, які утворять новий бюджет, що нічого спільного із затвердженим не матиме. Уряд гетьмана не зробив головного: не впровадив українську грошову одиницю як власну валюту і не визнав російську валюту іноземною. Протягом усього 1918 року відбувалось падіння курсу карбованця і зростання цін. А емісія нових українських грошей ще більше заплутала грошовий обіг. За цей час в обігу з'явилися нові випуски грошових знаків. У травні почалася емісія поштових марок-шагів. Марки друкували у Києві, в друкарні Кульженка, та в Одесі, у друкарні Фесенка. Оригінал поштової марки зветься проектом. Виконується більшим у чотири рази від оригіналу

друкованого, тобто 4 : 1. Якщо марка стандартна, то роблять оригінал чорно-білим. Еталонні проекти марок виконали Г. І. Нарбут (30, 40, 50 шагів) і артист-маляр А. Середа (10, 20 шагів). Якщо кілька марок виходять одночасно, то першою вважається марка з найменшим номіналом. Відповідно її автор вважається першим художником даної емісії. Отак автором першої української марки став Антін Середа (помер влітку 1961 року, купаючись у р. Рось)

Наклад перших марок вичерпався і уряд УНР вирішив випустити нові марки з номіналами вищої вартості від 60 шагів до 20 гривень (всього 14 марок). Ця емісія мала відображати широкий спектр українських реалій: етнографію, історію, портрети видатних українців. Загальне оформлення всієї серії та малюнки 8-и марок виконав український живописець Микола Івасюк. Доля нової серії та головного проектанта виявилась невдалою. Марки друкувались у Відні. Коли серію надрукували, самостійна Україна вже не існувала і жодна з чудових марок не надійшла в обіг, а відтак не стала легітимним знаком поштової оплати.

З часом внаслідок інфляції вартість марок упала, тому у закладах торгівлі їх в'язали по 100 штук разом. У таких «в'язанках» вони були в обігу до кінця 1919 року, а подекуди й пізніше.

У серпні–вересні 1918 р. в Україну почали надходити перші партії грошей, надрукованих у Німеччині на замовлення ще Центральної Ради. Гроші надруковані в новій валюті – в гривнях. Ця валюта і мала стати національною.

Введення гривень в обіг Київською конторою Державного банку розпочалося тільки 17 жовтня 1918 р. Надруковані були шість номіналів: по 2, 10, 100, 500, 1000, 2000 гривень. Причому на перших чотирьох номіналах значилася назва держави «Українська Народна Республіка», лише на останніх двох була офіційна назва України за часів гетьманату – «Українська Держава». Так сталося через те, що проекти цих грошей було зроблено ще за Центральної Ради.

У оформленні цих паперових грошових знаків, як і попередніх, були використані мотиви з української народної творчості, що формувалися протягом 17–18 століть.

Якість виконання їх була значно вищою, ніж виготовлених у Києві та Одесі.

Гривня виявилася найбільш сталою серед грошей, що знаходилися в обігу в Україні. Карбованець впав дуже низько. Гроші продовжували друкувати: у Німеччині – гривні, за до-

говором до 1 січня 1919 року, у Києві та Одесі – карбованці номіналом 25 та 50.

Однак фінансова система в Україні не функціонувала, податки регулярно не сплачувались, зв'язки між окремими регіонами та центром порушені. Тому держава постійно збільшувала грошову масу, друкуючи все більше грошей. Крім того, уряд пішов на випуск короткотермінових зобов'язань Державної скарбниці. Процентні білети Державної скарбниці зроблені були за проектом Г. І. Нарбута, друкували їх у Берліні, в обіг вони потрапили в лютому 1919 року, вже при Директорії.

Уряд гетьмана намагався щось змінити у фінансовій справі, але історія не відвела гетьманській владі часу. Центральні держави – учасники Першої світової війни у листопаді капітулювали, Австро-Угорщина розпалася, по Німеччині прокотилась революція. Війська залишили Україну. Гетьман П. П. Скоропадський зрікся влади 14 грудня 1918 р. в умовах наступу українських національних військ під проводом С. Петлюри. Українська гетьманська держава проіснувала лише 7,5 місяців.

Владу перейняла Директорія. На долю Української Народної Республіки протягом 1919–1920рр. випали важкі випробування: масований наступ більшовиків з півночі, білогвардійців – з півдня, військ тільки-но утвореної Польщі – з заходу. В середині країни – повстанський рух. В Україні панував хаос, господарські стосунки були зруйновані, виробництво товарів скорочувалося катастрофічно, інфляція перейшла всі критичні межі. Порушилася рівновага у господарських стосунках між селом і містом. У потенційних покупців осідали гроші у вигляді паперових банкнот, які вже не були засобом заощадження. Селяни вимушені були не продавати продукти за порожні папірці. В Україні постала примара голоду. Населення охопила паніка. Влада в кожному окремому регіоні часто змінювалась. А зміна влади – то кожного разу нові гроші, заборона або обмеження обігу знаків попередніх емісій. Це все неминуче призводило до грошових спекуляцій.

Ознакою того часу була економічна війна проти України, в якій зброєю була цілеспрямована підробка паперових грошей. Так, уряд А. Денікіна після захоплення Одеси почав друкувати купюри у 50 карбованців УНР зразка 1918 року. Радянський уряд, після взяття Києва, випускав банкноти у 10 карбованців зразка 1919 року.

Саме за таких умов 6 січня 1919р. почалося нове фінансове регулювання після затвер-

дження 4 січня Директорією відповідного закону. Основні положення закону:

1)єдиним законним засобом платежу на території УНР визнається гривня (або карбованець);

2)гроші чужих держав позбавляються права бути законним засобом платежу;

3)російські царські та думські гроші по 500 та 1000 рублів скасовуються;

4)російські гроші від 1 до 100 рублів підлягають обміну на українську валюту в короткі строки.... після 15 лютого ніякі російські гроші не приймаються державними установами.

Проте ця реформа так і не діяла в повній мірі, бо під час війни з більшовиками вона і не могла діяти. Уряду Директорії довелося відступити і 23 серпня з'явилося розпорядження міністра фінансів Б. Мартоса, згідно якого на теренах УНР продовжували бути в обігу царські сторублівки, розмінні марки та бони з номіналом у копійках. Задумана реформа була гарно, проте у тому хаосі, в якому жила Україна 1919 року, жодна реформа не могла стати справжньою. Інфляція галопувала. Уряд Директорії провів ряд заходів для створення державного золотого запасу. Було видано Декрет про здачу золота і срібла населенням до Державного банку, але його ніхто не виконував. Розпорядженням міністра фінансів зі знятих пам'ятників російським царям вирішено відлити розмінну монету. Це розпорядження також залишилося тільки на папері.

Паперові гроші УНР нових випусків друкувались у Кам'янці-Подільському, куди переїхала Директорія, полишаючи центр під тиском більшовицьких військ. Згідно постанови міністра фінансів від 27 липня 1919 р. «кам'янецька» емісія вводила в обіг знаки Державної скарбниці у 10 карбованців (автор проекту А. Золотов); 25 карбованців (автор проекту К. Романовський); 100 карбованців (автор проекту Г. І. Нарбут). У жовтні 1919 р. до обігу ввійшов знак Державної скарбниці у 250 карбованців (автор проекту К. Ро-

мановський); 1000 карбованців (автор проекту А. Золотов); 5 гривень (автори проекту А. Золотов, Г. Нарбут, А. Середа). Банкнота у 5 гривень була надрукована у місті Станіславі чорною фарбою без малюнка на папері з водяним знаком.

Усього, за підрахунком дослідника Е. Власенка, за час від кінця 1917 р. до кінця 1920 р. випущено українських грошей на суму 19,5 мільярдів гривень. В обігу були 24 різних паперових грошових знаки. Ці купюри у своїй більшості становили зразок фахово досконалого оформлення, адже були виконані художниками з використанням мистецьких мотивів української народної творчості й національних традицій. Та доля української валюти була незавидною. Курс її неодмінно мусив впасти, позаяк становище самої української держави було невизначеним, хитким.

За короткий період незалежності Україна робила відчайдушні спроби провадити самостійну фінансову політику, що могло ставити її в ряд економічно спроможних європейських держав. Для того, щоб гроші були стабільними, потрібні чотири незмінні умови:

1)встановлення вартості грошової одиниці, яка є разом з тим точкою відліку для іноземного ринку;

2) налагодження фінансового апарату країни;

3) доцільна зовнішня торгівельна політика;

4) суворо обмежена і додержана емісія паперових грошей.

В Україні за часів існування трьох національних урядів певною мірою були наявними перша і третя умови, але зовсім не було другої та четвертої.

Втрата Україною незалежності призвела до остаточного зникнення української валюти на історичній арені. Радянський уряд спеціальним декретом оголосив українські гроші незаконним засобом платежів на всій території Української Соціалістичної Радянської Республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рябченко П.Ф., Бутко В.І. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769 – 1999гг.) т.2: Боны Украины. 3-е переиздание, дополненное и переработанное. – Киев: Логос, 1999 – 416с.: ил.176.
2. Дмитрієнко М.Ф., Лисенко О.Ю. Національна валюта України (1918 – 1919рр.) // Український історичний журнал. - 1994. -№6 – ст.26 – 41.
3. Шрамченко С. Перші українські марки-шаги (1918 – 1920) // Український філателіст. – 1931.-№3 – 4. –с.1 -2.
4. Логвин Ю. Один із символів держави. // Київ. – 2000.-№9 – 12.
5. Фонди ЧОКМ : Н-98, 99, 112, 113, 116, 422, 424, 471, 475, 476, 481, 485, 491, 11715.

Валентина МУХОВА,
головний
зберігач
фондів

1919 РІК: РОЗГУЛ ГРОМАДСЬКОГО БЕЗЛАДУ ТА БАНДИТИЗМУ НА ТЕРЕНАХ ЧЕРКАЩИНИ

Анотація: воєнізовані погроми мирного населення на теренах Черкащини 1919 року, їх хронологія.

Ключові слова: погром, «травматична епідемія», банди, євреї.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігається журнал «Врачебное дело» № 9–10 від 15 травня 1920 року – періодичне видання профспілки лікарів м.Харків та Харківської губернії. Це подвійне число журналу присвячене пам’яті професора Фавра В. В. (1874–1920 рр.), гігієніста-епідеміолога, який

помер від висипного тифу, що масово косив людей під час розрухи громадянської війни.

Вірогідно, з огляду на тематичну спрямованість цього числа журналу лікар Тарасенко М. С. у назві свого санітарно-статистичного нарису про масову загибель населення єврейської національності (стор. 303–309) вжив евфемізм «травматична епідемія».

Стаття фактично є доповіддю лікаря Тарасенка М. С. на загальних зборах Харківського медичного товариства у листопаді 1919 року. Доповідь була підготовлена на матеріалах Червоного Хреста, Товариства допомоги потерпілим євреям та окремих даних письменників С. І. Гусева-Оренбурзького, М. І. Ільїна.

Травматичною епідемією назвав доповідач масові смерті громадян єврейської національності, що були зафіксовані офіційними документами. Хронологічно це виглядає наступним чином. Початок лютого 1919 року: на станціях Ромодан, Бобринська, у селах Росава, Степанці (11–12 лютого) озброєні чоловіки, які називали себе петлюрівцями, викидали з поїздів та розстрілювали євреїв. Травневі погроми проходили під знаком «григор’ївщини» і відзначилися надзвичайною чисельністю.

Більшість погромів здійснювали вояки отаманів Уварова, Нечая, Тютюнника та інш.

³/₄ їх вразили територіально південно-східний виступ Київської губернії – Черкаський та Чигиринський райони. Менша кількість погромів здійснювалась не загонами отаманів, а місцевим населенням під впливом Універсалу Григор’єва.

Хронологія погромів наступна : Златопіль – 2 травня; Знам’янка – 3 травня; Лебедин –

5 травня; Городище – 11 травня; Орловець – 12 травня; Ротмистрівка – 13 і 14 травня;

Матусів – 13 і 14 травня; Білозір’я та Сміла – 14 і 15 травня; Черкаси – з 16 по 20 травня (5 діб); Райгород – 20 травня; Чигирин – 25 травня. У цей же час відбулися погроми у селах Медведівка, Кам’янка, Телепине, Мошни, на станції Бобринська.

Найстрашніші погроми відбулися у Черкасах, Єлисаветграді, Фундукліївці. У Черкасах загинуло 700 чоловік, в Умані тільки за один день 13 травня загинуло 400 чоловік.

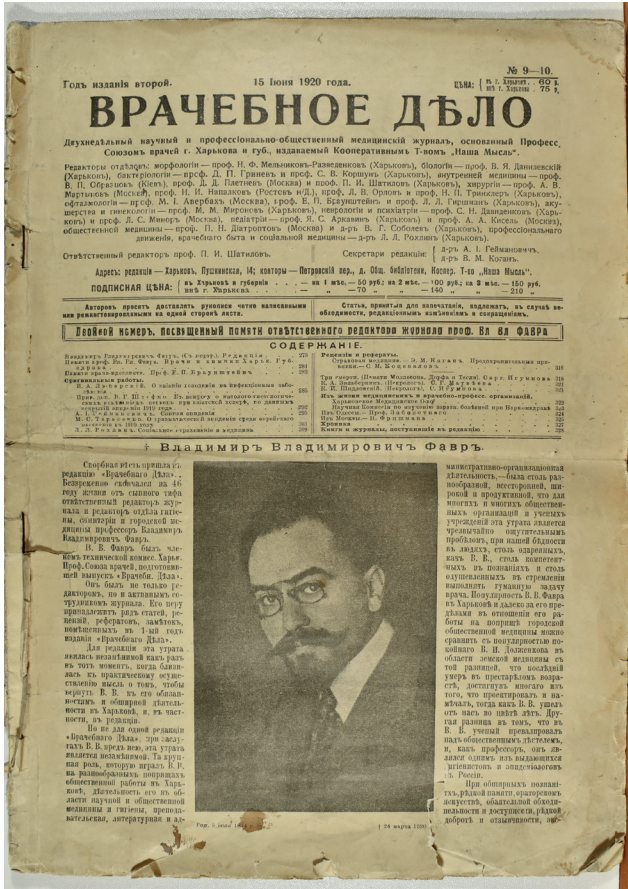
Оскільки сталої влади не було, на Київському плацдармі діяли і білогвардійці («добровольці»), і петлюрівці, і червоноармійці розрізнених військових підрозділів та різні партизанські угруповання («банди»). У містечко Тальне, наприклад, з відходом більшовицького війська зайшли повстанці («банда») Тютюнника. Під час свого короткочасного перебування вони вчинили погром єврейського населення, було вбито 53 чоловіки. Повстанців Тютюнника витіснив загін Махна, що пересувався з обозом у кілька сотень підвод. Махновці обмежилися пограбуванням, під час якого загинули три старики-євреї. За махновцями з’явилися білогвардійці («добровольці»), які дочиста пограбували містечко, а частину його спалили.

Влітку 1919 року постраждав Чигирин. Криваву розправу вчинили червоноармійці Півден-

но-Західного фронту, підрозділом командував Павло Дибенко. Фронт був під командуванням І.Шоріна, який запровадив для всіх своїх командирів носіння нагрудного знаку, про який у Червоній Армії намагалися не згадувати після 1941 року, бо він поєднував червону зірку зі свастикою. У ніч на 29 липня у приміщенні міліції червоноармійці порубали шаблями 280 жителів Чигирина – і євреїв, і українців. Кров річкою текла через поріг. На ранок 30 липня місто вимерло, не чути було, навіть, собак. Жителі залишили свої оселі, потікали у плавні, рятували своє життя на островах.

Збереглися спогади очевидця І. Артеменка, жителя Чигирина, який чудом залишився живим у цьому жажітті. Його розповідь не лише дозволила відтворити події тієї жакливої ночі, а й з’ясувати особи винних. Очевидець вказує безпосередньо на Павла Дибенка (1889–1938 р.р.), уродженця с. Людкове Чернігівської губернії, моряка Балтійського флоту, більшовика, який, будучи етнічним українцем, віддано служив справі «велікоросов», аж поки вони ж його і стратили 29 липня 1938 року на розстрільному полігоні НКВС «Комунарка».

Нова смуга погромів літа – осені 1919 року здійснювалась різними озброєними групами. Ці хвилі воєнізованих набігів опускалися на мирне населення з регулярністю та силою парового молота.

1. Журнал «Врачебное дело» № 9 – 10 від 15 травня 1920 року

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журнал «Врачебное дело» №9-10, 15. 06. 1920 р., Харків. /ЧКМ ГЖ-3487/
2. Діденко Я. «Варфоломійська ніч в Чигирині». Газета «Козацький край» №9 (100), 31 жовтня 2017 р.
3. Звенигора Я. «Чигиринців різали червоноармійці колишнього матроса Дибенка?». Газета «Козацький край» №9 (100), 31 жовтня 2017 р.

Лариса СИВОЛАП,
завідувач
сектором археології
відділу природи
та археології краю

Михайло СИВОЛАП,
директор Черкась-
кого археологічного
музею

ДО ПИТАННЯ ПРО ПАМ'ЯТКИ ЕПОХИ МЕЗОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ

Серед нечисленних виявлених на території Черкащини стоянок епохи мезоліту до зимівниківської культури можна впевнено віднести стоянку Дніпровець, найдавнішу мезолітичну пам'ятку Черкаської області. У пізньому мезоліті більшість території краю заселили носії кукрецької мезолітичної традиції (Добрянка 1-3). Перспективними щодо вивчення мезоліту у нашому краї є затоплена стоянка біля Чехівки Чорнобаївського району та окремі мезолітичні місцезнаходження в долині Дніпра і Тясмину.

Ключові слова: Мезолітичні стоянки Черкащини, зимівниківська культура, стоянка Дніпровець, кукрецька культура.

Мезоліт (грец. μέσος - середній і λίθος – камінь) – середньокам'яний вік (кін. IX–VII тис. до н. е.), епоха проміжна між палеолітом і неолітом. Саме початок цього періоду дослідниками визначається як межа між плейстоценом та голоценом, двома останніми епохами четвертинного періоду кайнозойської ери. Саме мезоліт став заключною фазою розвитку мисливського господарства, під час якої визріла його остаточна криза внаслідок виснаження бази мисливства.

Межа палеоліту й мезоліту знаменується різким потеплінням клімату, що, як припускається, було наслідком так званої Білінгенської катастрофи (8213 р. до н.е.) – одномоментного прориву вод холодного Балтійського льодовикового прісноводного озера у Світовий океан через проміну на горі Білінген у південній Швеції [14, с. 252], падіння рівня Балтики на 30м та заповнення її більш теплими солоними морськими водами. Наслідком цього стало швидке потепління і зволоження клімату у Північній півкулі, що призвело тут, і зокрема в Україні, до появи основних ландшафтних структур помірної зони: лісової, лісостепової та степової. У цей же час формується і сучасна річкова мережа. З початком формування помірного клімату на значних площах колишніх тундростепів розпочалось поширення спершу соснових і березових лісів та заростей ліщини, а потім, з початком бореального періоду, і широколистяних лісів з переважанням дуба, в'яза, липи, ясени і вільхи. Усе це супроводжувалося остаточним відходом на північ з України північного оленя (*Rangifer tarandus*) та зник-

ненням інших стадних тварин льодовикової епохи. Все це призвело до переходу до індивідуального неспеціалізованого полювання на нестатних тварин і поширення рибальства. Саме тому масового поширення набуває використання луків та стріл, винайдених нашими предками ще в Африці, але слабо представлених знахідками раніших епох. Так само риболовні сітки, плоти й човни відомі нам у археологічному літописі тільки з мезоліту, хоча, як вважають, останні використовувалися ще в палеоліті, але не дійшли до нас в археологічному літописі. Індивідуальне полювання на нестатних лісових тварин також призвело до переформатування великих людських колективів палеолітичних мисливців (до 50 чол.) у малочисельні громади (15–25 чол.), тому більшість мезолітичних пам'яток – це нечисленні рештки зимових стійбищ з кількома заглибленими житлами типу чумів, землянок чи напівземлянок та більш численні стоянки з 1-3, зрідка 4-5, легкими житлами, у яких проживали малі сім'ї.

Також саме в цей час в Європі, а отже і в нас, в Україні, з'являється свійський собака [17], так необхідний мезолітичному мисливцеві для одиночного полювання. З археогенетичних досліджень випливає, що собака мав бути одомашнений у Південному Китаї десть близько 40 тис. р. т. і походив від місцевого дикого сірого вовка. Найдавніші у світі рештки свійського собаки походять саме з цих місць і датуються близько 33 тис. р. т. Наступний етап розпочався 18–15 тис. р. т. з поширенням собак з Південно-Східної Азії по тодішній ойкумені. В Європу вони потрапили із Середнього Сходу

через південь Східної Європи, а отже і через територію нашого краю.

Приблизно 10 тис. р. т., на межі палеоліту і мезоліту, населення світу досягло чисельності близько 2 млн. людей [16]. Виходячи з цих даних, пропорцій і закономірностей розселення людей тоді і нині, можемо припустити, що в мезоліті Україну населяло одночасно лише від кількох тисяч до кількох десятків тисяч людей (в межах 3–60 тис. чол.), а Черкащину відповідно від 100 до 2 000 чол. Тому не дивно, що на сьогодні в Україні виявлено лише кілька сот мезолітичних стоянок, з них на Черкащині лише декілька. З десяти археологічних культур мезоліту України вони упевнено представляють нині лише дві: зимівниківську (кін. IX–VII тис. до н. е.) і кукрецьку (VIII–V тис. до н. е.), хоча це може бути, передусім, наслідком недостатньої дослідженості археологічних пам'яток краю цієї епохи.

У епоху раннього мезоліту на північно-західній околиці м. Черкаси, за Дахнівкою, поряд з нинішнім місцем впадіння р. Бігучої до Дніпра, існувала стоянка мисливців і рибалок Дніпровець [5], котра належала до зимівниківської культури. Це нині найдавніша відома пам'ятка археології на території міста Черкаси і найдавніша досліджена мезолітична пам'ятка Черкаської області. Стоянка Дніпровець відноситься до типу В'язівки, пам'ятки якого існували на західній периферії зимівниківської культури під час пребореального та бореального кліматичних періодів, тобто у VIII–VII тис. до н.е. (за некаліброваною шкалою). Основою господарства представників цієї культури було полювання на копитних (тур, шляхетний олень, лось, кінь, кабан та ін.) та рибальство, що, зокрема, підтверджує знахідка на Дніпровці жала кістяного риболовного гачка. Всього ж на стоянці виявлено майже тисячу крем'яних артефактів, серед знарядь переважали скребачки і пластини, а також різці, трапеції (вістря стріл), скобелі та ін., присутні одно-, дво- та багатоплощинні нуклеуси випадкових обрисів.

На думку фахівців зимівниківська культура відноситься до лінгбійсько-аренсбурзької культурно-історичної спільноти і сформувалася на початку раннього мезоліту на основі фінальнопалеолітичних пам'яток типу Борщеве II під впливом красносільської культури Полісся [1]. На пам'ятках культури поки не виявлено жодних палеоантропологічних матеріалів, проте, враховуючи її лінгбійське генетичне походження, можна припустити, що носії зи-

мівниківської культури були нащадками масивних широколицих кроманьйонців прильодовикової Європи [4].

У своїй підсумковій праці про мезоліт України Д. Я. Телегін вказує на території Черкащини ще на 3 малодосліджені місцезнаходження крем'яних артефактів ранньомезолітичного вигляду [9, с.56]: у м. Канів, віднесене ним до нобельського типу, та ще два без уточнення культурної належності – поблизу с. Аполянки на Уманщині та біля с. Карашина колишнього Корсунського району. Останнє було виявлене ним ще у 1970-х роках за підйомним матеріалом у дорожній відсіпці шосе Корсунь–Сміла, що привело його до невеликого гранітного кар'єру на правому березі р. Рось, розробка якого поруйнувала пам'ятку. Кремені мезолітичного вигляду тут і досі зрідка трапляються на березі Росі та у відвалах закинутого кар'єрчика.

Часом раннього мезоліту, близько 7640 р. (±200) до н.е., датується падіння гіпотетичного боліда Толмана [13], наслідком чого був катаклізм всесвітнього масштабу: мегацунамі, а також масоване голоценове вимирання мамонтової фауни і, навіть, можлива причина описаного у Біблії Всесвітнього потопу.

Близько 6200 р. до н.е. мало місце найсуворіше глобальне похолодання (осциляція Мезокко або подія циклу Бонда 5) [11], причиною якого було остаточне руйнування Лаврентійського льодовикового щита у Північній Америці і раптове надходження великої маси холодної прісної води в північну Атлантику в результаті її прориву в океан з озер Оджівей і Агассіс [10]. Приблизно за 20 років середня температура впала на 3,3°C, клімат став холодним і сухим, пік похолодання тривав близько 60 років, а все похолодання від 200 до 400 років. В Україні і на Черкащині на цей час припадає межа між раннім і пізнім мезолітом і припинення існування абсолютної більшості мезолітичних культур, майже повне переформатування попередніх культурних традицій і, можливо, населення.

У епоху пізнього мезоліту, у 2-й половині VII тис. до н.е., на високому гранітному лівому березі Чорного Тікича, перекритому піщанистими лесоподібними суглинками, навпроти с. Добрянки колишнього Тальнівського району, існували три стоянки Добрянки 1, 2, 3 [8] мисливців і рибалок кукрецької культури. Ця культура сформувалася у степовому Причорномор'ї в ранньому мезоліті на місцевій фінальнопалеолітичній епіграветській основі.

До кінця епохи мезоліту носії культури Кукрек просунулися на північ долинами Південного Бугу та Дніпра аж до Київського Полісся, заселивши у пізньому мезоліті більшість території Черкащини. Основа господарства племен цієї культури аналогічна зимівниківській, але крем'яна індустрія і матеріальна культура в цілому суттєво відрізнялися. Для кукрецької культури характерні високий рівень техніки сколювання мікролітичних пластин, велика кількість мікролітичних олівцеподібних одноплощинних нуклеусів, специфічних «кукрецьких» різців та вкладнів кукрецького типу, невідомих в інших культурах Європи [9, с. 98].

Однак добрянським стоянкам властиві не лише крем'яні вироби місцевої кукрецької мезолітичної традиції, а й характерні для балкано-дунайського неоліту правильні трапеції, плоскі нуклеуси, а також кераміка, що має прямі паралелі в орнаментатії посуду балканської культури Кріш [6, с. 9–13]. Все це свідчить про неолітизуючий вплив на місцеву кукрецьку людність носіїв гребениківської та крішської культур. Таким чином мисливці та рибалки кукрецької культури басейну Південного Бугу у другій половині VII тис. до н.е. сприйняли від гребениківських та крішських переселенців з Подністрів'я неолітичну відтиску техніку обробки кременю, а згодом також перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства. Внаслідок синтезу місцевих кукрецьких та принесених з південного заходу неолітичних традицій постала синкретична ранньонеолітична буго-дністровська культура (БДК) [3], що відіграла визначну роль у неолітизації території Черкащини.

Фізичний тип населення південної України, території формування кукрецької культури, досліджений за палеоантропологічними матеріалами окремих поховань з кримських гротів Фат'ма-Коба і Мурзак-Коба та колективних мезолітичних могильників Надпоріжжя (Волоського та I і III Василівських) [9, с. 202–220; 2]. Виходячи з даних антропології можна зробити висновок, що у мезоліті у степовій частині України відбувався багатівіковий процес метисації різних за походженням груп населення, пов'язаний із формуванням кукрецької культури. На початку раннього мезоліту тут переважав граційний волоський тип південного середземноморсько-передньоазіатського походження. Але внаслідок притоку населення північноєвропеїдного (протоєвропейського) типу населення з Верхнього і Середнього Дні-

пра тут формується його місцевий, пом'якшений давньосередземноморським субстратом, новий антропологічний тип, що характеризується доліхокранією, помірно широким обличчям, середнім за шириною носом. Він представлений невеликою серією випростаних кістяків могильника Василівка III [9, с. 219; 7, с. 268].

Отже, протягом мезоліту Черкащину, як і більшу частину України, населяла переважно протоевропейська людність, витоки якої лежать у північній Європі і яка генетично пов'язана з пізньопалеолітичними мисливцями Західної Європи. Саме ці масивні європеїди послужили тією основою, на котру нашаровувалися наступні міграційні компоненти і котра стала початковим зачином формування сучасного населення України.

Палеогенетичні дослідження останніх років також дали можливість виявити час і причини появи світлого забарвлення шкіри, світлого волосся і блакитних очей, адже, як вважають, ще в мезоліті, 9–8 тис. р. т., тодішні європейці були смуглявими, а світлошкірість виникла у вигляді мутацій у генах SLC24A5 та SLC45A2 деє на півдні Скандинавії приблизно 7,9–7,8 тис. р.т., як пристосування до нестачі сонячного світла. Протягом, приблизно, лише тисячі років ця корисна мутація поширилась по всій Європі. У південних європеїдів генетики виявили близькосхідні мутації у гені SLC45A2, які також мають значення для депігментації шкіри [15].

Крім вищевказаних добре досліджених кукрецьких стоянок поблизу с.Добрянки варто згадати знайдене ще у 1990-і роки А. В. Деткіним місцезнаходження з кременем кукрецького типу поблизу с. Чехівка колишнього Чорнобаївського району, затоплене водами Кременчуцького водосховища, а також декілька мезолітичних місцезнаходжень, поки що без уточнення культурної належності, виявлених розвідками А. В. Деткіна і М. П. Сиволапа у долинах Дніпра і Тясмина у 1990–2000-х роках. Головною вадою цих пам'яток є їхня недостатня дослідженість, через що вони досі не введені до наукового обігу.

Завершення епохи мезоліту в Україні і на Черкащині пов'язане із неолітизацією населення та переходом від присвоювального до відтворюючого господарства (землеробства і скотарства) і приблизно збігається з піком атлантичного кліматичного оптимуму (≈8000–5000 рр. до н.е.) – найтеплішого (на 1-3°C вище сучасності) і найвологішого кліматичного періоду [12] за останні 125 тис. років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриленко І.М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К: Археологія. – 1999. – 18с.
2. Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. – Москва, Наука, 1966; Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. – Москва, Изд. МГУ, 1972.
3. Залізняк Л.Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки // Кам'яна доба України. – Вип. 11. – К.: Шлях, 2008. – С.96-115; Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с.Добрянки на р.Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К.: Шлях, 2004.– С.137-168.
4. Залізняк Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Vita antiqua. – №3-4. – 2001. – С.51-58.
5. Залізняк Л.Л., Деткін А.В., Сиволап М.П. Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас // Кам'яна доба України. – Київ, Шлях, 2004. – Вип.5. – С.204-216.
6. Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Степанчук В.М., Ветров Д.О. Результати досліджень археологічної експедиції НаУКМА у 2006 році // Марістеріум. Археологічні Студії. – 2007. – Вип. 17. – С. 4-14.
7. Сегеда С. Основи антропології. – Київ, Либідь, 2001. – 336с.
8. Степанчук В.М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996 роках. – К., 2000.– С. 145-146; Залізняк Л.Л. Дослідження кукрецької стоянки Добрянки на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. – К., 2002. – С. 123-126; Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянок біля с.Добрянки на Черкащині археологічною експедицією НаУКМА у 2001, 2003 і 2004 роках // Марістеріум. Археологічні Студії. – 2005. – Вип. 20. – С. 6-17.
9. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – Київ, Наукова думка, 1982. – 250с.
10. Barber D.C. et al. Forcing of the cold event 8,200 years ago by catastrophic drainage of Laurentide Lakes // Nature. – 1999. – Vol. 400. – Issue 6742. – P. 344-348.
11. Bond G. et al. A Pervasive Millennial-Scale Cycle in North Atlantic Holocene and Glacial Climates // Science. – 1997. – Vol. 278. – Issue 5341. – P. 1257-1266.
12. Goudie A. Environmental Change. – Clarendon Press, 1992. – P. 161.
13. Kristan-Tollmann E., Tollmann A. The youngest big impact on Earth deduced from geological and historical evidence // Terra Nova. – 1994. – Vol. 6. – No. 2. – P. 209-217.
14. Matisckainen H. Discrepancies in deglaciation chronology and the appearance of man in Finland // The Earliest Settlement of Scandinavia and its Relationship with Neighbouring Areas. – Acta Archaeologica Lundensia. – No. 24. – Stockholm, 1996.– P. 251-262.
15. Olalde I. et al. Derived immune and ancestral pigmentation alleles in a 7,000-year-old Mesolithic European // Nature. – 2015. – Vol. 507. – P. 222-225.
16. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Estimates prior to 1950: (b). The World at Six Billion. – 1999. – P. 5.
17. Wang G.-D., Zhai W., Yang H.-C., Wang L. et al. Out of southern East Asia: the natural history of domestic dogs across the world // Cell Research. – 2015. – Vol. 25. – Issue 12. (15 December 2015. Published online).

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ЗАХОДІВ У 2022-МУ РОЦІ.

Підготовлені нами та реалізовані археологічні просвітницькі заходи мають комплексну структуру з неодмінною інтерактивною складовою та додатковими взаємозамінними блоками і магістрально націлені на створення атмосфери своєрідної «мандрівки у часі». Важливою складовою кожного проекту є реабілітаційний напрямок.

Ключові слова: археологічний майстер-клас, археологічна гра, мініатюрний кам'яний сад.

У Черкаському краєзнавчому музеї в умовах воєнного стану науково-просвітницька робота зазнала суттєвої трансформації, і деякі з цих змін можна простежити на прикладі більшості проектів археологічного напрямку, які за активної суттєвої підтримки керівництва музею розроблено та реалізовано від травня 2022 р., коли ЧКМ відновив роботу з відвідувачами у позаекспозиційній формі. Несподівані радикальні обмеження щодо обслуговування гостей музею змусили терміново переглянути наші можливості, спираючись

на досвід довоєнних напрацювань. У процесі розробки сценаріїв, комплектації інтерактивних, візуальних, тактильних та ін. блоків ми використовували попередній досвід наших колег. [1, с. 80; 2, с. 88, 89; 3, с. 91; 5, с. 854, 855].

Серед переважно успішно проведених з вимушеними обмеженнями заходів: майстер-клас «Ліплення з глини статуеток-оберегів для трипільського домашнього вівтаря щастя і благополуччя», «Археологічна прогулянка Черкасами», «Археологічні розваги», археологічна гра «Розкопки», благодійний марафон

1. Проведення археологічного майстер-класу «Ліплення з глини статуеток-оберегів для трипільського домашнього вівтаря щастя і благополуччя».

майстер-класів до Міжнародного Дня музеїв 18 травня, проект «Дитинство мистецтва – дитинство митців» до Дня захисту дітей 1 червня та ін. (Фото 1).

Кожен із заходів має комплексну структуру з неодмінною інтерактивною складовою та додатковими взаємозамінними блоками і магістрально націлений на створення атмосфери своєрідної «мандрівки у часі». Вкрай важливо продумати кожну дрібничку, щоб не ранили необдуманим словом, наприклад колишню назву 2-D пазла «Склади розбитий горщик» ми змінили на пом'якшений варіант «Віднови старовинну посудину». Вступна частина зазвичай включає відеодемонстрацію, змонтовану з фото артефактів та фотографій образотворчих реконструкцій відповідної тематики, а завершальна – фотозону з ігровими елементами, часто додається розіграш виготовлених силами музейних працівників рекламних сувенірів-оберегів в стилі архаїки. Розіграш відбувається за допомогою Музейної Машини Часу (над кругом із секторами-епохами можна покрутити вказівну репліку стріли з крем'яним наконечником; ідея – Сиволап Л. Г., технічну розробку та виготовлення у якості спонсорської допомоги здійснив Клімкін Д. О.). (Фото 3).

На прикладі проекту «Дитинство мистецтва – дитинство митців» проаналізуємо типову поетапну реалізацію заходу. Після знайомства та окреслення теми і мети демонструємо відео на тему «Наш край від динозаврів до мамонтів», акцентуючи увагу юних учасників на важливості образотворчих реконструкцій для «занурення» у найдавніші епохи. Атмосферу «майстерні первісного художника» допомагають створити великоформатні друковані електронні копії найдавніших в історії людства витворів мистецтва, подаровані музею малюнки дітей про первісне життя у нашому краї, уламки кісток мамонта тощо.

Для ознайомлення з технікою первісного малювання дозволяємо потримати у руках неатрактивний уламок вохри, а малювати на «стіні печери» (крупна пластина фанери з контурами мамонта, виконаними вченим секретарем музею, відомою художницею Іриною Жучок) рекомендуємо пастельними паличками та крейдою, щоб «одягнути мамонта в шубку». Далі розповідаємо, що максимально наблизитися до техніки наскельного малювання епохи палеоліту можна за допомогою глиняних паличок, які виліплені зарані із високоякісної нефарбованої натуральної гончарної глини пе-

реважно червонувато-коричневих відтінків та підсушені у кількості з розрахунку 7–10 штук на одного потенційного відвідувача. Як площину для малювання використовуємо білий папір довільного розміру, приблизно А-3 – А-2, із розрахунку 3–5 листів для кожного учасника. Малювання відбувається шляхом нанесення ліній зволеним у воді краєм глиняної палички на папір. Додаткові візуально-інформаційні та тактильні блоки обов'язкові з огляду на небезпеку переривання заходу повітряною тривою і необхідністю перейти в укриття.

2. Складання 2-D пазлу «Неолітичний горщик Буго-Дністровської культури».

3. Розіграш рекламних сувенірів-подарунків від Музейної Машини Часу.

Впродовж повітряної тривоги (є в нас і такий досвід) дітям можна загадувати загадки про давні епохи, демонструвати друковані ілюстрації, разом промовляти віршики-руханки про мамонта, гратися в групові настольні ігри: «Камінці-манівці» (фактично «хрестики-нулики» з використанням морської гальки видовженої та округлої форми з нанесеними відповідно позначками палички та круга, а площа – із схожої на домоткану тканини з грубо вишитими лініями «решітки»; автор ідеї та технічний виконавець – Сиволап Л. Г.); глиноподібні 2-D пазли за мотивами виявлених на території Середньої Наддніпрянщини керамічних посудин від неоліту до скіфської епохи (автор ідеї – старша наукова співробітниця сектору археології ЧКМ Кургіна-Коваленко Т. С., технічний проект та виготовлення – співробітник Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини Деткін А. В.) та ін. (Фото 2).

Після завершення повітряної тривоги повертаємося до малювання. У якості інтерактивної завершальної фотозони використовуємо комбінований виставковий куточок, де можна власноруч відтворити «первісну музику» на реконструкціях шумових інструментів (проект і виготовлення – Сиволап Л. Г.), повидобувати «вогонь» за допомогою реконструкції прадавнього пристрою (ідея – Кургіна-Коваленко Т. С., технічний проект та виготовлення – Клімкін Д. О.), пофотографуватися з уламками кісток мамонта, посидіти на стільцях із «гарнітура кам'яного віку» (ідея, випилювання із товстого стовбура дерева та перевезення в музей – Клімкін Д. О.), одягтися в «шкури тварин», прикраситися намистом з «бивня мамонта» тощо.

У якості заохочення та з огляду на можливе тривожне переривання майстер-класу ми готові наділити кожного з учасників глиняними паличками по кілька штук та додатковими листами паперу для продовження малювання в домашніх умовах. Також з метою рекламування наступного майстер-класу проводимо розіграш мініатюрних глиняних статуеток, зліплених на попередніх майстер-класах за мотивами трипільських вівтарних скульптурок з території Черкащини. Впродовж всього заходу дотримуємося навчально-розважального стилю спілкування з метою набуття позитивних емоцій, незабутніх вражень, створюємо таким чином потужний позитивний емоційний зв'язок відвідувача з музеєм та неодмінно пропагуємо образ нашого пращура

як людини з високими моральними якостями, достойної, колективно відповідальної, здатної на самопожертву заради своїх співвітчизників, героїчної, розумної, винахідливої, впевненої в своїх силах, креативної у мистецтві тощо.

Форматування будь-якого просвітницького заходу з окремих динамічних блоків дозволяє швидко переналаштовуватись відповідно категорії та запитам відвідувача. Наприклад, для найменших у ході висвітлення теми кам'яного віку на території нашого краю ми зосереджуємося на «мисливських стрільбищах» із реконструкцій пращ, боласа та гігантської рогатки з використанням у якості зарядів м'ячків з товстого поролону, імітуючи таким чином використання кам'яних ядер, «ядерної зброї кам'яного віку». Для дорослих докладніше демонструємо реконструкції освітлювальних та опалювальних пристроїв з кісток мамонта, у тому числі прибудинкового нічного світильника, своєрідного «світла рідного дому», виконаних за матеріалами досліджень під керівництвом нашого земляка, академіка Підопличка І. Г., визначної археологічної пам'ятки – Межирицької стоянки мисливців на мамонтів. [4, с. 195–200].

Для «глиняних заходів» швидко переформатування виглядає так: діти охочіше намалюють глиняними паличками сцени з первісного життя та зліплять статуетки трипільських хлібців, посудинок, тваринок, а дорослі можуть зразу переходити до малювання складних та емких за змістом трипільських орнаментальних композицій і ліпити антропоморфні статуетки кількох типів, у т. ч. з рельєфною орнаменталією. Відповідно до тематики проекту готуються додаткові 2-D пазли, наприклад імітація трипільського біконічного горщика з рельєфною змієподібною орнаменталією більше підходить для ліплення з глини трипільських статуеток, а давньогрецької амфори – для археологічної гри «Розкопки».

Розроблено та проведено ряд виїзних варіантів комплексних просвітницьких заходів, наприклад ілюстрована бесіда на тему «Археологічні пригоди Тараса Шевченка», майстер-клас «Загадки кам'яного віку»; кожен такий проект обов'язково супроводжується мобільними предметно-ілюстративними виставковими куточками.

Важливою і затребуваною нині складовою кожного проекту є реабілітаційна. Окрім ігрових моментів, непогано спрацьовує для віднов-

лення душевної рівноваги відвідувача мистецько-реконструктивний сектор майстер-класів, позамузейні прогулянки-розвідки з імітаційними археологічними тренінгами (діти – включно у супроводі дорослих!), позитивний характер фотозони тощо. Сюди ж можна віднести і додатковий блок «Створення мініатюрного кам'яного саду», який складається з набору

невеличких переважно крем'яних камінців чудернацької натічної форми – це те, що однаково приваблює всі вікові і соціальні категорії і може бути додатковим для кількох проектів на їх завершальному етапі.

Ми розцінюємо всі доступні нині види нашої музейної роботи як невід'ємну складову боротьби країни за виживання в умовах агресії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова Н. Реалізація соціальних функцій музею в роботі з дітьми // Волинський музейний вісник, випуск 6. - Луцьк, 2014. – с. 77-82.
2. Березко О. Інтерактивна екскурсія як одна із форм роботи з музейною аудиторією // Волинський музейний вісник, випуск 6. - Луцьк, 2014. – с. 88-90.
3. Вербицька П. Музейна аудиторія як провідний чинник ефективної взаємодії музею та соціуму // Волинський музейний вісник, випуск 6. - Луцьк, 2014. с. 91-96.
4. Підопличко І.Г. - Межиричские жилища из костей мамонта . – К.- 1976. – 239 с. с195-200.
5. Піскунова Ю.О. Квест-екскурсія як інноваційна форма екскурсійної діяльності // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туристичний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України». – Одеса. – 2019. – С.853-856.
6. Чепурний О., Трошинська О. Аспекти науково-освітньої діяльності Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” // Волинський музейний вісник, випуск 6. - Луцьк, 2014. - С.68-73.– с. 69.

Світлана УРИЦЬКА,
старший науко-
вий співробітник
науково-дослідного
відділу фондів

КНЯЗІ КАНТАКУЗІНИ, ГРАФИ СПЕРАНСЬКІ ТА ЇХНЄ РОДОВЕ ПОМІСТЯ У СЕЛІ ВЕЛИКА БУРІМКА В ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.

У статті розглянуто проблему розвитку та еволюції дворянської садиби Кантакузін-Сперанських у селі Велика Бурімка (нині Золотоніський район Черкаської області) з метою поглиблення уявлень про цей історико-культурний феномен, що акумулював господарсько-економічні, архітектурно-паркові та культурні складові. Досліджено генеалогічне дерево чотирьох поколінь роду та зроблена спроба ідентифікувати його представників на фотографіях, що зберігаються у фондовій колекції ЧОКМ.

Ключові слова: дворянська садиба, маєток, історія роду, сімейні мемуари, історико-соціальний контекст.

Село Велика Бурімка, розташоване на мису, тобто трикутному виступі у болотисту долину річки Сули, має давню історію. Деякі сучасні дослідники вважають, що його назва походить від давньоруського городища Римів, пізніше Буромль, фортечного укріплення часів Київської Русі, а в XVI ст. – козацького містечка, одного з форпостів на Сулі. Полтавський історик-архівіст Лев Падалка у своєму дослідженні «Прошлое Полтавской территории и её заселение» (1914 р.) характеризував його як «старовинне козацьке село задніпровської колонізаційної хвилі» [9, с.192]. Бурімка (Borumle) була вказана й на карті 1648 року Гійома Левассера де Боплана з супроводом знаку «Слобода (нова колонія)».

З 1783 року містечко Велика Бурімка, з селами Лящівка та Матвіївка, перебувало у власності нащадка козацько-старшинського роду графа О. А. Безбородька – державного діяча часів Катерини II дійсного таємного радника, канцлера Російської імперії. У першій третині XIX ст. землі навколо села належали сімейству Лобанових-Ростовських, у яких були викуплені 1828 року графом М. М. Сперанським. З цього часу до 1918 року маєтності перебували у володінні нащадків Єлизавети Михайлівни Фролової-Багрєєвої (1799–1857 рр.), єдиної дочки М. М. Сперанського від шлюбу з англійкою Елізабет Стівенс.

Особливий інтерес у плані реконструкції історії сімейного володіння становлять спогади князя Михайла Сергійовича Кантакузіна, графа Сперанського (1913–1999 рр.) – «Сага о Кантакузиных-Сперанских», створені на основі поєднання нотаток кількох представників

цього аристократичного роду, зокрема, написаних французькою мовою спогадів його бабусі Єлизавети Карлівни (уродженої Сікар), записів батька – Сергія Михайловича та матері Марії Олександрівни (в тексті «Саги» вони фігурують як Гіша та Мей). Цікаві моменти з життя родини можна прочитати у книзі «Революционные дни» Юлії Кантакузіної (Джулія Грант), що стала бестселлером у США і впродовж 1919 року витримала три видання.

М. С. Кантакузін-Сперанський говорить про М. М. Сперанського як про «найбільш цікавого» зі своїх предків. Граф Сперанський любив природу і якщо дозволяли справи проводив чимало часу у новому помісті – Великій Бурімці, де посадив алею ломбардних тополь, що згодом з'єднала садибу з парафіяльною церквою. Востаннє Сперанський відвідав Бурімку в 1838 році, звідки писав у листі: «...как здесь тихо и спокойно. и как полезно для моего здоровья быть окружённым одной лишь природой» [7, с. 44]. До кінця XIX ст. нащадки зберігали старовинний екіпаж М. М. Сперанського або «Золоту карету», що довгий час використовувалася для сімейних виїздів. У бібліотеці будинку зберігалась гіпсова посмертна маска графа та бронзові зліпки його рук. Такі «меморіальні» атрибути є визначальними для дворянської садиби як феномену культури, а в даному конкретному випадку є свідченням шанобливого ставлення до людини, котра підвищила соціальний статус власними зусиллями.

Є. М. Сперанська (за чоловіком чернігівським генерал-губернатором сенатором Олександром Олексійовичем (1783–1845 рр.)

Фролова-Багрєєва), вступивши у володіння маєтком після смерті батька у 1839 році, спробувала упорядкувати господарство великого, але занедбаного маєтку. Вона побудувала для селян лікарню (згоріла в кін. XIX ст.), дитячі притулки, реконструювала старий будинок М. Сперанського та передала його для проживання управляючому. У першій пол. 1840-х рр. кріпаки на місці, обраному власницею і за її проектом, без участі професійного архітектора, спорудили у садибі новий будинок, що нагадував європейський середньовічний замок у мініатюрі. Автор спогадів згадував: «...архитектора не приглашали, всё делали крепостные, однако дом получился превосходный. Деревянные полы, отлично сделанные крепостными из разных пород дерева, были инкрустированы перламутром. В доме была особая большая комната, обставленная мягкими жёлтыми диванами. По стенам этой комнаты были хорошо и дурно написанные семейные портреты. Часто эту комнату использовали как бальную» [7, с. 48]. Судячи з опису будівлі, до основного її об'єму входила оранжерея, що нагадувала справжній рай, де росли апельсини й лимонні дерева, пальми та інші рідкісні тропічні рослини. З тильного боку будівлі була тераса, яка з'єднувала будинок з парковою зоною, де зустрічали гостей та влаштовували чаювання. Впорядкований та розширений парк став улюбленим місцем відпочинку і розваг. Ворота туди були відчинені усе літо – тут збиралися мешканці помістя та гості, що з'їжджалися на бали і полювання. У маєтку були чудові мисливські угіддя, поля, ліси та луки. До середини XIX ст. загальна композиція садиби у селі Велика Бурімка набула вигляду, характерного для утворень такого гатунку – коли садибна повсякденність обумовлювалася станом розвиненості господарчої та культурно-релігійної зон – оранжереями та теплицями, майстернями, будинками управляючих, а також лікарнями, школами.

Єлизавета Фролова-Багрєєва була непересічною особистістю – високоосвіченою, талановитою жінкою з непростю долею. Вона пережила велике горе – у 21-річному віці на дуелі загинув її старший син Михайло ротмістр Астраханського кірасирського полку. Саме для улюбленого онука М. М. Сперанський придбав землі на Лівобережній Україні. Єлизавета Михайлівна захоплювалася літературною творчістю, живучи після 1850-го року у Відні, вона опублікувала кілька романів

французькою мовою знаних у Європі. Проспер Меріме, оцінюючи її прекрасну французьку, писав, що розповіді письменниці про Росію посилюють його бажання побувати у цій країні. До речі, російською мовою нею написана лише одна книга – «Чтение для малолетних детей» С.-Пб., 1828 р.

Помістя у Великій Бурімці – 25,5 тисяч десятин землі – після безглуздої смерті брата у 1844 році, успадкувала Марія Олександрівна Фролова-Багрєєва (1826–1887 рр.). У 1847 році вона вийшла заміж за генерал-майора Родіона Миколайовича Кантакузіна (1812–1880 рр.), який відвіз її в Кантакузінку (Херсонська губернія) – свій маєток отриманий у спадок, в будинок, що стояв на березі річки Буг, а в 1855 був зруйнований під час Кримської війни. Там народився єдиний син Михайло Родіонович (1848–1894 рр.). Шлюб був нещасливим з самого початку, подружжя жило окремо: Марія Олександрівна впродовж більше 30-ти років мешкала у Великій Бурімці, виховуючи улюбленого сина, управляючи помістям, а Родіон Миколайович подорожував Європою, збираючи твори мистецтва та розшукуючи відомості про своїх предків Кантакузін. Ось як згадує про нього «Сага о Кантакузиных-Сперанских»: «Князь был невысокий худой, дурно одевавшийся и весьма эксцентричный человек. Но он был талантливым художником и в нашей библиотеке сохранилось несколько альбомов с его рисунками и довольно неплохими портретами (подорожуючи, в старих монастирях він віднайшов портрети предків, які скопіював). Обычно он уединённо жил в Дрездене... Селился во второстепенных гостиницах, его номер вечно был забит разными произведениями искусства. Периодически эти вещи упаковывались и отсылались в Буромку. Княгиня не хотела иметь ничего общего со своим мужем, поэтому все «подарки» складывались на чердаке...» [7, с. 51–52]. Принагідно зазначимо, що князь Родіон Миколайович був одним із засновників Імператорського Археологічного товариства у Санкт-Петербурзі, людиною різноманітних захоплень.

Марії Олександрівні у 1860 році належало у Золотоніському повіті 19 тисяч десятин землі, з близько 3-х тисяч дворянських родин повіту тільки дев'ятеро сімей володіло більше ніж трьома тисячами десятин, Кантакузіни посіли у цьому списку друге місце [12, с. 412]. Після реформи 1861 року держава реквізувала близько 9,7 тисяч десятин землі

Кантакузіних, проте, не дивлячись на це, княгиня віддала своїм людям від 5 до 10 акрів на душу (від 1,3 до 2,7 десятин) [7, с. 52].

19 (31) травня 1872 року за проханням княгині Марії Олександрівни з нагоди 100-річчя М. Сперанського його правнук Михайло Родіонович з дозволу царя Олександра II приєднав титул та ім'я графа Сперанського до свого імені, щоб прізвисьце прославленого графа продовжилося у його нащадках. З того часу офіційно власників Великої Бурімки стали іменувати князь Кантакузін граф Сперанський [4]. Герб роду Кантакузіних-Сперанських був затверджений 30 листопада 1872 (3?) року та включає поєднані герби земель Молдавії й Валахії і герби родів візантійських князів: Ангелів, Кантакузіних, «Qvae noscent, docent» («Что заставляет страдать, наставляет»)[8].

М. Р. Кантакузін граф Сперанський отримав блискучу освіту – Дрезденська гімназія Фіцтула, юридичний факультет Новоросійського університету. Захистивши дисертацію «Опыт определения понятия военной контрабанды» (Одеса, 1875 р.) отримав ступінь магістра міжнародного права. Проте, замість викладацької діяльності, обрав кар'єру державного службовця, був дійсним статським радником, шталмейстером, директором Департаменту духовних справ іноземних вірувань.

Другий етап перебудов у маєтку припав на середину 1880-х років, коли нововведеннями зайнялися М. Р. Кантакузін-Сперанський та його дружина Єлизавета Карлівна (уроджена Сікард, 1848–1923 рр.). «Бабуня», «Grandmama» – так називає її автор «Саги...»: «Она была старшей дочерью французского инженера, по-французски говорила лучше, чем по-русски, и Париж любила больше, чем Санкт-Петербург. По отзыву современницы, была женщиной умной и приятной, своим внешним видом, мимикой, осанкой и поведением заметно отличалась от всех окружающих. Была очень красива и одевалась по последней парижской моде, передвигалась быстро и плакала от волнения, Умерла в эмиграции в Мозамбике.»[6].

Була добудована чотириповерхова вежа зі сторони бальної зали та розширений старий будинок шляхом збільшення кількості кімнат та зведення навколо нього веж-прибудов. На цьому етапі реконструкція також проводилася на непрофесійному рівні, можливо тому, особняк у Бурімці виглядав імпозантно, але не мав цілісного вигляду, складаючись з кіль-

кох об'ємів, що не цілком органічно поєднувались між собою. Та попри це, розташована у найвищій точці парку головна споруда маєтку лишалася окрасою палацово-паркового ансамблю [1, с. 198].

Для оновлення інтер'єру будинку були використані предмети із зібрання Родіона Миколайовича (після смерті його дружини Марії Олександрівни у 1887 році їх «визволили» із горища). «Великий салон» та бібліотека поповнилися колекцією камей, європейськими мініатюрами, зразками китайського живопису, мейсенською порцеляною. Також був оновлений парк, зокрема, з Верони Єлизавета Карлівна привезла красивий басейн з рожевого мармуру у формі мушлі, що був установлений перед верандою [7, с. 156].

Благодійна діяльність власників Бурімки зосереджувалась, насамперед, у царині освіти та релігійної справи. 1892 року була освячена Дмитрівська церква, збудована коштом Кантакузіних-Сперанських. Вона мала статус «парафіяльної церкви» і знаходилась у розпорядженні селянської громади. Будівля мала висоту 8 метрів, великий та 12 малих куполів. Обов'язки священника виконував Никанор Григорович Соколовський – батько майбутнього академіка й ґрунтознавця Олексія Соколовського. Церква була зруйнована 1928 року [4].

На всю округу був відомий великобурімський хор, у якому співали близько 80 селян, організований за велінням Єлизавети Карлівни. «Співанки часто відбувалися в хаті панського економа О. О. Юрченка, – згадує Ганна Єфремівна Пандас (Дзюба). – Співали дуже гарно... Часто бували на співці якісь чужі пани, давали зауваження й поради Лікандрові (керуючому хором Никандру Бабичу). Про таких панів хазяїн потім нам казав, що це композитор, який записує пісні і складає до них музику. А бували репетиції і в панському домі, тоді всі хвилюються, хочуть заспівати якнайкраще, бо їх буде слухати сама княгиня і її сім'я. Любила княгиня слухати і церковні, і українські народні пісні, хвалила за гарний спів, а потім наказувала слугам пригостити чаєм з солодощами». [2, с.30]. До маєтку Кантакузіних приїздив композитор Григорій Гладкий, який записував пісні, що їх виконував великобурімський хор. Він автор виданого у 1908 році у Києві в нотодрукарні купця І. І. Чоколова пісенного збірника «Буромские зимние досуги», на титульній сторінці

якого зазначалося, що музику для мішаного хору аранжував економ князів Кантакузіних О. О. Юрченко [5, с. 8].

1897 року в селі відкрито безкоштовну читальню, яка мала фонд із 400 книг, завідуючим став П. С. Трюхан. У Великій Бурімці ще з 1845 року працювало народне училище, а в 1860-х рр. – міністерська школа. Крім того, при Дмитрівській церкві діяла церковно-парафіяльна, а згодом ще й недільна школи [4].

На останньому етапі існування садиби, з 1910 року веденням господарства зайнявся молодший син Кантакузіних-Сперанських Сергій Михайлович (1884–1953 рр.). Розпочавши військову кар'єру корнетом Кавалергардського полку, він згодом перейшов на державну службу: титулярний радник Департаменту особового складу та господарських справ МЗС, з 1908 року призначений в посольство у Парижі, а з 1911-го – колезький асессор, почесний мировий суддя Золотоніського повіту. Принагідно зазначимо, що в 1918 році він вступив добровольцем у російську дружину української армії гетьмана П. Скоропадського, був помічником начальника 5-го відділу Київської добровольчої дружини. Емігрував спочатку до Франції, потім у Південну Африку. Маючи талант художника, в еміграції, зокрема, ілюстрував книги. В тексті «Саги о Кантакузиных-Сперанских» є кілька ескізних зарисовок та силуетів, вочевидь, автором їх є саме Сергій Михайлович (згадаймо талант живописця його діда Родіона Миколайовича).

Ставши «практикуючим поміщиком», С. М. Кантакузін-Сперанський доклав зусиль на створення у садибі сільськогосподарської економії нового гатунку, орієнтованої на швидкі процеси капіталізації економіки, характерні для суспільних процесів пореформеного часу. На той час у маєтку розводили йоркширських свиней, качок, фаверольських курей і мисливських собак, вирощували зернові культури та соняшник. У маєтку працювало два парових млина, олійниця, винокурня, цегляний завод [10, с. 211]. Приносив прибуток і фруктовий сад: плоди (свіжі та сушені) продавалися у містах. У маєтку було збудовано сушарню, для вирощування овочів узимку закладено теплицю. З помістя на продаж вивозили багато горіхів.

Описи свідчать, що недалеко від палацу розташовувався обнесений муром із залізною брамою фруктовий шпалерний сад з низькорослими деревами, що мали розгалужені гілки. Окремо росли кісточкові культури – сливи,

абрикоси, черешні, Багато дерев були привезені з відомих ботанічних садів: з Криму – корковий дуб, лавр, кизил, персики; з Карпат – смереки, модрина, ялиці. Сад займав 20 десятин землі [11, с. 534].

Надзвичайно прибутковою справою було розведення чистокровних коней. На цій основі Кантакузіни-Сперанські мали ділові стосунки із сусіднім староковрайським кінним заводом, що був у власності В. В. Цимбалістової та її брата генерала Павла Ланге та на хуторі Веселому (власниця Н. Л. Мусман).

Сергій Михайлович активно зайнявся справами Полтавського земства. Автор мемуарів пише: «В 1910 году мой отец вступил в земский союз нашей губернии в Золотоноше и вместе с другими его членами много сделал для того, чтобы создаваемые тогда сельские кооперативы стали действительно важными экономическими субъектами... И, может быть, одним из важнейших достижений земства явилось создание мировых судов (именно там служил в начале века мой отец)...» [7, сс. 106–107]. Також він був членом опікунської ради Золотоніської жіночої гімназії.

Гості маєтку захоплювались великою бібліотекою графа Михайла Сперанського, що налічувала до 30 тисяч томів, прекрасним художнім оздобленням палацу, роботами вишивальниць. З середини ХІХ ст. далеко за межами повіту була відома великобурімська вишивальна майстерня, де працювали шовком, бісером, оздоблювали речі панського побуту. Збереженню традицій народної вишивки приділяла увагу ще Єлизавета Карлівна, зі спогадів якої дізнаємося, що за дорученням земства вона об'їжджала села, відвідуючи відомих господинь-майстринь. Деякі з них створювали чудові речі, вишивки, в яких використовувались стародавні слов'янські орнаменти та символи Сонця, Місяця і Землі.

Перша світова війна внесла труднощі у життя Великої Бурімки. Чоловіче населення було мобілізоване, вести господарство і обробляти землю не вистачало робочих рук. Єлизавета Карлівна та її невістка Марія Олександрівна (дружина С. М. Кантакузіна-Сперанського, дочка австро-угорського дипломата Шандора (Олександра) Околічаного Околічна і Ліпто, вже згадувана Мей у «Саге...», 1885–1968 рр.) домоглися використання для роботи у маєтку австрійських полонених. Єлизавета Карлівна у своєму щоденнику писала: «Без мужчин было трудно... Многие женщины носили одежду

своих мужей, работая на полях; за лошадьми и скотиной присматривали старики не годные к службе. Женщины и дети помогали военнопленным собирать урожай, заготавливали на зиму дрова, чинили свои дома, перекрывали крыши, ковали лошадей, ремонтировали сельскохозяйственные машины...поместье жило, давало доход, и кормило армию» [7, с.270].

Михайло Родіонович та Єлизавета Карлівна Кантакузіни-Сперанські мали трьох синів та доньку. Старший – Михайло (1875–1955) отримав блискучу освіту – Олександрівський лицей та Миколаївське кавалерійське училище, звідки випущений корнетом в Кавалергардський Його Імператорської Величності полк. Був ад'юнктом великого князя Миколая Миколайовича (1907–1914 рр.), герой першої світової війни: у бою під Каушеном (серпень 1914 року) вдалими діями примусив ворога відступити, сам був тяжко поранений та не покинув поля битви. Нагороджений Георгіївською зброєю. З 1915 року – генерал-майор. Після революційних подій емігрував у США, де займався підприємницькою та банківською діяльністю.

У 1899 році одружився з Джулією Грант (1876–1975 рр.), онукою президента США Улісса Гранта. Після весілля, що відбулося в американському Род-Айленді, подружжя повернулося в Росію, де княгиня Юлія Кантакузіна прожила майже 20 років. Літо вона зазвичай проводила в родовому помісті чоловіка – Великій Бурімці або в Криму. Вище згадувалось, що Юлія Кантакузіна є автором популярної книги «Революционные дни», а у 1922 році були опубліковані її мемуари «Моя жизнь здесь и там». Видається досить цікавим і несподіваним погляд урбанізованої американки на життя і уклад української родової садиби Кантакузіних-Сперанських початку ХХ ст. Зокрема, вона детально описує головну – бальну кімнату і з огляду на те, що палац не зберігся до нашого часу, її спогади є цінним свідченням епохи: «... большой зал, который теперь использовался как гостиная... бильярдный стол, рояль, фонограф стояли в разных углах... там стояли большие стеклянные витрины с семейными сувенирами и реликвиями, мраморные статуи, красивые картины и камин резного дерева. Но самое большое впечатление на меня произвел пол...на дубовой основе выложен сложный узор из разных пород дерева: белого клёна, красного дерева и кусочков перламутра – произведение искусства, подобно которому я не видела ни в одной другой стране» [6, с.8].

Середній син Борис Михайлович або Боббі, як його звали у сім'ї, (1876–1905 рр.) вирішив пов'язати свою долю з флотом. Закінчивши Морський кадетський корпус, він плавав на яхті «Штандарт», броненосному крейсері «Пам'ять Азова», імператорській яхті «Полярная Звезда». Під час російсько-японської війни брав участь у поході 2-ї ескадри флоту Тихого океану під командуванням З. П. Рождественського на Далекий Схід на броненосці «Імператор Александр Ш» (ескадра йшла з Балтики огинаючи Африканський континент через Індійський Океан до Владивостока). Єлизавета Карлівна згадувала: «... на о-ве Мадагаскар Борис был укушен мухой цеце и заболел сонной болезнью, однако, оставался на корабле до тех пор, пока его не принял на борт плавучий госпиталь «Орёл». За ним заботливо ухаживала медсестра Ольга Ивановна Тур» [7, с. 149]. Борис сильно ослаб і був списаний на берег, біля м. Коломбо переміщений на пароплав «Коабант», що йшов до Марселя. Помер і похований за морським звичаєм у морі. Горю матері не було меж: «В парке (у Бурімському помісті) я поставила мраморный памятник Борису. Когда он был установлен, я часто сидела возле него молясь за упокой души моего сына, который, я надеялась, покоится ныне в мире, плывя по иным, неземным мирам» [7, с. 150]. Вдячна медсестрі Ользі Тур, Єлизавета Карлівна послала її на навчання у Пастерівський інститут (можливо, оплативши навчання), а потім запросила у Бурімку на посаду повітового лікаря. Ольга Іванівна довго залишалась другом сім'ї.

Єдина донька княжна Дар'я Кантакузін (1878–1944 рр.), за словами сучасниці, володіла непересічними якостями: маленька, тендітна, з ніжними руками та пречудовими очима, вона була взірцем гарних манер. Уособлювала рідкісний інтелект, розум та привабливість. Вийшла заміж за генерала Ф. М. Нірода. Разом з сім'єю емігрувала у Францію, похована на кладовищі Пер-Лашез у Парижі.

Маєток Кантакузіних-Сперанських спіткала доля типова для «родових гнізд» періоду політичної нестабільності кін. 1910-х років. У 1918 він був пограбований і спалений. На попіл перетворилися картини, родинні портрети, старовинні меблі й твори мистецтва. Бібліотеку – понад 30 тисяч книг, чимало манускриптів та сімейні архіви було втрачено. Книги горіли, за розповідями очевидців, майже два тижні. Збитки, заподіяні пожежею, обраховані у сумі 5 мільйонів карбованців [3].

«Фонтаны, статуи, бассейны, даже детская площадка – всё разрушено и уничтожено. Ни одного лебедя на пруду, не поют птицы в роще, так как 200-летние дубы безжалостно спилены. Поля не обработаны, лишь несколько тощих кляч пытаются что-то сделать... родные могилы не пострадали, но мраморный памятник Борису разбит...» – з боєм і сумом писала у щоденнику Єлизавета Карлівна. [7, сс. 313–314].

Від великого маєтку збереглися лише залишки конюшні, млина, погребів. Зазнав руйнувань і парк. Шкода, адже мистецькі скарби, що десятиліттями збирали чотири покоління власників, могли б стати окрасою не одного музею України.

У фондах Черкаського краєзнавчого музею зберігається кілька десятків фотознімків членів родини, друзів та знайомих з сімейного альбому Кантакузіних-Сперанських. Виготовлені у фотоательє Одеси, Петербурга, Берліна, Парижа, Варшави, Ніцци у другій половині ХІХ ст., більшість з них не підписані, тому ідентифікувати зображених – та й то не багатьох – можливо лише приблизно. Зокрема, на одній зі світлин римського фотографа L. Suscipi зображені двоє хлопчиків [13, інв. № ФН-4047/80]. Вірогідно, це брати – Михайло та Борис відповідно 1875 та 1876 років народження. Вра-

ховуючи їхній вік, знімок був зроблений на початку 1880-х рр. На іншому знімку фотографа Левицького (Санкт-Петербург) також двоє хлопчиків вже доросліших, років 12–13-ти у постановочних позах біля столика з книгами, старший сидить на стільці [13, інв.№ ФН-4047/6]. У тому ж фотоательє зроблені світлинки маленького хлопчини біля того ж столика і стільця [13, інв. № ФН-4047/5] та на повний зріст у підперезаній сорочці й штаних заправлених у чобітки на манер народного костюма [13, інв. № ФН-4047/7]. Можна припустити, що на першому знімку брати – Михайло та Борис (Майк і Боббі) Кантакузіни-Сперанські, а на двох інших – молодший син Сергій (Гіша) 1884 року народження. Тому датування фотознімків – кінець 1880-х років.

Взимку 1872 року в Берліні у фотографічному інституті Punk та Schults зроблено знімок молодого чоловіка з відкритим поглядом та хвилястим зачесаним назад волоссям [13, інв. № ФН-4047/64]. За фізіономістичними характеристиками, портретною схожістю це може бути батько хлопчиків – Михайло Родіонович.

На одній з фотографій зображена на повний зріст жінка середнього віку. Напис свідчить, що це Аспазія Георгіївна Андріаш (1824–1890 рр.), уроджена княгиня Кантакузен [13, інв. № ФН-4047/88], фотограф А. Вітковський, Варшава.

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/80

2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/80 (зворот)

Одна з чисельних родичів Кантакузіних-Сперанських була донькою полковника і командира 1-го Бугського уланського полку, учасника наполеонівських війн Георгія Матвійовича, дружиною Іоанна Андріяша.

3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/6

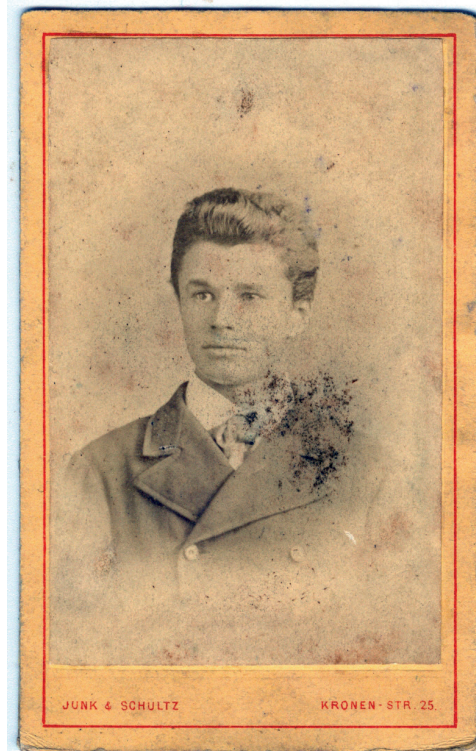
Кілька знімків зроблено у Дрездені. З огляду на те, що князь Родіон Миколайович Кантакузін довгий час жив у цьому місті, можна припустити, що фото родичів та знайомих дарувалися йому на згадку саме там. На одному

4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/5

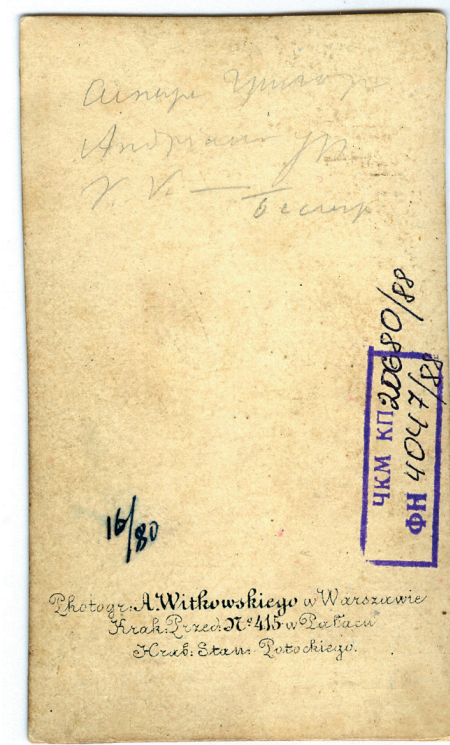
5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/7

6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/64

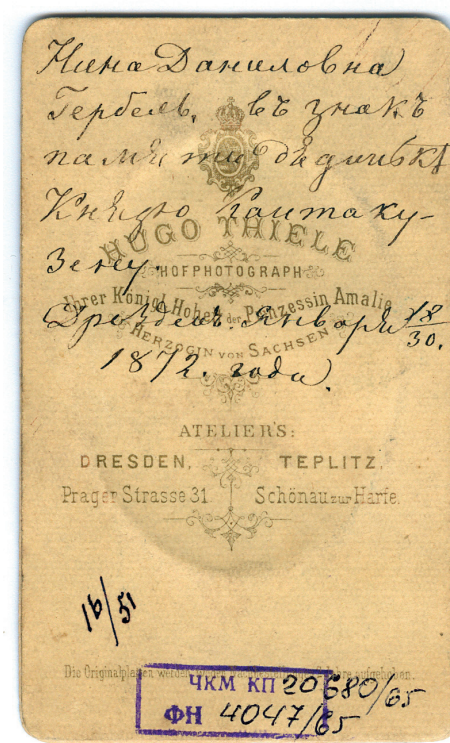
7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/88

8. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/88 (зворот)

9. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/65

10. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи. Інв. № ФН-4047/65 (зворот)

з них зображена молода дівчина. На звороті читаємо, що знімок належить фотографу Hugo THIELLE та містить напис: «Нина Даниловна Гербель въ знакъ памяти дядичке (?) князю Кантакузену. Дрезден январь 1872 г.» [13, інв.

№ ФН-4047/65, ФН-4047/65 зв.]. Можливо, зображена була донькою генерал-лейтенанта Данила Карловича Гербеля (1819–1873 рр.), шляхи якого могли перетинатися з Родіоном Кантакузіним на військовому ґрунті.

Рід Кантакузіних-Сперанських мав продовження в еміграції, та історія їхньої Великобурімської садиби закінчилася 1918 роком. Впродовж XIX – початку XX ст. родовий дворянський маєток розвивався від феодального

господарства до сільськогосподарської «економії». Як і багато садиб вказаного періоду, вона стала своєрідним господарсько-економічним, архітектурно-парковим та культурним комплексом на Лівобережній Україні.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Будзар М.М. До проблеми реконструкції культурної історії дворянської садиби за родовими спогадами (садиба Кантакузіних-Сперанських на Полтавщині) // Література та культура Полісся. / Ніжинський державний університет ім. М.Гоголя/. – Ніжин, 2011. Вип. 62. – С.193-200.
2. Велика Бурімка: Короткий історико-краєзнавчий нарис 1966 р.: зібрання Л.Г.Брудзь, О.Д.Брудзь / упор. Л.У.Зарічна. –К., 2003. - 84 с.
3. Історія бібліотечної справи Чорнобаївщини. Публічна бібліотека Чорнобаївської селищної ради. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// lib – chornobay.ucoz.. ua / index / istoriya bibliotechnoyi spravi chornobayivchhini](http://lib-chornobay.ucoz..ua/index/istoriya-bibliotechnoyi-spravi-chornobayivchhini).
4. Історія Великої Бурімки. [Електронний ресурс] – Режим доступу:[https://uk.wikipedia.org. /wiki/](https://uk.wikipedia.org/wiki/)
5. «Заповіту» безсмертного спів. До 170-річчя написання твору та 165-річчя від дня народження Г.П.Гладкого, автора музики до «Заповіту» Т.Шевченка. Бібліографічна пам’ятка. –Полтава, 2014. -14с.
6. Кантакузина Юлия. Революционные дни: воспоминания русской княгини, внучки президента США [Электронный ресурс] – Режим доступу: [http://topreading.ru/ bookread/ 1161155 –yulia kankakyzina –revolucionnye dni – vospominaniya/ page 8](http://topreading.ru/bookread/1161155-yulia-kankakyzina-revolucionnye-dni-vospominaniya/page8).
7. Кантакузин-Сперанский М. Сага о Кантакузиных-Сперанских / Написанная кн. М.Кантакузиным, графом Сперанским; Пер. с англ. Д.Налепиной. – Москва: Рос. фонд культуры: Рос. архив, 2004. -368 с.
8. Кантакузины князья, Сперанские графы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: -URL: [http:// www.russianfamily.ru/k/kantakuzinisperanskii.html](http://www.russianfamily.ru/k/kantakuzinisperanskii.html)
9. Падалка Л.В. прошлое Полтавской территории и её заселение. Исследования и материалы с картами. Издание УПАК / Л.В.Падалка .- Полтава, 1914. – 240 с.
10. Приліпко М. Чорнобаївщина. Нариси історії населених пунктів (від найдавніших часів до сьогодення. Кн. 1. – Черкаси, 2012. – 652 с.
11. Рева Н., Вирвикишка В. Великобурімський парк - пам’ятка садово-паркового мистецтва як складова паркобудівництва в Україні. // Науковий вісник Національного музею історії України. –Київ, 2018 - №3. –С.532-538.
12. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В.П.Семёнова. Т.7 Малороссия. – СПб., 1903. -518 с.
13. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Фотографії, негативи.

Світлана УРИЦЬКА,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу фондів

ХУДОЖНЯ ШКОЛА-МАЙСТЕРНЯ КНЯГИНИ Н. Г. ЯШВІЛЬ У С. СУНКИ ТА УЧАСТЬ МАЙСТРІВ У ВИСТАВКАХ ПОЧАТКУ XX СТ.

На основі предметів з музейної колекції Черкаського краєзнавчого музею показати здобутки вишивальної майстерні княгині Н. Г. Яшвіль – мецената, творчої особистості, якій належить значний внесок у підтримку та розбудову кустарних промислів Смілянщини в кін. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: народні промисли, художня школа-майстерня, кераміка, вишивка, кустарні виставки.

З 1893 до 1917 року село Сунки Черкаського повіту Київської губернії належало княгині Наталії Григорівні Яшвіль. Молода вдова енергійно та наполегливо взялася за відбудову занедбаного помістя, вдихнувши в нього життя економічне й культурне.

За досить короткий час Сунки стали зразковим маєтком з виноградниками, фруктовими садами, величезним лісним господарством. Для переробки продукції садівництва у 1894 році княгиня заснувала винокурню, на якій працювало 12 чоловік [13, с. 86], згодом була відкрита цегельня, що випускала 500 тисяч цегли у рік на суму 7000 рублів [там же, с. 90]. За кількістю продукції вона займала друге місце у повіті, поступаючись Городищенській що належала графині Балашовій [10]. Для виготовлення цегли використовувались місцеві глини. У селі працювали 2 олійниці, 3 кузні, 23 вітряки [11, с. 213].

Важливим кроком стало відродження старовинних кустарних сунківських промислів – розписної кераміки та вишивки. Підґрунтям слугувало традиційне поширення у селі різноманітних ремесел. Кустарним промислом у Сунках була зайнята третина дворів. Зокрема, у 1912 році кількість сімей, що займались гончарством, становила 94, число кустарів – 282 [10]. В кін. XIX – на початку XX століття тут вироблялося глиняного посуду на суму 37000 рублів [11, с. 213]. Кожна сьома сім’я у Сунках була пов’язана з гончарним промислом. «На упорядочені этой отрасли кустарной промышленности обратило внимание земство, и въ 1910 году два молодыхъ крестьянина изъ с. Сунокъ отправлены на счетъ земства въ Глинскую гончарную мастерскую Романовскаго Полтавской губер-

нии для прохождения двухлетнего курса этой мастерской» [13, с.70–71]. У 1913 році Київська губернська управа створила групу інструкторів кустарної промисловості. Для підвищення майстерності по гончарству був призначений випускник Глинської школи інструкторів гончарного виробництва М. Н. Бибік [2, с. 58]. Він керував пересувною майстернею, котра у 1913 році працювала у Сунках.

Зразком сунківської мальованої кераміки є чудова колекція мисок, що зберігаються в Національному музеї народного декоративного мистецтва. Вони були передані княгинею Н.Г.Яшвіль Київському міському художньо-промислому і науковому музею у 1905 році для Першої південноросійської кустарної виставки, що тривала з 19 лютого до 1 травня 1906 року в Києві. Принагідно зазначимо, що бронзовою медаллю виставки був нагороджений О. Дем’яненко із с. Сунки Черкаського повіту за гончарні вироби [2, с. 55]. Майже на усіх сунківських мисках зображені вишукані в сенсі декоративності профільні фігури птахів. Визначальною рисою декору є неповторність і кожного разу нова подача пір’я шиї, тулуба та крил. Іноді візерунком повністю прикрашали все тіло птаха, в інших випадках тулуб зафарбовувався одним локальним кольором, пір’я прорисовували лише на шиї та крилах, що створювало приємний контраст гладенької та розчленованої колірних площин. [4, с.94–95]. У сунківському гончарному осередку, окрім мальованого посуду та кахель, виготовляли також фігурний посуд у вигляді звірів («баранці», «лембики»).

Наталія Григорівна заснувала у селі художню школу-майстерню, в якій вихідці з бідних

сімей, окрім грамоти, могли навчатися ще й вишивці та ремеслам. При школі-майстерні Н. Яшвіль відкрила художні класи різьблення, карбування на металі та виготовлення килимових виробів. Наставниками були запрошені такі відомі майстри як Михайло Нестеров, Ян Станіславський, Олександр Мурашко.

В середині 80-х років минулого століття до Черкаського краєзнавчого музею потрапила двостулкова дерев'яна різьблена віконниця [12, інв. № ІІІ-2261], що нині демонструє художній зразок столярного ремесла рубежу ХІХ–ХХ ст. в експозиційному залі етнології краю. Це виріб столяра Федора Салганова (з цим прізвиськом ми зустрінемося нижче), який служив у маєтку княгині Н. Г. Яшвіль у Сунках. Художнє рішення різьблення та наявність деяких елементів, як-от плодів ананасів, дає право припустити причетність до створення ескізу самої Яшвіль та виготовлення виробу в художній школі-майстерні. Основою декору стало звернення до народної творчості та наївного мистецтва. Увагу привертають вертикальні частини віконниці, що імітують традиційний орнамент українського рушника – вазон з квітами вирішеними натуралістично – прочитуються айстри, дзвіночки. Зверху на гілці сидять птахи звернені один до одного. Блакитний колір площини стулок перегукується з розписами українських хат та печей з їх синюватим «підсвіченим» тлом. Фантазійно виглядає нижня частина з плодами заморських ананасів та стилізованими бджолами з крилами-листям. Виправдано сприймається колірна яскравість та поліхромність.

В історії українського народного мистецтва помітний слід залишила сунківська вишивальна майстерня княгині Наталії Яшвіль. Важливим фактором стала особистісна роль її засновниці – активного та енергійного організатора, яка ставилася до народної творчості як самобутнього явища культури. В 1905 році Н. Г. Яшвіль була обрана головою «Комісії для влаштування виставки кустарних виробів» створеної при Київському міському художньо-промисловому і науковому музеї. У програмі виставки, складеної Миколою Біляшівським, зазначалося, що умовою відбору експонатів є рішуче відмежування від кітчу, явищ псевдонародності та міщанства, а також підкреслювалося, що виставка буде «охоплювати лише ті вироби, на яких проявилась художня творчість» [1, с.39].

Загальне визнання Першої південноруської кустарної виставки зумовило актуальність

створення Київського кустарного товариства. В числі його засновників була Наталія Яшвіль та її сестра Софія Філіпсон. За 10 років діяльності члени товариства зуміли організувати роботу народних майстрів, допомагали їм коштами, популяризували їхню працю, модернізували виробництво, пропагували ідею виготовлення речей «українського народного стилю» [14, с. 244].

Вірогідно, що цей час можна вважати початком заснування вишивальної майстерні у Сунках. Вишивки місцевих майстринь «...відрізняються охайністю, високою художністю. Успішні конкурсні роботи продаються, головним чином, в Києві у магазині Кустарного товариства, а частково відсилаються для продажу в Москву і навіть за кордон в Англію, Францію», – писав у 1911 році член Черкаської повітової управи з питань земського господарства Олександр Чугаєв. [13, с. 72]. Зокрема, з метою розширення збуту та пропагування художньої культури українського народу, відомий колекціонер та меценат Варвара Ханенко відкрила спеціальний магазин у Лондоні, де збувалися вироби українських кустарних майстерень [2, с. 56].

Вишивальна майстерня давала змогу жителям Сунок заробляти до трьох тисяч карбованців доходу на рік. Кошти, отримані від продажу конкурсних робіт, направлялись на утримання художньої школи-майстерні, благодійну діяльність та поповнення роздаткових матеріалів [1, с. 43]. Наталія Григорівна у своїй педагогічній діяльності значну увагу приділяла наочності для навчання дітей і майстринь, використовуючи музейні експонати вишивки ХVІІ та ХVІІІ століть.

Про популярність та високу художню майстерність сунківських вишивок свідчить виготовлення у 1908 році накидки на замовлення імператриці Олександри Федорівни [8, с. 92]. Її інформація у журналі «Рідний край» (1910 р.) з детальним описом покривала для покриття труни св. Єфросинії під час урочистого перепоховання її мощей – виконане з великим художнім хистом, суцільно вишите срібними та золотими нитками орнаментом рослинних мотивів типових для українського церковного шиття [5, с. 155].

Сунківські вишивки з успіхом експонувались на виставках, у тому числі й закордонних: у Парижі в 1900 році за високу виконавську майстерність учасниць і педагогічну керівника – отримали малу золоту медаль [8, с. 94], на 2-ій Південно-руській виставці кустарних промислів у Києві (15 лютого–15 березня 1909 р.) великими срібними медалями були

нагороджені Н. Г. Яшвіль та Софія Філіпсон за розвиток вишивальних промислів [2, с. 56].

У Петербурзі в 1913 р. відбулася грандіозна 2-га Всеросійська кустарна виставка – 6 тисяч учасників демонстрували чудові зразки гончарної справи, меблі, вироби із соломки та металу, мереживо й вишивку. килимарство, іграшки та іконопис. За сім тижнів роботи її відвідали майже 200 тисяч чоловік [7]. Судячи з виданого у 1914 році каталогу «Русское народное искусство на II Всероссийской кустарной выставке в Петербурге в 1913 г.» під редакцією А. В. Прахова роботи наших артільей були представлені блискуче. З 39 рисунків, що презентували кустарну промисловість України, 14 присвячені мистецтву вишивки. З них черкаську вишивку представляли 7 рисунків – вироби майстерень Н. Давидової (с. Вербівка Чигиринського повіту) та Н. Яшвіль [9, с. 22]. Серед експонатів почесне місце займали вироби сунківських вишивальниць. Це, передусім, вишиті гладдю яскравих кольорів панно, накидки на стільці, завіси, рушники з рослинними орнаментами, художньо інтерпретованими з українського барокового шиття ХVІІ – ХVІІІ ст. Ефектністю та складністю композиції вирізнявся килим-панно «Рай» виконаний шовком, золотом та сріблом у техніці гладі. Серед вишитих панно, виготовлених у Сунках, збереглася єдина ілюстрація саме цього килима [мал. там же, с. 27], виконаного за попереднім ескізом Н. Г. Яшвіль у 1912 році. Це зображення саду як раю життя, з квітучими деревами, тваринами, квітами, білим лебедем та змієм, що спокушає Єву. Сама Наталія Григорівна була талановитою художницею, свого часу брала уроки живопису у Павла Чистякова. «...була і тут обдарованою, як усюди, чого б не торкалися її розум і золоті руки. Вона добре, строго по-чистяковськи малювала аквареллю портрети, квіти», – згадував М. Нестеров [6, с. 275].

Бронзовою медаллю виставки за майстерне вишивання завіси була відзначена сунківська майстриня Домнікія Салганова. Цей раритет – свідоцтво про нагороду, підписане головою виставкового комітету принцем Ольденбургським, наразі зберігається в обласному краєзнавчому музеї [12, інв. № ПП-26463]. Бланк свідоцтва був розроблений художницею, збирачем пам'яток народного мистецтва Варварою Шнайдер, а надрукований у техніці хромолітографії у петербургській типографії Р. Голіке та А. Вільборга. Про високу майстерність Д. Салганової (за усними переказами вона була вихователькою дітей кня-

гині Яшвіль) свідчить ще один документ, яким нещодавно поповнилася музейна колекція. Це диплом Київської губернської земської управи на підставі Черкаської сільськогосподарської виставки малого району 8–10 вересня 1912 року про нагородження Домнікії Салганової за шиття шовком та сріблом на парчі (подушка) бронзовою медаллю [12, інв. № ПП-26462]. Диплом, віддрукований у Санкт-Петербурзі в типографії «Сиріусь», становить як історичну, так і художню цінність, оскільки автором оформлення диплома був відомий український графік Георгій Нарбут. У філігранно деталізованому оформленні документа проявилися тогочасні уподобання та захоплення Нарбута архітектурою, предметами народного побуту, керамічною дитячою іграшкою, мистецтвом силуета. Вперше світлина диплома була опублікована у книзі «Нарбут. Студії. Спогади. Листи.» – реконструкції знищеного у 1933 році «Нарбутівського збірника». У 2020 році з ініціативи доктора Сергія Білоконя видавництву РОДОВІД вдалося відтворити збірник, що містить понад 300 ілюстрацій відомого графіка. Два примірника книги були подаровані Черкаському краєзнавчому музею [12, інв. №№КБ-4609-4610, іл.с. 251].

У сунківському сільському музеї зберігалася незакінчена вишивка подушки – робота Домни Салганової, шита кольоровим шовком в техніці художньої гладі та вишитий вовною пояс. А в Музеї народної вишивки, відкритому у 1991 році при фабриці художніх виробів імені Лесі Українки за ініціативи О. В. Теліженко, експонувався рушничок, вишитий майстринею з суто народним орнаментом – архаїчний рослинний ряд, а над ним олені. Вишивка червоного кольору, а техніка виконання – хрестик і гладь [9, с. 24].

В експозиції Черкаського краєзнавчого музею відвідувачі можуть побачити рідкісний експонат – Велику срібну медаль Всеросійської виставки кустарних промислів і сільського господарства що проходила у Києві в 1913 році. Нею була нагороджена ще одна вишивальниця із сунківської майстерні Н. Яшвіль Парасковія Максименко [12, інв.№ Н-786]. На аверсі медалі – барельєфи російських імператорів Олександра ІІІ та Миколи ІІ, на реверсі – рельєфний вінок із зображенням дарів ланів, всередині напис «отъ главного управления землеустройства и земледелия» Подібні медалі замовлялись для виставок сільськогосподарського виробництва і карбувались монетним двором Санкт-Петербурга у період з 1905 по 1915 роки. За деякими джерелами авторство належало медальєру

А. Ф. Васютинському. Сімейну реліквію у 70-х роках ХХ ст. передала у дар музею дочка майстрині Лідія Луценко. Вона розповіла, що її мати дванадцятирічною дівчинкою пошкодила коліно. Княгиня Яшвіль особисто відвезла Параску до лікарні, де їй зробили операцію, а після одужання забрала дитину до себе вишивальницею. На жаль, казкової краси вишивки Параски Максименко згоріли в роки другої світової війни [3, с. 16].

Під час науково-збиральницької експедиції до Смілянського району у 1980-х роках у с. Сунки був виявлений рушник – робота Мотрони Новочуб датований початком ХХ ст. [12, інв. №ІП-2248]. Достеменно невідома причетність авторки до вишивальної майстерні Яшвіль, проте, оригінальна композиція рушника, мотиви якої споріднені вишивкам більш раннього періоду, дозволяє зробити саме таке припущення. Базою орнаментального мотиву є квітково-рослинна смуга вишита технікою хрестик у червоно-чорних кольорах. Зверху по центру – дерево життя

з строго вертикальним стовбуром що закінчується восьмипелюстковою квіткою – символом Сонця. По бокам симетрично дві стилізовані рослини, декоровані, як і центральна, листям та квітами вишитими лише по контуру. Середина зашита ромбами – символ родючості, косим хрестом, що уособлює жіноче начало та ламаними лініями. Це єдина предметна річ в колекції Черкаського краєзнавчого музею що візуалізує роботу сунківських вишивальниць.

Отож, завдяки невпинній енергії Н. Г. Яшвіль, яка сприяла відродженню та розвитку художніх промислів, про сунківські вишивки дізнались і високо оцінили не лише в Україні а й у Європі.

Наталія Григорівна належала до когорти тих передових людей, котрі, не шкодуючи сил та коштів зробили значний внесок у підтримку української кустарної промисловості, популяризацію надбань народних майстрів, розцінюючи кустарні промисли як вагому сторінку української національної культури.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляшівський Б.М., Лащук Ю.П. Київське кустарне товариство // Народна творчість та етнографія. – 1987 - №4. – С.39-44.
2. Вановська І. М. Створення та діяльність Київського кустарного товариства у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. // Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С.Сковороди/. Серія «Історія та географія». – Харків, 2010. Вип. 38. - С.53-60.
3. Вівчарик О. Музика Вівальді у Книгинині вже не звучить // Свобода, 3 березня 2000, - С.16 – 17.
4. Данченко Л. С. Народна кераміка середнього Придніпров'я. – К., 1974, -187 с.
5. Кара-Васильєва Т. В. Стиль модерн у декоративному мистецтві // Декоративне мистецтво України ІХ – ХХІ ст.: стильові трансформації, художні інтерпретації, загальноєвропейський контекст. – К., 2019. – С.19 – 178.
6. Нестеров М. В. Воспоминания. – М., 1989, - 415 с.
7. Никитин Ю. От керосиновых двигателей до драгоценных безделушек. К 100-летию 2-й Всероссийской кустарной выставки в Санкт-Петербурге// Мир выставок. – 2013 - №56.
8. Русакова Л. І. Розвиток приватної художньої освіти в Україні др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. – Умань, 2017, -290 с.
9. Теліженко О. Майстерні народної вишивки// Родовід. – 1991 – ч. 2. – С.21 – 27.
10. Толкушин О. Г. Сунковское имение княгини Яшвиль. «Мир усадебной культуры»//VI Крымские Международные научные чтения. Сборник докладов. – 2005. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.krimoved-library.ru/books>.
11. Хіщіна Ю. Княгиня Наталія Яшвіль –відомий підприємець, меценат кінця ХІХ-початку ХХ століття. Життєвий шлях та творча діяльність. Внесок княгині Наталії Григорівни Яшвіль в розвиток Смілянщини. «Державотворчі процеси в Україні: через віки у ХХІ ст.»// Збірник тез пошуково-дослідницьких робіт ІУ Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді. – Черкаси, 2019. – С.212-214.
12. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди: Пам'ятки писемності; Книги, брошури; Історико-побутові.
13. Чугаєв А.В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии. - Черкассы, 1911, -605 с.
14. Шевчук В. Київське кустарне товариство і народні художні промисли України початку ХХ століття.//Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. - 2013, вип.5 - С.242-244.

Світлана УРИЦЬКА,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу фондів

УКРАЇНСЬКИЙ МІСЯЧНИК «АРКА» У ПОВОЄННІЙ ЄВРОПІ (З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ЧОКМ)

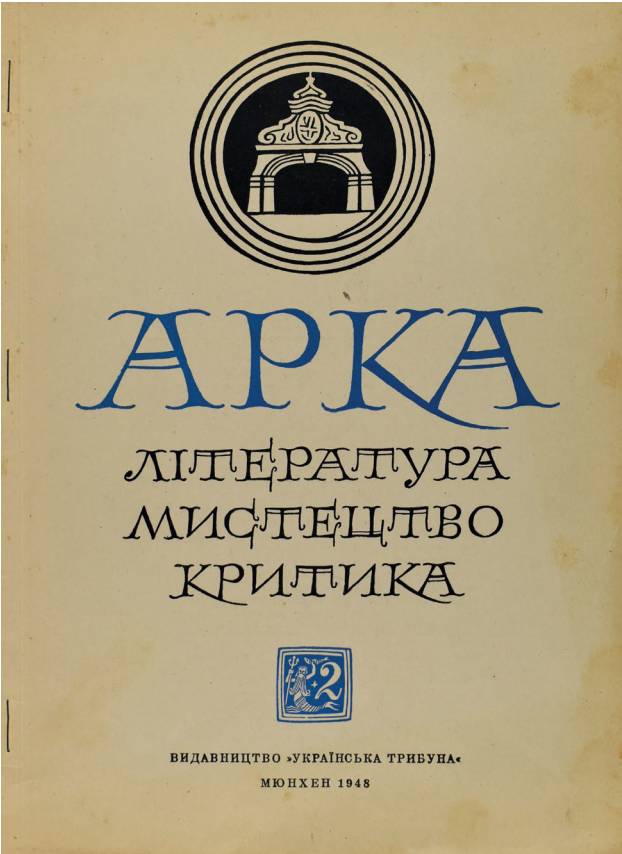
У статті розглянуто факт з історії української літератури ХХ століття – від липня 1947 до травня 1948 рр. у німецькому м. Мюнхені виходив український «місячник літератури, мистецтва та критики» під назвою «Арка». На прикладі другого числа журналу за 1948 рік, що зберігається у фондах ЧКМ, зроблена спроба показати основні напрямки діяльності часопису.

Ключові слова: діаспора, МУР (Мистецький Український Рух), часопис, Георгій Нарбут, традиція, модернізм.

Актуальним в історичному аспекті є висвітлення проблем, пов'язаних з історією української діаспори, умовами її консолідації в різних країнах світу. Багато українців змушені були покинути свою батьківщину через переслідування з боку радянської влади, з ідеологічних переконань, внаслідок трагічних обставин, пов'язаних з подіями другої світової війни. В Західній Європі, у Німеччині та Австрії після війни опинилося два з половиною мільйони українських емігрантів. Зокрема, на початок 1946 року в Німеччині перебувало близько 200 тисяч українців [1,с. 246]. Велика кількість біженців українського походження провели кілька років у спеціально створених таборах для переміщених осіб («ді-пі» табори – абревіатура від англійського терміну «displaced persons»). Саме в одному з таких таборів наприкінці 1945 року на території Баварії було створено літературне об'єднання МУР – «Мистецький Український Рух». Створення різноманітних товариств та організацій було проявом збереження національної свідомості та об'єднання всіх українських проявів.

У другій половині 1940-х років «ді-пістською» політичною еміграцією у повоєнних Німеччині, Австрії, Італії, Бельгії та Франції було видано понад тисячу найменувань книжок і не менше півтисячі найменувань газет, журналів та альманахів. Зокрема, у 1946–1948 роках побачили світ шість видань, повністю або частково впорядкованих під егідою МУРу: альманах МУРу і «Хорс» вийшли одним числом, збірник «Мистецький український рух» – трьома [2]. Найпомітнішим виданням МУРу був журнал «Арка» – перший на той час «товстий» літера-

турний часопис поза Україною. Це був не просто «ще один часопис», а одне з найважливіших місць зустрічі розсіяних по Європі мистецьких кадрів по другій світовій війні. «Ми опинилися на чужині... Якщо не могло бути батьківщини на географічній мапі, ми могли збудувати батьківщину в наших душах» – писав про «Арку» її редактор Юрій Шевельов. Місячник, з підзаго-

1. 2-ге (8) число «Арки» за лютий місяць 1948 року, (ЧКМ, ПП-21838).

ловком «журнал літератури, мистецтва і критики» виходив з липня 1947 по травень 1948 року. Світ побачили 11 чисел – загалом 9 випусків (два були здвоєними). Дозвіл на видання надала американська військова окупаційна влада у Баварії, редакція розташовувалась у Мюнхені.

Доречно зазначити, що з першого числа 1948 року принцип «колективного керівництва» змінився «одноосібним»: замість колегії у складі В. Домонтовича, Ю. Косача, Б. Нижанківського, З. Тарнавського та Ю. Шереха часопис відтепер підписувався Юрієм Шерехом (один з псевдонімів Ю. Шевельова), секретарем редакції був Яр Славутич. Напевно, саме головному редакторові належала ідея об'єднувати наступні числа «Арки» якоюсь однією головною темою. Таких чисел устигло вийти три – і то була вершина редакційної творчості [5]. Так, число 2 присвячувалося творчості Юрія Нарбута, значну частину здвоєного номера (3-4) віддали під матеріали до трьохсотлітнього ювілею Хмельниччини, а наступний (останній!) номер крупним планом презентував творчість французьких письменників Жоржа Бернаноса та Поля Кльоделя.

У фондовій колекції нашого музею зберігається 2-ге (8) число «Арки» за лютий місяць 1948 року, свого часу передане парламентською бібліотекою м. Києва (ЧКМ, ПП-21838). Номер присвячувався творчості видатного українського графіка Юрія (Георгія) Нарбута (1886–1920 рр.), містить два нариси про нього та десяток силуетів і репродукцій робіт художника. Публікація Івана Вигнанця «Юрій Нарбут» [8, с. 6-8] окреслює цілісний портрет Нарбута-мистця – талановитого художника-графіка, ілюстратора, автора перших українських державних знаків (банкнот і поштових марок), одного із засновників і ректора Української Академії Мистецтв. Георгія Івановича Нарбута вважають реформатором книжкової справи світового рівня. Саме він започаткував комплексне оформлення книги, при якому надавалась особлива увага кожному елементу її «архітектури»: від шрифтів і заставок – до обкладинки. Митець сам виконував буквиці й витворював шрифти, визначав формат книги, площу тексту й полів, добирав папір та обирав спосіб друку. Автор нарису акцентував увагу на тому, що «багато праць Нарбута загинуло, багато перебуває у приватних осіб, а ще більше в архівах і бібліотеках, куди немає ще вільного доступу для дослідника» [8, с. 8]. Під псевдонімом Іван Вигнанець писав

серйозні мистецтвознавчі розвідки колишній співробітник Інституту експериментальної біології і патології Ім. О. Богомольця доктор біологічних наук І. Ф. Розгін (1897–1972 рр.) [4, с. 235].

У статті «Нарбут – мазепинець» історик Олександр Оглоблин (1899–1992 рр., на час написання статті – професор Українського Вільного Університету в Мюнхені) оприлюднив нові матеріали до біографії художника, зокрема, уперше опублікував два листи Г. Нарбута до його друга, українського історика-геральдиста Вадима Модзалевського [4, с. 237]. Автор ототожнив Нарбута з українським гетьманом Мазепою «...Він, цей геніяльний мазепинець ХХ століття, пережив красу відродження своєї країни, він віддав їй усі сили свого мистецького генія – і він, як колись Великий Гетьман після Полтавської поразки, не міг пережити катастрофу нової Української держави. Його передчасна смерть була так само глибоко символічна, як і все його життя...» [8, с. 10].

На сторінках видання були представлені всі жанри літератури. Так, у другому числі «Арки» надруковані поезії нашого земляка Тодося Осьмачки («Зустріч», ст. 8), добірки віршів Михайла Ореста (3 книги «Держава слова», ст. 12), Вадима Лесича («Напередодні», ст. 35 – 36), поетичні замальовки Яра Славутича, Василя Барки та Леоніда Полтави. Заслужують на увагу поетичні та прозові переклади: Яра Славутича з білоруської Максима Танка (ст. 53) та «Пасторальної симфонії» Андре Жіда (ст. 36 – 39) здійснена де-ким «Кіо-Лі».

Саме в поетичній рубриці «Арки» літературна строкатість виявилась найбільше. Багато що з надрукованого «потонуло» в часі, проте немала частина публікацій варті пильної уваги дослідників української поезії ХХ століття. Як, зрештою, і сам феномен «Арки»: він теж потребує всебічного осмислення істориками літератури.

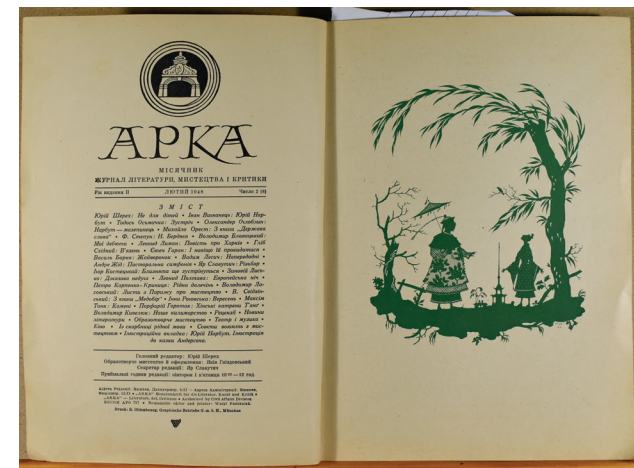
Але в журналі переважала проза. До мемуаристики тяжіють прозові твори Леоніда Лимана «Повість про Харків» (ст. 23–28) та «Мої дебюти» Володимира Блаватського (ст.15–23). Друкувалися також письменники-початківці. Увагу привертає оповідання «В'язень» підписане псевдонімом Гліб Східний за яким ховається випускник Українського Комуністичного Інституту Журналістики (Харків) Гліб Сірко. Кілька скупих фактів з його біографії подає Юрій Шевельов, який у 1930-х рр. був викладачем УКІ-

Жу. З-поміж інших він вирізняв студента Сірка, який тримався осторонь товаришів та мовчки виказував невдоволення радянським ладом. Не дивно, що після другої світової війни він опинився у Бельгії, де видав чи не єдину свою повість «Аркадій Ярош» – виразно інтелігентський твір в стриманому й «сіруватому» стилі. Подальша доля Гліба Східного невідома [7].

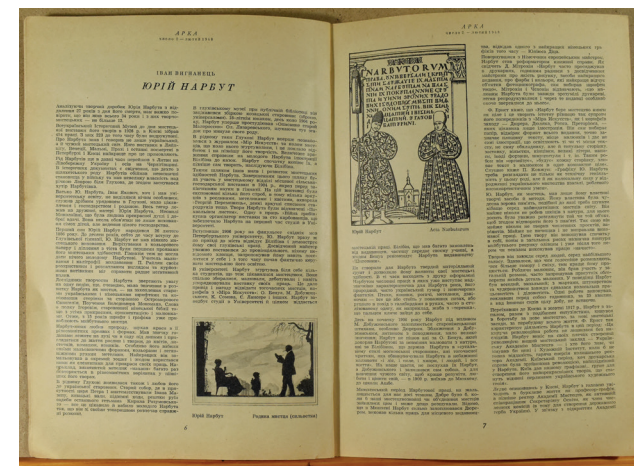
Загалом на сторінках журналу було вміщено твори майже 100 авторів. Невеликий формат «Арки» обмежував можливості знайомства читачів з великоформатною прозою.

Спочатку журнал мав 48 сторінок, згодом – 64, редактор просив про можливість збільшення обсягу до 80 сторінок [2]. Ще однією проблемою була вимога до якості текстів. Дописувачам доводилося чекати по 3-4 місяці на оприлюднення їхніх творів. І як це не буденно звучить – на гонорари, які виплачувалися не до, а після виходу публікацій. В умовах бідності й табірної безробіття – це було не другорядне питання.

Літературно-критична рубрика забезпечу-

2. 2-ге (8) число «Арки» за лютий місяць 1948 року, розворот (ЧКМ, ПП-21838 а).

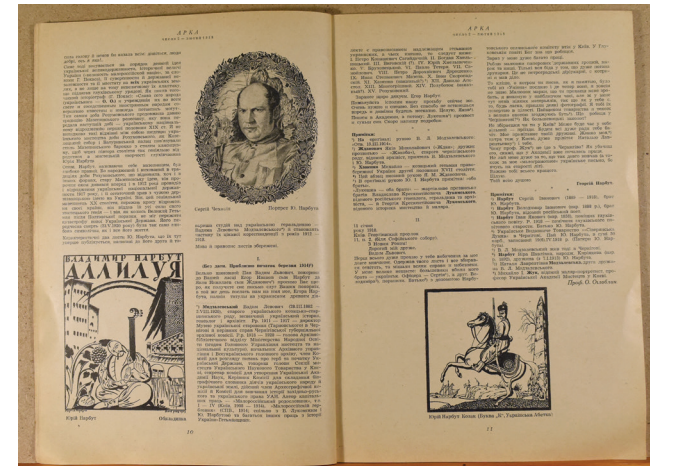

3.Публікація Івана Вигнанця «Юрій Нарбут» [8,с. 6-8]

валася найчастіше статтями та рецензіями головного редактора журналу Юрія Шевельова. В 11 опублікованих числах «Арки» було надруковано сім його статей, найбільш концептуальні він підписував як Юрій Шерех [3]. У нашому випадку заслуговує на увагу його блискуча стаття «Не для дітей» про прозу В. Домонтовича. Те, що писалося для журнального «конвеєра» з'являлося під псевдонімом «Гр. Шевчук». Крім того, на останніх сторінках журналу Ю. Шевельов друкував рецензії. На стор. 57–58 другого числа «Арки» вміщена рецензія на «Спогади» Олександра Кошиця (Вінніпег, 1947 р.) за підписом Олекси Ізарського та на «Поезії» Олега Зуєвського, що вийшли друком у Мюнхені в 1947 році авторства Гр. Шевчука.

Хто ж він, Шевельов, чиє ім'я було піддане ostracizmu офіційною радянською ідеологією? Юрій Володимирович Шевельов (1908–2002) – видатний учений-гуманітарій, українець німецького походження, один з найвизначніших представників української інтелектуальної еліти в еміграційному середовищі ХХ століття. Знавець багатьох мов, він писав свої дослідження українською, англійською, російською, польською, французькою мовами. Дивує широта його наукових зацікавлень – історія слов'янських мов, дослідження писемних пам'яток, соціолінгвістики, літературознавства, культурології та ін. Професор Гарвардського та Колумбійського університетів, іноземний член УАН, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка (2000 р.) – далеко не повний список поцінованих заслуг науковця.

Місячник мав свою «ілюстраційну вкладку», що вигідно відрізняла його від інших журналів. З номера в номер друкувалися репродукції творів українських митців, які

опинилися в еміграції – Оксани Лятуринської, Галини Мазепи, М.Дмитренка, Олекси Булавицького [3]. У другому числі «Арки» за 1948 рік на стор. 34–35 репродукуються ілюстрації Михайла Дмитренка до поетичної збірки Василя Барки «Білий світ», що вийшла друком у Мюнхені у видавництві «Українська трибуна» в 1947 р., а саме до розділів «Правда і кривда» та «Вірші віри». Чудовий ілюстратор і графік з Полтавщини М. Дмитренко, опинившись в еміграції у Баварії, був одним із засновників Української Спільки Образотворчих Мистців. Власний графічний стиль майстра базувався, передусім, на творчості Георгія Нарбута, за технікою виконання прослідковується спорідненість зі старою українською гравюрою доби козацького бароко.

У кожному числі журналу традиційно публікувалися репродукції майстрів світового мистецтва: Арістіда Майоля, Поля Гогена, Огюста Ренуара, Амадео Модільяні, Огюста Родена, ін.

Чи не найбільша розкіш «Арки» – це статті про мистецтво, літературу та історію. Кредо відкривати шляхи до світів близьких і далеких блискуче реалізувалося саме у царині мистецькій. Журнал охоче друкував розвідки про класиків, але уважно стежив і за новітніми течіями в живописі, музиці, театрі, кіно, архітектурі (рубрика «Хроніка»). Спеціально для журналу Вол. Ласовський слав свої «Листи з Парижу про мистецтво» (ст. 51–53), в яких ділився враженнями від Осіннього салону 1947 року.

Назва журналу глибоко символічна – арка, що уособлювала вихід у світову культуру. Візуальне ж рішення – за мотивами брами Рафаїла Заборовського (колись парадного митрополитичого входу у Софійський собор) стилізував і графічно виконав Яків Гніздовський, якому належить мистецьке оформлення часопису. Кожен номер журналу був результатом копіткої праці і творчого пошуку, за словами Ю. Шевельова «ще перед тим, як читач починав читати жур-

нал, він уже бачив, що це не просто журнал, що це – свято». Головний редактор високо цінував творчий підхід Гніздовського: «У всьому панував його стиль – лаконічний, стриманий, чужий орнаменталізації й надмірові, спартанський. Не було нічого зайвого, примітивного, розрахованого на дешевий ефект». На сторінках журналу були розміщені не лише мистецькі візії Гніздовського [8, ст. 5,50], а й його мистецтвознавчі праці – про хорватського скульптора та архітектора Івана Мештровича, «Гульня на Олімпі, Про Пітера Брейгеля Старшого» та про Ель Греко [6]. Внесок мистця у творення і «упакування» журналу важко переоцінити.

Викликає подив і захоплення – як у часи повоєнної європейської розрухи, невизначеності становища мешканців «ді-пістської планети», українська творча та наукова еміграція змогла створити журнал – якісний у сенсі змісту й оформлення, що був збирачем та інтерпретатором різноманітної інформації про життя культури та декларував власну шкалу естетичних вартостей. «Журнал своїм культурним рівнем випередив інші періодичні видання і наближався до кращих німецьких», – так оцінив його рівень головний редактор.

«Арка» мала неабиякий успіх у читача, проте, не змогла пережити валютну реформу в Німеччині. Відсутність коштів стала тривіальною причиною закриття журналу – шосте майже зовсім готове редакційно число так і не потрапило до друкарні. В кінці 1940-х «ді-пі» табори поступово ліквідовуються й еміграція «кинулася врозтіч, до заокеання», багато хто з авторів «Арки» емігрував у США, Канаду. В таких умовах існування часопису стало неможливим.

Одинадцять чисел журналу, що наразі становлять букіністичну цінність, залишилися як духовна реальність, створена українською інтелектуальною елітою за обставин цілком виняткових...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бокайло О. Початковий етап діяльності «Зарево» (1949-1951 pp.) // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2013- Вип. 20.-С. 246-249.
2. Кіпіані Вахтанг. Ліберальна «Арка» під націоналістичним дахом. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://chytomo.com/ekzempliary-xx/liberalna-arika-pid-natsionalistychnym-dakhom>.
3. Лисенко Н.В. «Арка» - український місячник у повоєнній Європі. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://scaspee.com/all-materials/41>.
4. Миськів Н. «Мистецтвознавчі публікації українських художників-емігрантів на сторінках часопису «Арка» (1947-48). // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника: збірник наукових праць. – 2012- Вип.4. –С.229-246.
5. Панченко В. «Це було в Мюнхені» - Газ. «День», №21, 7.02.2004. [Електронний ресурс] –Режим доступу: <https://day.kuiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya-ce-bulo-v-mynheni>.
6. Перебийніс Ольга. Яків Гніздовський. Кілька думок з нагоди дня народження художника. 27.01.2021. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/01/27/158891>.
7. Шевельов Ю. « Я- мене – мені ... (і довкруги) Спогади 1». –Харків-Нью-Йорк, вид-во часопису «Березіль». Вид-во М.П.Коць, 2001. [Електронний ресурс] – Режим доступу:<https://coolib.com/8/336799/read>.
8. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Журнал «Арка», №2 1948 р. (ЧКМ KB-63855 ПП-21838).

Лілія ЧИЖ,
завідувач відділу на-
уково-методичної та
пам'яткоохоронної
роботи

ЗНИКЛІ ЦЕРКВИ МІСТА ЧЕРКАСИ

У статті розповідається про православні церкви Черкас, які були зруйновані але в минулому складали частину культурного життя мешканців міста, впливали на їх духовий розвиток.

Ключові слова: церква Покрови Пресвятої Богородиці, церква святого Георгія, Свято-Миколаївський кафедральний собор, Свято-Троїцький кафедральний собор.

Культурна спадщина кожного народу – це сукупність успадкованих сучасниками культурних цінностей від попередніх поколінь. Це джерело життя, з якого надихається кожна нація, кожен народ і без чого неможливий успішний розвиток держави.

Черкащина багата історією, самобутньою духовною культурою.

Мешканці краю з давніх часів з особливою шаною ставились до віри батьків, зводячи храми для очищення душі. «Віра – це вічний еліксир життя, сили та впливу на імпульс думки» (Наполеон Гілл). Духовне спілкування додає сил і наснаги долати складний життєвий шлях.

В історії храмобудівництва був період випробувань. Десятиліттями духовне будівництво не підтримувалось. Нові храми не будувалися, а старі – руйнувалися, деякі назавжди. Святині перебудовувались під будинки культури, комори для зерна, склади, спортивні клуби. Церковні раритети реквізувалися, священників без суду і слідства кидали у тюрми й табори. Поставало чимало руїн храмів, руйнувались душі.

Про приходську церкву Покрови Пресвятої Богородиці відомо не багато. Знаходилась вона в районі Казбету, на теперішній вулиці Університетська, яка раніше називалась Крайня, Лісна, а до 1996 року Воровського. Прихід Покровської церкви був бідним. У 1944 році після звільнення Черкас від німецької окупації на прохання жителів міста в церкві відновилися богослужіння. Вже у 1950-х роках приміщення відібрано і церкву зачинено остаточно.

Історію шістнадцятирічного існування Георгіївської церкви детально досліджував тала-

новитий черкаський краєзнавець Ю. Є. Маринівський. [3]

У Черкасах, як і в інших містах Російської імперії в період Першої світової війни у 1914 – 1918 роках розміщувались шпиталі. Варто зазначити, що на той час в місті вже функціонувало військове кладовище, яке розташовувалося в передмісті Зацариному, що починалося від вулиці Надпільна у бік залізничного вокзалу, поряд із приходським кладовищем Свято-Миколаївського собору (район території тодішнього Першотравневого парку). До речі, вперше вулиця Надпільна згадується в 1884 році і називалась так, тому що була крайньою і проходила по-під поле. З 1916 року мала назву Надпільно-Польова. В 1926 році вулицю перейменовано на честь Феофана Ільїна, керівника комуністичного батальйону ім. Спартака, який у 1918–1919 роках вів бої проти армії УНР та військ гетьмана П.Скоропадського. Під час німецької окупації в 1941–1943 роках вулиця називалась Гайдамацькою. 22 лютого 2016 року вулиці Напдільна повернуто історичну назву.

У 1916 році міська Дума прийняла рішення про передачу та застосування будівлі колишньої покійницької на Соборно-Миколаївському кладовищі під церкву – «пам'ятник імені Святого Георгія у пам'ять павших воїнов». В грудні 1916 року на свій запит комітет отримав телеграму від головного протоієрея південно-західного фронту, де йшлося про офіційний дозвіл на будівництво в Черкасах Георгіївського храму на військовому кладовищі. Фінансів для будівництва та облаштування церкви не вистачало, тому у вересні 1917 року комітет із будівництва звернувся до усіх жите-

лів міста Черкаси із підписними листами про допомогу. Церкву Святого Георгія добудували, буквально, «всім світом, збираючи кошти». Так, будівництво православного храму стало «делом всего города без оглядки на национальность и религиозную принадлежность». 7-го жовтня 1917 року Георгіївський храм було освячено. І хоча до унікальних споруд церква тоді не належала, вона мала багатий позолочений іконостас.

Часи змінювалися, у 1930-х роках скидалися на землю куполи та дзвони, як злісні пережитки минулого в радянській дійсності. Не став винятком знищення і Георгіївський храм у 1933 році. [3]

Історія Свято-Миколаївського собору починається з 1693 року, коли з благословення митрополита Варлаама (Варлима) Ясинського освячено місце під будівництво собору Черкаської єпархії. Храм був дерев'яний, мав 3 куполи у стилі козацького бароко. Розташовувався він на розі сучасних вулиць Дашковича та Хрещатик. Л. Похилевич описує її так: «Соборная Николаевская (церковь) деревянная очень давняя. Из визит за 740 и 1741 годы Мошенского деканата видно, что она построена в 1717 г., но перед тем, еще в 1693 году была заложена и освящена, по благословению митрополита Варлаама Ясинского, протопопом Кириллом Криницким». [7]

У середині XIX століття в зв'язку з прийняттям нового генерального плану міста, церкву було вирішено перенести на центральну площу (нині тут будівля Черкаської облдержадміністрації). Будівництво велось за кошти місцевого мецената Колодочки і закінчено 1864 року. Будівля була кам'яною, арки з цегли, мала 3 дерев'яні бані, одна з яких більша (перенесені зі старого храму), великий центральний купол. Поруч знаходилась дзвіниця з гострим шпилем у псевдоготичному стилі. Фасадом церква виходила на Старочигиринську вулицю (нині бульвар Шевченка), вівтарною частиною – на Дахнівську (нині Хрещатик). Престольне свято відзначалось 19 грудня. Вся площа отримала назву Соборної, поряд розташовувались торгові ряди, складські приміщення та приватні будинки. Церква мала 95 десятин землі на митниці. Настоятелем був Василь Іванович Кудрицький, кандидат богослов'я. Тоді собор мав одну з найбільших парафій у Київській губернії, а Черкаський повітпосідав 1 місце у губернії щодо надходжень до церковної скарбниці. Одним із пунктів доходів церкви

були кошти за заповітом штабс-лікаря Андрія Розтопоровського. Собор мав власний міський цвинтар, який знаходився на місці сучасного Соборного парку. Тут ховали людей усіх віросповідань, навіть мусульман. Пізніше тут збудували цвинтарну Свято-Успенську церкву та військову Свято-Георгіївську.

Згідно з протоколом засідання президії Шевченківського окружного виконкому від 30 липня 1930 року зібрано 3517 підписів, які зголосились на закриття храму і передачі будівлі під музей. Окрім цього у протоколі зазначається занепокоєння відділу освіти присутністю релігійної будівлі по-сусідству з будівництвом корпусу інституту: «Це неможливо. Це ускладнює нормальну роботу останнього». 1931 року з храму зняті куполи, а будівля переобладнана під господарські потреби. За однією з версій у роки Другої світової війни у храм потрапив снаряд, який суттєво зруйнував його. За іншою – снаряд зруйнував лише дзвіницю, а сама церква підірвана радянськими військами задля позбавлення ворога спостережного пункту. Після війни релігійна громада клопоталась про передачу їй залишків храму. Уповноважений ради у справах православних церков при виконкомі Черкаської обласної ради пропонував або задовольнити клопотання, або визнати приміщення непридатним для масових зібрань. 20 лютого 1945 року спеціальна комісія прийняла акт про знесення будівлі (акт підписано секретарем виконкому Мурніковим), у якому зазначалось: «Існуюче приміщення колишньої Соборної церкви фактично не існує, є лише окремі стіни, не з'єднані між собою, які мають численні тріщини та загрожують обвалом, що може стати причиною нещасних випадків...». [4]

Приміщення храму було знищене в 1946 році. Відомо про три спроби його зруйнування. Першу спробу здійснено 6 квітня 1946 року о 16:00 коли військові підірвали п'ять снарядів закладених у храм, який вистояв. Друга спроба відбулася 24 червня 1946 року о 19:00 теж п'ятьма зарядами, але храм уцілів наполовину. Лише за третьою спроби, яка сталась 3 червня 1946 року за участю начальника Черкаського гарнізону від величного храму залишилась купа цегли.

Пізніше тут знаходився пам'ятник Сталіну (знесений 1953 року), нині – приміщення національного банку.

Цікава історія Свято-Троїцького кафедрального собору – головного кафедрального собору Черкаської єпархії Православної церкви

України. Перша козацька дерев'яна церква була збудована у 1670-х роках на території старого черкаського Подолу. Зведення розпочалося 1671 року за благословення і освячення тодішнього київського митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Будівля мала гострі бані, схожі на мінарети (в ісламській архітектурі баштоподібна культова споруда при мечеті) та видовжені вікна з елементами османського стилю. Храм простояв довгий час, допоки сам не почав руйнуватись.

На місці старого храму 1745 року збудували новий, також дерев'яний, у бароковому стилі. Церква була головною у місті, мала у володінні землі та у своїй парафії заможних міщан із Митниці. У 1820-х роках значення церкви меншає, заможне українське населення переселялось із Подолу на високу місцевість, Митниця заселялась євреями. Із середини ХІХ століття храм почав саморуйнуватись.

В 1861 році було фінансовано будівництво нової церкви на пагорбі. Кошти витрачені у розмірі близько 6 тисяч карбованців сріблом (4 тисячі із міської казни та 2 тисячі – пожертвування). 1864 року храм освячений митрополитом Київським Арсенієм. Церква отримала наділ у 76 десятин землі на Митниці та щорічне фінансування у 345 карбованців з міського бюджету. Невдовзі при ній була відкрита парафіяльна двокласна школа. На подвір'ї церкви знаходився цвинтар, на якому ховали священників.

Черкаський письменник Олександр Лебеденко у своїй повісті «Перша Міністерська» дав опис старої церкви першої половини ХХ століття: «Церква Святої Трійці стоїть одноосібно на високому мисі, показуючи усьому горбатовському Придніпров'ю різьблену огорожу. Від міста до церкви веде курний, хоч і потужний камінням шлях, а біля огорожі ліворуч та праворуч збігають униз рівчасті розкуйовджені провулки, якими навесні бурлять потоки і, які взимку вкриті кучугурами в сажню. Борти у церковного пагорбу рівні, неначе хто їх ножом зрізав з трьох сторін і цупким дерном укріпив круті, показні схили. У підніжжі кільцем – хаші терену і будяків, щоб нікому не заманулося лазити церковними схилами. Нижній паркан ледве встигає за поворотами й рівчаками, він прогнів, позеленів і покосився під тягарем зелені бузини, глоду і перського бузку».[2]

У 1933 році церкву пограбували та понівечили, а невдовзі закрили. Службу відновили в період німецької окупації у роки Другої світової війни. Настоятель отець Василій допомагав сиротам та партизанам, після окупації церковна громада опікувалась місцевими шпиталями, утримуючи обслугу лазарету. За це радянська влада спочатку звинуватила священника у співпраці з нацистами, але після з'ясування усіх обставин представила навіть до урядової нагороди. Церква працювала, однак тиск з боку влади на неї був величезний. Церква мала 3 престולי, відповідно – 3 храми. Для вивчення релігійної ситуації до Черкас відправили Фролова, уповноваженого у справах Руської Православної церкви при Раді міністрів СРСР у Київській області, який тоді писав у своєму звіті: «Троїцька церква розміщена на крутому високому схилі, на окремій, ізольованій від інших садибі. Звідси на навколишню місцевість відкривається дуже живописний краєвид. На низинному березі розмістилося, як на долоні, старе місто, що омивається водами сивого Дніпра. Увечері важко розрізнити труби низеньких будівель від труб пароходів, що проходять рікою. Таке враження, ніби нижнє місто пливе...».[2]

Після доповіді Фролова храм деякий час пропрацював, але 1956 року все ж таки був закритий. Будівлю передали міському спортивному товариству, а церковну громаду зняли з реєстрації як таку, що не має власного приміщення. Дорогоцінні предмети передали на користь держави, ікони спалили, хрести з куполів зняли. 1961 року будівлю взагалі було зруйновано за допомогою вибухівки, адже на її місці планувалось звести сучасний Пагорб Слави. Сучасна будівля церкви зводилась у 1980–тих роках і освячена 1991 року. [10]

Храми є не тільки символами спасіння душі, а й частиною культурної спадщини України, як сукупності успадкованих від попередніх поколінь матеріальних і духовних надбань, що зберегли автентичність та відтворили традиції. Збереження архітектурної спадщини є основою і джерелом спадкоємного розвитку архітектури та необхідною передумовою соціокультурного поступу кожної нації.

Вивчаємо та бережемо історію, традиції, культурні цінності українського народу для нащадків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Київ-Львів: Реп.відтворення, 1913. - 720 с.
2. Лебеденко О. Первая министерская. - Москва: Издательство писателей в Ленинграде, 1934.- 272 с.
3. Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. Книга І. - Черкаси: Мефіс, 1997. - 207 с.
4. Мокрий В. Церква в житті українців. - Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993. - 106 с.
5. Описание русских обителей: Путеводитель. Часть І.- Москва: Издание Братства русских обителей, 1834.- 112 с.
6. Перелік визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення // Пам'ятки України. Ч. І. - Київ, 1999. - 106 с.
7. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях и селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. - Киев: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. - 763 с.
8. Довідник «Весь город Черкасы»: Справочная книга/ Под. ред. М.О.Айзенштайна. - Черкасы: Типография Х.Раздольского, 1911.
9. Свято-Миколаївський собор// Хроніка. - 2001. - 7 листопада.
10. Юхно Б. Черкаські місторії. Мандрівка у часі від Соснівки до Кривалівки.
11. Черкаси: Брама-Україна, 2011. - 264 с.

Юлія ШЕВЧЕНКО,
старший науко-
вий співробітник
науково-дослідного
відділу фондів

ШЕВСЬКЕ РЕМЕСЛО НА ЧЕРКАЩИНІ В КІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.

Ознайомлено з шевським ремеслом на Черкащині кінця XIX початку XX століття на основі аналізу жіночих чобіт зазначеного періоду. Розглянуто процес оброблення шкіри для подальшого пошиття взуття та оздоблення його декоративними елементами, володіння багатьма видами і техніками опорядження та декорування шкіри (на основі музейних предметів із фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею).

Ключові слова: взуття, шевство, шкіра, чобітки, підосви, підбори, дублення.

«Звідки вітер повіє, повіє,
звідти милий приїде, приїде.
Червоні чоботи привезе, привезе,
молодую Ганнусю узусь, узусь».
(Українська народна веснянка). [9].

Український народний одяг – яскраве й самобутнє культурне явище, котре розвивалося й удосконалювалося протягом століть. [4]. Характерною рисою традиційного українського вбрання є його декоративна мальовничість, яка відбиває розвиток ремесел, високу культуру виробництва матеріалів для одягу, створення різноманітних його форм, володіння багатьма видами і техніками опорядження та декорування одягу. [3].

Важливою складовою одягу було взуття, яке змінювалося відповідно до естетичних смаків та матеріального стану населення. [9]. Побутувало п'ять основних типів взуття: чоботи, черевики, личаки, постолі, ходаки. Кожен із цих типів взуття поєднувався з комплексом одягу щодо форми, колориту, а також відповідав рельєфу місцевості, кліматичним умовам та пристосованістю до потреб і зручності в праці. [6].

Взуття вважалося такою собі «статусною» розкішшю. Адже послуги шевця коштували дорого, тому що шкіру потрібно було приносити чи купувати за високу ціну. Взуття здебільшого шили зі шкіри волів та коней, але насамперед треба було її підготувати – вичинити. Вичинка шкіри, з якої шили взуття, була відома на Україні, зокрема Черкащині, під назвою чинбарство. Технологія обробки шкіри та асортимент знарядь, що застосовувалися були подібними в

усіх східнослов'янських народів. Для одержання юхті, сап'яну та інших сортів шкіри обробка починалася з розтягування й висушування сировини. Наступні операції полягали у розмочуванні шкір, вапнуванні їх у спеціальних ямах, чанах або коритах та зіскрібання волосся, м'ясних і жирових залишків міздрі. Зіскрібання міздрі здійснювалося на спеціальному верстаті – кобилиці за допомогою вигнутого

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей.
Фонд Історико – побутові речі. Чоботи жіночі (пара), с. Медведівка Чигиринського району Черкаської обл., 20 - 30-ті р.р. XX ст. ІІІ – 2930.

дворучного ножа-струга. Далі шкіру ретельно промивали у проточній воді, намазували хлібним розчином і дубили. Розчин для дублення готували із хлібного та бурякового квасу і кори, найчастіше дуба. Залежно від сорту шкіри, який збиралися одержати, дублення розтягувалося від одного до п'яти місяців. Після дублення шкіру змащували жиром, висушували і розминали. [8]. Колір від дубини здебільшого був червоний. Потім, якщо необхідно, фарбували чорним порошком та терли сукниною. [9]. То ж, як бачимо, обробка шкіри була складною фізично важкою працею, тому нею займалися виключно чоловіки.

Після того, як шкіра була оброблена, до роботи бралися шевці. Шевське ремесло також належало до компетенції чоловіків. Воно здавна було поширене в містах у вигляді цехового, а в селах – кустарного чи напівкустарного виробництва. Чоботи на машинку не шили. Шили руками, свинячою щетиною і дратвою з шилом. [9]. Інструмент шевців складався з правої і лівої колодок [7], різноманітних шил, ножів, молотків, обценьків. Необхідними атрибутами була дратва, віск, смола, щетина, цвяхи та кілки, підкови, дошки для розкрою. Для пошиття чобіт використовували добре вичинену кінську шкіру або шкіру молодих бичків. Цікавим видом чобіт були чоботи-витяжки, які виготовляли з одного шматка шкіри. Такі чоботи шилися на «один копил» і вважалися буденними. На підосви і підбори брали шкіру

2. Черкаський обласний краєзнавчий музей.
Фонд Історико – побутові речі. Чоботи жіночі (пара), с. Тимченки Чорнобаївського району Черкаської обл., початок XX ст. ІІІ – 6139.

старих волів. Підосви підбивали дерев'яними гвіздочками. Підкову замовляли у ковалів. Зимом для утеплення у чоботи вкладали соломку. [8]. Чоботи шили два дні. У селі сапожників було багато. Носили чоботи і на базар. [9].

У XIX столітті у великих містах почалося фабричне виробництво взуття, у тому числі більш елегантних видів. Вироби кустарів також ставали чимдалі довершенишими. Святкове взуття прикрашалося орнаментом – засобами тиснення, вирізування. Такі жіночі чобітки виготовляли з червоного, зеленого і жовтого сап'яну. Вони мали подвійну підосву, орнаментально вистрочені закаблуки, високі підбори-каблуки з мідними підківками. З декоративних технік, якими оздоблювали жіночі чобітки, слід назвати аплікацію кольоровою шкірою, ажурне вирізування з підкладкою кольорових шкірок, вибивання каплями у вигляді зубчатих ліній, дрібних розеток, трикутників, ромбовидних фігур.

Улюбленими декоративними елементами були так звані «кучері». Кольорові шнурочки закріплювалися обміткою, яка також є одним із засобів декорування. Особливо часто в чобітках декорували «беріжок» підосви і каблук дрібними цвяхами, набитими у невеликих відступах один біля одного.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігаються жіночі чобітки 20–30-х років XX століття з села Медведівка Чигиринського району Черкаської області. Взуття передано у колекцію музею Анастасією Василівною Мироненко. Чобітки виготовлені зі шкіри коричневого кольору. Підосва та підбори теж шкіряні, підкладка підшита з сірого домотканого полотна. Нижня частина чобітка оздоблена фігурним «язичком», відстроєна чорними та сірими нитками. Такі чобітки були святковими і вважалися омріяною прикрасою дівчини. [1]. Та зберігаються жіночі чобітки 20–30-х років XX століття з села Тимченки Чорнобаївського району Черкаської області. Взуття передано з колекції Тимошівського музею народного мистецтва. Чобітки виготовлені з ялової шкіри чорного кольору. Пошиті на один копил, халяви високі, мають боковий шов назовні ноги, зверху трохи розширені. Прикрашені тисненням по шкірі, підрублені вручну. Мають орнаментально вистрочені (вручну) закаблуки, каблук широкий, набірний з залізними підківками. Підосва подвійна, підбита двома рядами дерев'яних кілочків. Пошиті на замовлення у кустарів. [2].

Часи змінювалися, а разом з тим і різновиди та моделі взуття. Незмінною залишилася тільки якісна, натуральна шкіра. Таке вишукане взуття виготовляє в наш час Черкаська ПрАТ «Лавента», моделям якого віддають перевагу черкасці. Як і багато років тому сучасне взуття

відповідає сезонним вимогам, є зручним, елегантним і головне, з натуральної шкіри. У відомій пісні звучать слова: «У природи немає поганої погоди». Погодитися з цим може лише той, у кого на ногах якісне та зручне взуття. [5].

ЕКСПОНАТ ТИЖНЯ.
З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ЧОКМ

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико – побутові речі. Чоботи жіночі (пара), с. Тимченки Чорнобаївського району Черкаської обл., початок XX ст. ІП – 6139.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико – побутові речі. Чоботи жіночі (пара), с. Медведівка Чигиринського району Черкаської обл., 20-30 ті р.р. XXст. ІП – 2930.
3. Воропай О. Звичаї українського народу. Етнографічний нарис, том II - Мюнхен: Укр. видавництво, 1966, - 298 с.
4. Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В. Ф. та ін. Культура і побут населення України: Навч. посібник – Київ: «Либідь», 1993, - 284 с.
5. Яремюк Леонід. Взуття від Лавенти – це легка хода і гарний настрій. Черкаський край.2012. 29 лютого.с 5.
6. Матейко К.І. Український народний одяг – Київ: «Наукова думка», 1977,- 222 с.
7. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма - Київ: «Либідь», 1996, - 176 с.
8. Пономарьов А. П., Артюх Л. Ф., Косміна Т. В. та ін. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник – Київ: «Либідь», 1993, -254 с.
9. Орел Л. Шевченків край: історико-культурологічні нариси – Київ: УЦНК «Музей Івана Гончара»: «Фонд Івана Гончара», 2005, - 519 с.

1. ІСТОРІЯ ГЕРОЯ.

Валентин Сергійович Гришко народився 22 березня 1922 року в селі Усолуси Житомирської області в сім'ї вчителів Сергія Сафоновича та Марії Яківни. У середині тридцятих років родина Гришків переїхала в село Ризине Звенигородського району Черкаської області. Там хлопець гарно навчався, захоплювався акробатикою та грою на струнних інструментах. У 1939 році Валентин Гришко вступив до Київського державного університету на факультет романо-германської філології. Мало хто знав, як важко було це зробити синові «ворога народу», адже в 1937 році його батька Сергія Сафоновича – сільського вчителя, керівника шкільного музичного оркестру було репресовано. Попри все, наполегливий юнак зумів стати кращим студентом курсу і мріяв отримати диплом. На жаль, цим планам завадила війна і вже в січні 1942 року Валентин разом з товаришами-однокурсниками йде добровольцем на фронт. Йому випало визволяти Білорусію, в складі Другого Білоруського фронту брав участь у прориві ворожого напрямку на захід. Особливо запеклий бій відбувся 24 червня 1944 року біля села Озерани Рогачівського району Гомельської області. Старшина Валентин Гришко перший увірвався до ворожої траншеї, закидавши гітлерівців гранатами. Замінив пораненого командира взводу і організувавши блокування двох дзотів, власноруч підірвав один із них. Під час цього ж бою Гришко взяв на себе командування ротою і під його проводом було розгромлено ще 3 дзоти, знищено 80 ворожих бійців, а 17 взято в полон. У донесенні командира так описано подвиг Валентина Гришка: «При виконанні завдання

командування старшина Гришко В. С. проявив виняткову мужність і героїзм... Своїм героїзмом надихнув бійців, які здобули перемогу над удвічі чисельнішими силами ворога. Сам особисто знищив 20 фашистів». Із цього бою Гришко вийшов живим, але за декілька днів, у бою під Вітебськом Валентина було важко поранено і відправлено у госпіталь. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1944 року старшина Валентин Гришко був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Після довгих місяців лікування боєць був демобілізований за станом здоров'я та повернувся додому помирати, на жаль до фронтових ран додалася інфекційна хвороба туберкульоз. Йому потрібно було лікуватися в кращих умовах, але документи на Героя якимось дивом затримувались, тому й не поспішала радянська влада особливо піклуватися про якогось старшину з репутацією сина «ворога народу».

Перед смертю Валентин чекав звістку від батька, арешт якого вважав прикрою помилкою і дуже надіявся, що залишаться в минулому підозри, принизливі розмови і допити, що супроводжували його постійно, з метою заставити зректись рідної людини. Але так і не дочекався... Помер Валентин Гришко 26 жовтня 1945 року, похоронили бійця в селі Ризине. Через декілька років Золоту Зірку Героя передали його матері, Марії Яківні. А ще через два роки реабілітували батька, Сергія Сафоновича Гришка.

Але на цьому не закінчується історія героя. Минуло шістьдесят шість років, як знайшлася родина Валентина Гришка: донька та онук. До того, в усіх спогадах та довідниках, про створену ним сім'ю не було жодної згадки. Як виявилось, в квітні 1943 року Валентин Гришко

одружився з коханою дівчиною Олександрою Гришиною. Щастя молодят було коротким, так як боєць відбув на передову. А в лютому 1944 року молода дружина народила донечку Тамару, яку батькові так і не судилося побачити. Прощального листа Валентин написав дружині із госпіталю, в якому просив її берегти доньку і не думати про нього, а він як залишиться живий обов'язково їх знайде. Не міг скалічений війною, невиліковно хворий чоловік повернутися до крихітної доньки та дружини, не хотів обтяжувати їх і без того важке життя необхідністю доглядати його. І Гришко повернувся в Україну, до матері. Після цього листа Олександра більше не отримувала від чоловіка жодної звістки і померла в 1991 році, вважаючи його зниклим безвісти. Про долю дідуся дізнався його рідний онук Сергій Малахов із публікації в інтернеті. А в травні 2011 року разом з матір'ю Тамарою приїхали в село Ризине, вклонитися могилі свого діда, якого розшукували все життя.

Текст: Ліна Біла, завідувач відділу фондів.

2. «ВУГІЛЬНІ ТА НАГРІВАЛЬНІ ПРАСКИ КІНЦЯ ХІХ СЕРЕДИНИ ХХ СТ. З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ЧОКМ».

Праска чавунна вугільна, 30-ті р.р. ХХ ст., с. Виграїв, Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.

Праска чавунна вугільна, початок ХХ ст., с. Бузівка, Уманський р-н, Черкаська обл. Належала Подзерей Анні Василівні.

Праска чавунна нагрівальна, 30-ті р.р. ХХст., м. Сміла, Черкаська обл.

З найдавніших часів люди доглядали за своїм одягом, щоб виглядати красиво та охайно. Давні жителі не мали у своєму господарстві

сучасних електричних прасок і тому прасування одягу потребувало певних зусиль та вмінь.

Історія праски має свою тисячолітню історію. Відомо, що у давнину для того, щоб розрівняти одяг, його спочатку прали і вологим придавлювали плоским каменем «праскою». Таким чином, після висихання, одяг позбавлявся складок і розрівнювався. А стародавні греки розгладжували одяг за допомогою гарячої металевої качалки. Таким способом вони навіть плісирували тканину.

На Русі до ХVІІІ ст. господині використовували для прасування одягу невелику палицю «качалку», на яку намотували тканину і потім розкочували по столу «рубелем». Це дозволяло розрівнювати тканину і робити її

м'якішою. Також для прасування використовували і скляні кулі «гало».

Найближчим попередником сучасної праски була жаровня, яка нагадувала сучасну сковорідку з ручкою, куди закладалося гаряче вугілля. Але така праска була вкрай незручною і небезпечною, тому що дрібні іскри та вуглинки могли псувати одяг.

Наприкінці XVIII ст. з'явилися чавунні праски, які схожі на невеличкі печі. Всередину корпусу прасок закладалося розпечене вугілля, а з боків робили отвори для кращої тяги. Таку праску господині розігрівали і вимахували нею вправо-вліво для розжарювання полум'я. Пізніше замість вугілля всередину клали розпечену чавунну пластину.

Окрім вугільних прасок на території України розповсюдженими були литі чавунні нагрівальні праски, які розігрівали на відкритому вогні або в гарячій печі. Великі чавунні праски до 10 кг призначалися для прасування

верхнього одягу, грубих тканин, а невеличкі, розміром з долоню, використовувалися для прасування ніжних тканин, білизни та деталей одягу. У господарстві користувалися двома прасками: поки одна нагрівалася, то іншою прасували. Такі вугільні та нагрівальні праски використовували в нашій країні навіть у 50-х роках XX ст., незважаючи на те, що вже давно була винайдена електрична праска.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігаються колекція кустарних та фабричних старовинних вугільних і нагрівальних прасок кінця XIX середини XX ст., які були зібрані на території Черкаської області.

І хоча тривале використання прасок у побуті позначилися на стані їх збереження, проте, вони не втратили своєї історичної та наукової цінності до цього часу.

Текст: старший науковий співробітник відділу фондів Юлія Шевченко.

3. СІМЕЙНЕ ФОТО.

Сімейна фотографія родини Мироненка Макара Яковича, нащадка козака Іркліївської сотні Кропивнянського полку, селянина козацького села Пищики Мойсинської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії (с.Пищики затоплене водами Кременчуцького водосховища у 1960 році).

Родина сфотографована 19 вересня 1908 року на своєму подвір'ї у день храмового свята Михайлового чуда. Члени родини розмістилися у три ряди.

Макар Якович та його дружина Івга Омелянівна сидять посередині. Біля діда Макара стоїть перший онук п'ятирічний Петро Борзяк. У верхньому ряду зліва стоїть старша дочка Параска Макарівна з чоловіком Борзяком Григорієм Івановичем; 4-ий зліва –наймолодший син Улас. Внизу – дві дівчини у святковому вбранні з прикрасами, зліва – середня дочка Мотрона, на ній багато разків намиста і дукач з «бантом».

Макар Якович Мироненко (1850-і – після 1928 і до 1935р.) на той час мав 7 десятин землі, з них орної 3 десятини, олійницю, двох

коней, власний плуг, був старостою сільської церкви. Його троє дітей прожили свій вік у селі, працювали у колгоспі. Онук Петро Григорович Борзяк (1903–2000рр.) закінчив Київський Інститут Народної Освіти у 1929 р. Відтоді працював у Інституті фізики Академії Наук УРСР: доктор фізико-математичних наук (1955р.), професор (1959р.), член-кореспондент АН УРСР(1961р.), Заслужений діяч нау-

4. ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ СВІТЛИНИ.

Сусідські посиденьки в садку, восени 1950-го року. На знімку зображено жительок с. Ризине Звенигородського району Черкаської області. Крайня зліва, стоїть 30-річна Марія Булкот. Народилася в 1920 році в сім'ї Івана Булкота – працювотого, гарного господаря та майстра на всі руки. Його шанували у селі за розум та добру вдачу. Родина жила добре, народили семеро дітей, побудували будинок. Господарювали, обробляли землю разом зі своїми дітьми, робітників не наймали. Коли почалася примусова колективізація Іван був змушений записатися у колгосп. Серед своїх односельчан користувався беззаперечним авторитетом, так як був грамотним та співав у церковному хорі. Селяни казали: «Якщо Іван піде в колгосп, то й ми підемо». Але це не врятувало його від розкуркулення. І через те, що мав свою худобу та хату під залізним дахом, його родину взимку вигнали з власної хати, не пошкодувавши малих дітей (наймолодшому синові було лише 10 днів). Забрали все: землю, реманент, худобу, одяг, а хату віддали під сільську школу. Роботяща сім'я хліборобів в одну мить залишилася на вулиці без будь-яких засобів для існування. А восени 1932 року почався страшний голод. Першим від голодної смерті помер батько, за ним мати Фросина, сестра Тетяна та маленький братик Петро. Незабаром похоронили старшого брата Мусія, його дружину та п'ятирічну донечку. Марія залишилася живою, тому що пасла сусідську корову, за що отримувала кухлик молока. Потім потрапила в дитячий будинок, створений при колгоспі (ще його називали майдан). Там діти хоч і отримували погане харчування (годували баландою), але воно було краще ніж споживання лободи та листя з дерев. Адже саме така «їжа» була для більшості українців основним раціоном у 1932 – 1933 роках. В майдані діти самі доглядали один одного; взимку, босоніж (не маючи чобіт), Марія прала в ополонці дитячий одяг. Важкі воєнні та

ки УРСР (1978р.), лауреат Державної премії у галузі науки і техніки (1986р.) за наукові відкриття і заснування наукової школи в галузі електроніки. Такий шлях зростання пройшов маленький селянський хлопчик з фотографії.

Родинні реліквії подарувала музею дочка вченого Тамара Петрівна Борзяк.

Текст: Мухова В.О., головний зберігач фондів.

повоєнні часи залишилися в її пам'яті назавжди. Та найбільше гнітило душу те, що не мала власної хати і змушена була поводитися по чужих кутках, за що допомагала людям по господарству, гляділа дітей. Довгий час жила у сусідки Ганни Нальопи (на фото сидить друга справа), дружила з її донькою Марією (на фото стоїть перша справа). Подруги одягнені у вишиті своїми руками сорочки. Біля Ганни сидить її сусідка Сокотуха Горпина з донькою Надійкою. Ці люди бачили жахіття голодної смерті рідних та близьких, самі заглядали їй у вічі, але це не зламало їх, а зробило сильнішими. Попри пережиті голод 1932–1933 років, війну, повне вір'я, люди раділи мирному сьогodenню, народженню дітей. В серцях жила надія, що все тепер буде добре, головне, що закінчилась війна. Життя продовжувалось.

Текст: Ліна Біла, завідувач науково-дослідного відділу фондів.

5. ХУДОЖНИК З КИРИЛІВКИ.

Під час цифрової каталогізації філокартичної колекції музею, увагу привернули художні листівки початку ХХ століття з репродукціями робіт Ф. Різниченка. Хто він, Федір Петрович Різниченко? Виявилося, наш земляк, з Кирилівки що на Звенигородщині. Село багате мистецькими талантами – там пройшли дитячі роки геніального Тараса Шевченка, звідти родом маляр-реаліст початку ХХ ст. Григорій Дядченко.

Біографічні відомості про Різниченка скупі й уривчасті, проте ми маємо знати наших талановитих співвітчизників, навіть якщо доля розкидала їх по світах. Народився майбутній художник у 1865 році, впродовж десяти років навчався

у Петербурзькій Академії Мистецтв як вільний слухач. Спочатку отримав звання вчителя малювання у нижчих навчальних закладах, згодом, закінчивши АМ у 1892 році, – класного художника 3-го ступеня. За мистецькі успіхи двічі нагороджувався срібними медалями.

Очевидно, Різниченко обрав шлях «вільного художника», про що свідчить його творча активність у якості експонента Академічних та Весняних виставок у залах Академії Мистецтв та щорічних Осінніх виставок картин у Петербурзі. Відомо, що у 1911 році відбулася персональна виставка творів майстра, на якій було представлено 45 пейзажних полотен передмість Петербурга, також України, Криму та Кавказу. Участь у благодійному товаристві «Мюссарівські понеділки» також дала йому

та графічних творів опублікованих згодом в ілюстрованих виданнях та серіях художніх листівок випущених у видавництвах «Ришар» (Петербург), «Разсветъ» (Київ) та Любанського товариства піклування про бідних. До речі, оформлення зворотної, так званої адресної сторони листівок Любанського товариства виконав відомий український графік Г. І. Нарбут. Також роботи Федора Різниченка у якості ілюстрацій були надруковані в книзі О. В. Єлісєєва «По белу свету. Очерки и картины из путешествий по трём частям Старого Света» (СПб., 1894–1904).

Художні листівки з репродукціями творів Федора Різниченка – цей унікальний підсумок спільних зусиль видавців та художника початку

ХХ століття, дають нам змогу помилуватися його ліричними пейзажами, майстром яких його вважають по праву. Щемною ностальгією наповнена робота «Село Кирилівка батьківщина Т. Шевченка». Тут все художнику близьке: і вітряки рідного села, що немов вартові стоять на сторожі миру й спокою, хатка під солом'яною стріхою, що загубилася у вітті дерев. Колорит приглушений зелено-коричневий. Композиційна та колірна домінанта – диск Місяця, що своїм м'яким світлом надає пейзажу втаємниченості й загадковості.

Романтичні пейзажі Федора Різниченка не просто документування природи, це, скоріше, портрет місцевості зі своїм настроєм, характером. Його творчій манері притаманна певна те-

1. Хутір узимку.

2. Захід сонця у березовому гаї.

3. Ніч на річці Цні біля Тамбова.

4. Село Кирилівка - батьківщина Т.Шевченка.

можливість повести ряд персональних виставок у 1910-х роках. Товариство, засноване за ініціативою таємного радника Євгена Мюссара у 1881 році, мало допомагати сім'ям зубожілих художників. Щотижневі клубні зібрання по понеділках починалися зі спільного малювання художників членів товариства, наступною була концертна частина запрошених артистів опери, балету, драматичної сцени. Іноді «Мюссарівські понеділки» збирали до 200 гостей. Виконані творчі роботи – переваж-

но рисунки та акварелі – розігрувались у лотереях або продавались на виставках, а отримані кошти складали благодійний фонд для виплат та пенсій сім'ям що перебували під опікою.

Художник жив і працював, в основному, у Петербурзі. Майже кожного року виїздив до Криму та Кавказу. На початку ХХ ст. з творчою метою здійснив кілька подорожей в Північну Африку, Індію, на острови Ява та Цейлон. Результатом подорожей стала чимала кількість живописних

5. Відблиск проміння сонця що заходить.

6. Схід місяця.

7. Озеро в Кенді. Цейлон.

атральність, драматизація. Майстер любляв нічне освітлення, акцентуючи увагу на колірних та світлових ефектах. Нотки романтизму звучать у творах «Хутір узимку», «Захід сонця в березовім гаю», «Схід Місяця». Природа для майстра прекрасна будь-якої пори року, а улюблена пора дня – надвечір'я, ніч з повним Місяцем що виглядає з-за хмар або відблискує у воді. Уявлення про заморські краєвиди Різниченка дає листівка «Озеро в Кенді (Цейлон)».

Відомо, що у 1918 р. майстерня Федора Петровича по вулиці Великій Дворянській у Петро-

граді була взята під державну охорону. Востаннє Ф. Різниченко згадується у зв'язку з його участю у XVI річній виставці картин Товариства художників (Петроград, 1922 рік). Подальша його доля невідома, як і дата відходу – 1922 чи 1924 рік.

Невеличкі кольорові листівки дають нині унікальну можливість познайомитися з творчим світом художника, згадати, а то й відкрити його ім'я для себе.

*Науковий співробітник відділу фондів
Світлана Урицька.*

6. ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВІ ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ У КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ.

Сучасне ювелірне мистецтво України у колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею представлене декоративно-ужитковими предметами Ювелірного Дому Андрія Ковалика з м. Кропивницький. Ювелірний Дім Ковалика – один із відомих українських виробників, лауреат престижних призів за якість та дизайн виробів.

При виготовленні цих коштовних дрібничок застосоване високоточне барельєфне лиття, ексклюзивна ручна робота з творчою фантазією та смаком. Вироби вирізняються реалістичністю, ретельно прорисованими чіткими деталями та добрим гумором.

Представляємо дві срібні чарки, які не ставилися наповненими на стіл, так звані «штрафні». Їмності посудин виготовлені у формі діжок із золотистими обручами. Ніжки чарок – це динамічні фігурки українських ко-

заків з шаблями у одязі 18-го століття. Позикозаків демонструють силу і вправність. Якщо чарки перевернути, то перед вами будуть декоративні прикраси для вітальні.

Наступні два музейні предмети, срібні чарка-стопка та стакан, виконані у західноєвропейському мисливському стилі 18-го століття зі сценами полювання з гончаками на оленя. На чарці декоративний рельєф ілюструє давню легенду про лицаря Франсуа Губерта, який, полюючи оленя, побачив його на скелі, а між рогами оленя – хрест із розп'яттям. Це видовище так вразило лицаря, що він залишив світське життя і прожив 7 років самотником у Арденських горах. Пізніше він став єпископом Маастрихта та Люттиха, покровителем бідних та вдів. У Західній Європі і досі щороку 3 листопада святкують День Святого Губерта після закінчення сезону полювання на оленів.

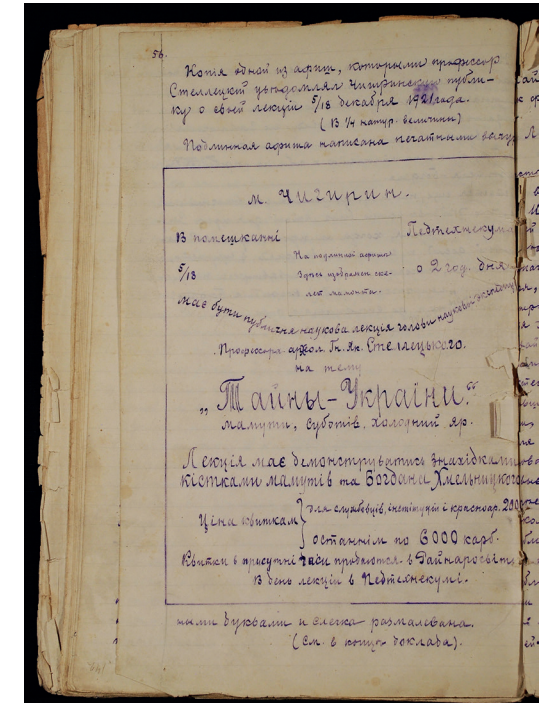
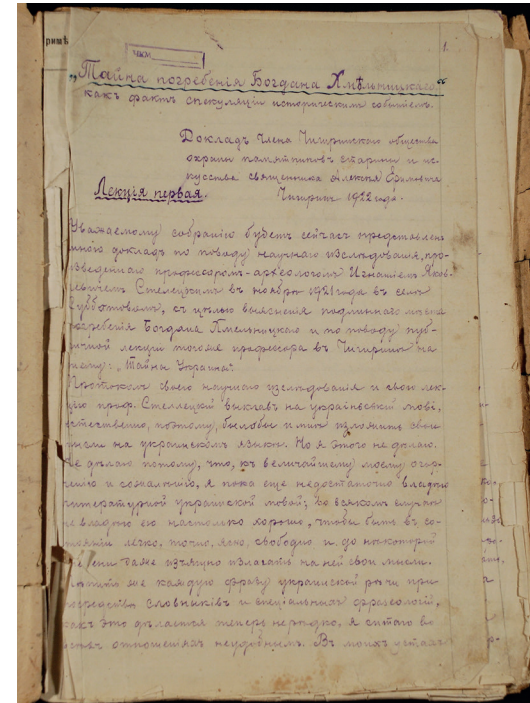
Текст: Мухова В. О., головний зберігач фондів.
Фото: Васильєв М. О.

7. УНІКАЛЬНИЙ РУКОПИС ОЛЕКСІЯ ЄРИМОВИЧА «ТАЙНА ПОГРЕБЕННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО КАКЪ ФАКТЪ СПЕКУЛЯЦІЇ ІСТОРИЧЕСКИМЪ СОБЫТІЕМЪ». ДО 427-РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

У вітчизняній історії є чимало «відкритих» питань, що супроводжуються полемікою, науковими суперечками пов'язаними з різним баченням щодо їх висвітлення. Зважаючи на

аксіому, що у суперечках народжується істина, вони спонукають науковців до пошуків, заглиблення у проблему, як рушій історичної думки.

Одним із полемічних та загадкових залишається визначення місцезнаходження поховання гетьмана Богдана Хмельницького. У цьому сенсі значну зацікавленість становить рукописна пам'ятка, що зберігається у фондах Черкаського краєзнавчого музею – доповідь члена Чигиринського товариства охорони

1. Доповідь члена Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва священника Олексія Єримовича «Тайна погребенія Богдана Хмельницкаго какъ фактъ спекуляції историческимъ событіемъ» датована 1922 роком.

пам'яток старовини та мистецтва священника Олексія Єримовича «Тайна погребенія Богдана Хмельницкаго какъ фактъ спекуляції историческимъ событіемъ» датована 1922 роком.

У науковій інвентарній картці стосовно музейного предмету, складений у 1948 році Л. Неделею, у графах час та місце знаходження значиться «невідомо». Маємо певні міркування щодо цього.

Науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Алла Перепелиця досліджуючи життєвий шлях О. Єримовича (1873–1937 рр.) настоятеля соборної Хрестовоздвиженської церкви у Чигирині, одного із засновників пам'яткоохоронної роботи в краї, невтомного збирача старожитностей та археолога, апелює до родинного архіву Єримовичів та наводить цікаві факти. Цитуємо: «24 жовтня 1929 р. завідувачий крайовим музеєм ім. Т. Шевченка звернувся до О. Єримовича із проханням передати особисту колекцію палеонтологічних, археологічних, геологічних та побутових речей із коротким науковим описом до їхнього музею. Завідуючий зазначив, що колекцію необхідно ввести в науковий обіг та «до наукової краєз-

навчої думки». 12 грудня 1930 р. О. Єримович передав Черкаському крайовому музею власну збірку загальною кількістю 1108 одиниць. Експонати були оброблені, систематизовані й розміщені на 19 планшетах. 29 грудня 1930 року отець Олексій отримав подяку від Черкаського крайового музею, в якій повідомлялось, що колекцію прийнято за актами (№410 і 411) та записано до хронологічного каталогу музею під №№ 1736, 1737». Логічним видається припущення, що разом з колекцією до Черкаського музею і був переданий вищезазначений рукопис.

Доповідь складається із 3-х лекцій, 17-ти розділів, вміщених на 88-ми сторінках, супроводжується двома рисунками, виконаними власноручно автором. Проблематика доповіді викладена вже у перших її рядках: «Уважаемому собранію будетъ сейчасъ представлень мною докладъ по поводу научного изслѣдованія, произведеннаго профессоромъ-археологомъ Игнатіемъ Яковлевичемъ Стелецкимъ въ ноябрѣ 1921 года въ селе Субботовомъ, съ целью выясненія подлиннаго места погребенія Богдана Хмельницкаго и по поводу публичной лекціи того же профессора въ Чигиринѣ на тему «Тайны Украины».

Непересічна постать археолога, спелеолога та музеєзнавця Гната Яковича Стеллецького (1878–1948 рр.) має неоднозначну оцінку в історіографії, зокрема, стосовно його внеску у дослідження археологічної спадщини – від «подвижника» до «шкідника». У 1918–1923 роках він перебував на території України: в Лубнах заснував краєзнавчий музей, що функціонує до нашого часу, створив ряд наукових товариств. Під егідою цих товариств проводив археологічні експедиції на Полтавщині та Черкащині, практично не залишив звітної документації та зробив ряд поверхових припущень.

У фондах Наукового архіву Інституту археології НАНУ зберігається документ, написаний рукою Г. Я. Стеллецького – звіт про діяльність Української наукової експедиції, що була проведена з 1 вересня й майже до кінця грудня 1921 року і поділялась на три періоди. Суботівський період, що припав на безсніжний грудень, на думку професора «дав найблисучіші наукові наслідки». У с. Суботіві знайдено 2-х «мамутів», розкопано підземний хід поруч історичної кам'яної баби, досліджено маєток Б. Хмельницького, констатовано місце Шевченкового «Великого Льоху», ретельно обстежено «домовину України» – кам'яну церкву св. Іллі: «В середині оббито стіну, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмільницького. Оказалось звичайнісінька спекуляція великим йменням; саму табличку взято до музею». Найголовнішим відкриттям цієї експедиції Гнат Стеллецький вважав виявлення залишків загубленого «останку» Богданового: «На цвинтарі, перед олтарем Богданової церкви, стоїть два хрести, різаних з каміню і змальованих Тарасом. Під більшим з них, датованим 1799 р., розкопками одкрито в круглій ямі рештку спалених костей Богданових! Частина їх взята для демонстрації й доказу» (НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36–40).

По закінченню розкопок професор як почесний член новоствореного Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва виступив на 1-му засіданні товариства з науковим повідомленням щодо останніх наукових студій у Суботіві, що викликало природній ажіотаж та розбіжність думок з приводу почутого. Стеллецький прагнув зробити якесь величезне відкриття й повідомити про нього

якогомога більшій кількості оточуючих, у першу чергу – людям абсолютно не підготовленим до сприйняття і правильного розуміння мети і завдань археологічних досліджень. Так, 5/18 грудня 1921 р. в Чигирині у приміщенні педтехнікуму він виступив з публічною лекцією «Тайни України: мамути, Суботів, Холодний Яр.» Лекція мала демонструватись знахідками – кістками мамонтів та Богдана Хмельницького (!). Коментарі стосовно хоч будь-якого натяку на прояв наукової етики в даній ситуації зайві.

Дії професора Стеллецького викликали обурення краєзнавця отця Олексія Єримовича і були викладені ним у доповіді «Тайна погребенія Богдана Хмельницкаго какъ фактъ спекуляціи историческимъ событіемъ».

На початку 2000-х років до нашого музею звернулась науковий співробітник НІКЗ «Чигирин» Надія Кукса з проханням ознайомитися з документом. Вивчивши і проаналізувавши його, дослідниця використала лекції Єримовича в якості джерела в ряді своїх досліджень присвячених історичним похованням ХVII – ХVIII ст. у Суботіві. Тому цілком коректно звернутися до студій пані Надії Кукси стосовно доповіді отця Олексія Єримовича, в якій він досить аргументовано, з посиланням на наукові розробки відомих на той час вчених спростував твердження Г. Я. Стеллецького. Зокрема, О. Єримович виступив на захист імені отця Романа Орловського, якого професор звинуватив у акті «історичної спекуляції», що той нібито помістив табличку про місце поховання Богдана Хмельницького на стіні Іллінської церкви лише з метою у будь-який спосіб підвищити інтерес до церкви. З аргументами, наведеними краєзнавцем, не можна не погодитись, Адже, як свідчать архівні документи, отець Роман виступив ініціатором першої за 200-літню історію її існування реставрації церкви, чим фактично врятував храм від остаточного руйнування. Реставраційні роботи здійснювалися під безпосереднім керівництвом відомого дослідника і знавця старожитностей професора Київської духовної семінарії Теофана Лебединцева з відома археографічного товариства. Цілком вірогідно, що мідяна табличка (до речі, її місцезнаходження до цього часу не виявлено) була прикріплена в процесі реставрації церкви не пізніше 1869 року.

Не менш суперечливими можна вважати аргументи професора-археолога щодо місця поховання гетьмана. Знехтувавши загальновідомими на той час згадками про поховання Богдана Хмельницького (у кам'яній церкві св. Іллі), досить детально описаними в літописах Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки, за історичне підґрунтя Г. Стеллецький взяв легенди та перекази, записані суботівським священником Марком Грушевським на межі ХІХ–ХХ ст. і вміщені в літописі Михайлівської церкви. Причому, основний акцент було зроблено на переказі, де розповідалося, що гетьмана поховано не в Іллінській, а в дерев'яній Михайлівській церкві.

Гнат Якович стверджував, що за наявними у нього достовірними даними обдурені козаками поляки в 1664 році видобули з могили і поглумилися не над останками Богдана Хмельницького, а кістками іншого простого чоловіка, похованого козаками під Іллінською церквою замість Богдана – так званого «підміненого Богдана». Професор поставив собі за мету відшукати кістки «підміненого Богдана», щоб довести, що гетьман все-таки не був похований під церквою св. Іллі. І «відшукав» їх під одним з кам'яних хре-

стів, що знаходився на цвинтарі церкви, на який, на його думку, вказував переказ. Після завершення розкопок професор виконав кресленик розкопаної могили (зараз знаходиться в експозиції Лубенського краєзнавчого музею) і разом із знайденими кістками ілюстрував свою публічну лекцію.

Олексій Єримович зробив неоціненну допомогу наступним поколінням дослідників – він повністю навів написи на обох хрестах побіля Іллінської церкви, що зараз майже не читаються. На його думку, під обома хрестами поховано родичів на прізвище Каменос, можливо, невідомих історії благодійників церкви кінця ХVIII. Тобто, людей вповні реальних, а не «підмінених». Розкрити могилу Каменосів було засипано землею через місяць після закінчення розкопок суботівськими селянами.

Доповідь отця О. Єримовича є свіченням пріоритетної ролі історичної правди в царині наукових досліджень на противагу гучним відкриттям, що базуються на сумнівних джерелах. Це приклад щоденної копіткої праці, що, зрештою, вибудує фундамент справжньої науки.

Підготувала: старший науковий співробітник відділу фондів Світлана Урицька.

8. ВІНАЙДЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОРЦЕЛЯНИ У 18 СТ. ТА ОДИН ІЗ ЕКСПОНАТІВ ІЗ ФОНДІВ ЧКМ, ЯК ПРИКЛАД ВИДІВ ПОБУТУВАННЯ МАЛОЇ ПЛАСТИКИ У ПОБУТІ ЛЮДЕЙ.

Статуетка «Дівчинка з яєчними шкарлупками», фарфор, бісквіт. початок 20 ст. Виробництво, ймовірно, Німеччина.

Дівчинка в рожевій сукні та білому чепчику сидить, спираючись на дві яєчні шкарлупки. Тут прослідковуються Великодні мотиви, адже яйце здавна символізує початок світу, джерело життя. Воно фігурує у багатьох міфах про створення Всесвіту, казках. З приходом християнства, давній язичницький символ життя гармонійно влився у новий світогляд – християни почали дарувати один од-

ному фарбовані яйця на Пасху. Також далеко в минулому зародилося і сакральне мистецтво розпису яєць-писанок.

Європейський фарфор з'явився у Німеччині у місті Мейсен (Саксонія) у 18 ст. «Китайським секретом» та «білим золотом королів» протягом багатьох століть називали європейці фарфор та намагалися відтворити його (цілі лабораторії алхіміків трудилися над цим при королівських дворах).

«Блакитний, як небо після дощу, блискучий, як люстерко, тонкий, як папір, дзвінкий, як гонг, гладенький та осяйний, як озеро сонячної днини» – так вихваляли китайці фарфор, який винайшли у 7–8 ст. під час правління династії Тан. Це – вид кераміки, що складається із суміші каоліну, польового шпату і кварцу. Каолінові глини названі так по імені гори Гаолін «Високі пагорби», які були багаті на цей матеріал. Китайці називали каолін кістками фарфору і тримали у великому секреті його формулу, навіть придумували різні вигадки щодо походження цього матеріалу. Побачили вперше фарфор у Європі після подорожей Марко Поло у 13 ст. до цієї закритої та таємничої держави. Королі змагалися між собою, колекціонуючи китайський фарфор та обмінюючи його на цілі драгунські полки, зберігали навіть у державних і церковних скарбницях. «Пощастило» ж відтворити формулу «білого золота» Йогану Беттгеру, якому це коштувало життя. Втікаю-

чи від прусського короля, який скарав вже не одного алхіміка, він потрапив до саксонського короля Августа II Сильного, який заточив його і примусив працювати над відкриттям золота. А в результаті Беттгер у союзі із вченим Вальтером Чирнхаузом винайшли формулу фарфору. У Мейсені на березі Ельби було споруджено завод, де 29 березня 1709 року було виготовлено шість філіжанок «кольору нарциса». А 1710 року засновано першу мануфактуру.

Так «китайський секрет» перетворився на «мейсенський». Майстри мали присягати, що не викажуть таємницю створення, а фактично перетворювалися на в'язнів. Невдовзі Беттгера обвинуватили у продажі формули та винесли смертний вирок, якого він не дочекався, а змучений і хворий, помер у 37 років.

Наша статуетка виконана із бісквіту – це неглазурований фарфор. Зазвичай виробляють при високій температурі від 1000 градусів, а потім наносять скловидну глазур і ще раз обпалюють. Це надає фарфору міцності та водостійкості, робить його дзвінким та тонким, що просвічує на сонці. Бісквіт же має пористу та матову структуру, схожий на високоякісний мармур. З нього часто роблять статуетки, бюсти, ляльки та інші декоративні речі.

Підготувала: старший науковий співробітник відділу фондів Наталія Костецька.

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ МУЗЕЙНИХ ЗАНЯТЬ ТА МАЙСТЕР-КЛАСІВ

Юлія ШЕВЧЕНКО,
старший науко-
вий співробітник
науково-дослідного
відділу фондів

ТЕМАТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ З МАЙСТЕР-КЛАСОМ «М'ЯКА ІГРАШКА З ФЕТРУ» ДЛЯ УЧНІВ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.

Мета:	Ознайомити з властивостями фетру, особливостями роботи, формувати практичні уміння та навички виготовлення різних виробів із фетру, розвивати творчі здібності, логічне мислення, дрібну моторику рук.
Завдання:	Сформувати і вдосконалити вміння та практичні навички під час пошиття м'якої іграшки з фетру.
Обладнання:	1.Фетр, голки і нитки, наповнювач, клей, олівці, ножиці. 2. Шаблони деталей виробу для пошиття іграшки.

- План заняття:**
- I. Вступ
- 1. Підготовленість дітей до заняття.
 - 2. Забезпечення необхідним матеріалом для роботи.
 - 2. Демонстрація виготовленого зразка «Іграшка з фетру».
- II. Основна частина
- 1. Поняття про фетр.
 - 2. Правила користування голкою.
 - 3. Правила користування ножицями.
 - 4. Технологія та послідовність виготовлення.
 - 5. Демонстрація виробу.
- III. Висновки.
- Хід заняття:**
- 1. Поняття про фетр.**
- Фетр – це різновид тонкої щільної повсті, найвищого сорту, виробництво якого ведеться

- з пуху ангорських кіз та кроликів. Фетр має досить незвичну структуру і не є тканиною. Його можна віднести до категорії нетканих матеріалів, тому що виготовлення ведеться завдяки «валяння» вовни. Фетр м'який та приємний на дотик, має високу міцність, не обсипається і не має виворітного боку.
- В Україні виробництвом повсті займалися майстри, що називалися шаповалами, оскільки одним зі застосувань матеріалу було виготовлення щільних шапок. Пошиття з фетру шапок, капелюшків, пальт та інших предметів одягу з часом втратили свою актуальність і можна зустріти тільки в окремих спеціалізованих магазинах.
- З декоративного фетру в наш час виготовляють м'які іграшки та різноманітні вироби для декору.
- 2. Правила користування голкою.**
- голку тримати з протягнутою ниткою у футлярі.
 - не вколювати голку в свій одяг.

- не брати до рота.
 - під час шиття цупких матеріалів робити отвори шилом та користуватися наперстком.
- 3. Правила користування ножицями.**
- не тримати ножиці вістрями догори.
 - на робочому місці не повинні виходити за край стола.
 - не різати на ходу.
 - передавати закритими і кільцями вперед.

- 4. Технологія та послідовність виготовлення іграшки.**
- На столах приготовлені всі необхідні матеріали, а саме – фетр різного кольору, ножиці, голки, нитки, олівці, клейовий пістолет, шаблони деталей майбутнього виробу. Учасники майстер-класу самі обирають тематику для своєї іграшки із запропонованих зразків. Коротка розповідь про окрему іграшку.
 - На шматочок фетру кладемо шаблон (деталь) майбутнього виробу, обводимо по кон-

- туру олівцем і вирізаємо ножицями. Для виготовлення об'ємної іграшки вирізаємо пари деталей.
- З'єднуємо лицьовий і зворотній бік, краї обшиваємо накидним швом, залишивши отвір для набивки.
 - Наповнюємо іграшку синтепоном, рівномірно розподіляючи його, формуємо і зашиваємо отвір.
 - Приклеюємо решта елементів виробу (очі, крила, ніс, оздоблення).
 - Демонстрація робіт учасниками один одному.

- 5. Висновки.**
- Отже, ми з вами пошили м'яку іграшку з фетру. Як ви побачили, фетр є унікальним матеріалом, який широко використовується в рукоділлі, а його структура дозволяє виготовляти найрізноманітніші вироби. Це заняття дуже захоплююче, адже під час роботи у нас виникають нові образи та ідеї наступних різноманітних виробів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	1. Ходзинська І. Ю., Павич Н. М., Горобець О. В., Безноськ О. І. Трудове навчання 6 клас (для дівчат). – Кам'янець-Подільський, «Аксіома», 2014.- 240с. 2. Сидоренко В. К., Мачача Т. С., Павх С. П. Трудове навчання (для дівчат). – Харків, «Сиція», 2014.-272 с.
--------------------------	--

Марина БУГЕРЯ,
завідувач відділу
науково-просвіт-
ницької та виставко-
вої роботи

СЦЕНАРІЙ ТВОРЧОГО ВЕЧОРА-ПОРТРЕТА, ПРИСВЯЧЕНОГО БАНДУРИСТУ Ф.А. ЖАРКО (1914-1986).

Мета:	<i>Ознайомити з традиційним музичним мистецтвом України; підтримати любов до рідного краю, патріотизм; викликати емоційне піднесення музичними номерами на бандурі, піснями на слова Т. Г. Шевченка, ознайомити ж творчістю відомих краян.</i>
Час: Музичний супровід:	<i>60 хв. Бандуристи Черкаського музичного училища ім. С. С. Гулака-Артемовського або вихованці музичних шкіл міста.</i>
Аудиторія:	<i>Для широкої аудиторії відвідувачів.</i>

Ведуча:
Лиш не ламай бандурі срібні руки,
Лиш не ламай бандурі срібних рук,
Нехай цвітуть, немов лілеї, звуки,
Лілеєю цвіте хай кожен звук.
З давніх-давен український народ вписує у
скарбницю людства свою мову, свою музику, зви-
чай, культуру. Традиції української музики тісно
пов'язані із українською бандурою та кобзою.
Кобза і бандура є символом національної музич-
ної культури України. Віртуозна гра на цих ін-
струментах була і залишається завжди одухотво-
реною, зігрітою великою любов'ю, а її художня
сила – просто вражає. Якщо заглянути в далеке
минуле, то можна простежити, що історія коб-
зарства на Україні переживала різні етапи свого
розвитку: наростання, розквіт і занепад.

Походження української кобзи-бандури
сягає кінця XV-початку XVI ст. і чимало дослід-
ників пов'язують його з культурою інших ет-
носів. Назва «кобза» поширена у татар, турків,
угорців, румун, чехів, хорватів, а «бандура» – у
арабів, монголів, киргизів, грузинів, французів,
англійців, іспанців, італійців та ін. Одна з пер-
ших згадок про українську кобзу відноситься
до другої половини XVI ст. Проте етап найбіль-
шого розвитку кобзарського мистецтва припа-
дає на XVII–XVIII ст. – час розквіту Запорізької
Січі. Репертуар козаків-бандуристів складали
історичні пісні та думи, жартівлива, танцю-
вальна музика. Авторами дум та пісень були
козаки. Потім вони імпровізували на бандурі
враження і спогади про свої бойові походи.
Кобза і бандура користувалися великою
пошаною і любов'ю в українському козацько-

му війську. Існує легенда про появу бандури
серед козаків. Самою Волею України, яка з'я-
вилася до козаків у вигляді дівчини-красуні,
козацтву була дана бандура для втілення ра-
дості і горя. Про поширення кобзи та бандури
серед козаків свідчать історичні джерела –
зразки українського малярства XVIII–XIX ст.,
зокрема розписи Києво-Печерської Лаври, а
також пам'ятки народної творчості – історич-
ні пісні та думи.
Читець:
Гарно твоя кобза грає,
Любий мій козаче,
Вона голосно співає,
Голосно і плаче.
І сопілкою голосить,
Бурею лютує,
І чогось у Бога просить,
І чогось сумує.

Минуле здається...
Козацтво снується,
Гетьман на чолі з булавою,
Полки, отамани,
Списи, ятагани
Лудить, стогне степ під вагою.
Сумні і веселі
Змінюються тони
У пальцях натхненних Бояна.
Базару і Крутів в них стогони чути,
Й недавні пригадують рани.
Ведуча:
Аналізуючи історію кобзарства, звичай, тра-
диції, обряди кобзарів, бандуристів, лірників,
бачимо, що більшості передового кобзарства

притаманні доброзичливість, благородство, гід-
ність, милосердя, сумлінність, етичний інтелек-
туалізм, здатність творчо мислити, постійний
духовний рух, активний пошук, відповідаль-
ність. Гаслом кобзарства був заклик: «Вимагати
від себе більше, чим вимагають інші». Цей елі-
тарний принцип суворо дотримувався передо-
вим кобзарством і допомагав не тільки зберіга-
ти високий рівень виконавської майстерності
та художньої цінності їх репертуару, але й вижи-
вати в скрутних життєвих обставинах.
Кобзарство вважало, що дуже важливим
є добре ім'я і репутація людини, створеної на
«образ і подобиє Боже», які кожний зобов'яза-
ний берегти і не повинен дати себе зневажа-
ти без вагомої причини. Кобзарі твердили,
що людина зобов'язана розвивати діяльність
відповідно до її сил, щоб могли розвиватися
за приказкою: «Той, хто діє, діючи – вдоскона-
люється». Проповідували звернення: «Усе, що
тільки робите, робіть від душі, як для Господа,
а не як для людей».
Ведуча:
З кінця XIX ст. діячі української культури
усвідомили значення бандури в суспільному
житті нації. Саме цей період позначений, з од-
ного боку, посиленням переслідувань кобза-
рів, а з другого – значним зацікавленням твор-
чістю народних співців, записом їх репертуару.
Великий здобуток в цьому П. Куліша, Л. Жем-
чужникова, О. Сластіона, О. Русова, М. Лисенка,
П. Мартиновича та ін. Тут не можливо не зга-
дати Т. Г. Шевченка. Яке значення мала кобза
для Шевченка видно хоч би з того, що великий
поет, випускаючи у світ свої твори назвав збір-
ку «Кобзарем». П. Куліш українську літературу
назвав «кобзою», звернувшись до неї з такими
словами:
Читець:
Кобзо, ти наша відрада єдина,
Поки прокинеться сонна країна,
Поки діждеться своєї весни, -
Ти нам по хатах убогих дзвони!
Стиха дзвони....
Давні пригоди ти нам спом'яни.
Хай братнє серце до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.
Ведуча:
Срібні переливи бандури розносяться над
Україною. Тихо, проникливо дзвенить струна і
чари мелодії торкаються десь аж у глибині душі...

Про що нам повідали струни,
Веселку даруючи знов:
Що життя - це пісня,
Що життя - це праця,
Що життя - це одвічна любов.
Спосіб життя кобзарів вимагав мандрівного
життя. Більшовицька влада у 1920-х рр. шляхом
фізичного і юридичного тиску обмежила вико-
ристання традиційних кобзарських інструмен-
тів. Урядові антирелігійні постанови були спря-
мовані проти незрячих співців, які здавна були
джерелом морально-релігійного авторитету се-
ред громадськості, значна частина репертуару
була релігійного спрямування і використовова-
лися безпосередньо біля церков. Переслідувань
знавали не лише співці, а й ті, хто їх слухав.
Заходи радянської влади були спрямовані
на послідовне і цілковите знищення традицій-
ного кобзарства як національного українського
явища, нівелювання кобзарських інструментів
як символу національної свідомості. Адже, коб-
зарі – це «голос села». Кажуть, допоки бандура
грає, допоки Україна є. Сліпі співці як виконавці
релігійних пісень (псалмів, історичного і геро-
їчного епосу, дум) користувалися на селі мо-
ральним авторитетом. Саме ця суспільна роль
сліпих бардів мала трагічні наслідки для кобза-
рів за радянських часів у 1920–1930-х рр.
Новим явищем у кобзарському мисте-
цтві стали ансамблі та капели бандуристів.
1918 року створено капелу кобзарів, засновни-
ком і керівником якої став відомий бандурист,
педагог Василь Ємець. 1925 року було засно-
вано Полтавську капелу бандуристів, яку очо-
лив бандурист, педагог і диригент Володимир
Кабачок, а консультантом став відомий банду-
рист, письменник і композитор Гнат Хоткевич.
1935 року Київська і Полтавська капели бан-
дуристів об'єдналися у зразкову капелу банду-
ристів України.
У 1946 році Київська капела бандуристів
була відновлена під мистецьким керівництвом
Олександра Міньківського. Номером на платів-
ках капели під керівництвом народного артис-
та СРСР Міньківського вийшли записи унікаль-
ного голосу збирача фольклору і бандуриста,
майстерного виконавця українських народ-
них дум, нашого земляка Федора Аврамовича
Жарко. Федір Жарко народився 4 (17) червня
1914 року в с. Михайлівка Кам'янського району
Черкаської області в сім'ї селянина – любителя

і знавця народних пісень. З раннього дитинства Федір Аврамович перебував у полоні музики і пісні. Його батько, Аврам Миколайович, мав прекрасний голос – бас великої сили і діапазону, в армії був солістом військового ансамблю, а в селі – організатором хору, у виконанні якого звучали пісні Леонтовича, Лисенка, Ніщинського та інших композиторів. У Михайлівку приїздили з Харкова і Києва видатні композитори України П. Козицький, Л. Ревуцький, В. Косенко, які працювали над кіносценаріями, допомагали хорові, записували від співаків українські народні пісні. Ці записи зроблені П. Козицьким від Аврама Миколайовича і зараз зберігаються в Київському інституті фольклору та етнографії.

Федір наслідував батька. Навчаючись у Михайлівській 7-річній школі, починаючи з четвертого класу, грав на балалайці, гітарі, мандоліні. Був постійним учасником хору і струнного ансамблю в школі та сільському Будинку культури. А вперше побачив і почув кобзаря малий Федько у вісім років. Прийшов той до їхнього села Михайлівки, сів під тинем, заграє і заспівав. Бандура була потріскана й стара, голос кобзаря – тихий, хрипливатий, але коли він брав акорди, коли співав, декламував думи про Богдана Хмельницького й Марусю Богуславку, коли з його вуст зринали пісні про Максима Залізняка, люди слухали, затамувавши подих, а малий Федько наблизився до кобзаря впритул, та так, що той, скінчивши спів, раптом заблимає незрячими очима й питає: «А хто це мені сонце заступив?»

А через два роки Федькові навіть вдалося потримати в руках бандуру й пальцями провести по струнах. В Михайлівку завітала міргородська капела бандуристів. Один із капелян, Яків Сітко, йдучи вулицею, почув, як у дворі чисто й розкотисто співав малий хлопець пісню «Стоїть гора високая». Ввечері, після концерту, бандурист сказав Федьковому батькові: «У вашого хлопця талант. Чудесний слух, відчуття ритму, йому треба навчатися музиці. Якщо буде потрібна допомога – зверніться до мене...».

Великий вплив на прищеплення любові і смаку до співучо-музичного народного мистецтва мали не лише виступи місцевого хору в рідному селі та населених пунктах Кам'янського і Смілянського районів, а й близьке спілкування з природою Черкащини. У своїх спогадах Федір Аврамович згадував: «Бувало

проспіваш цілий день і все прислухаєшся до відлуння лісових гущавин та глибоких ярів. А воно співається тому, що співає вся навколишня природа. Спів усього, що на землі, в повітрі, в лісах, завжди створює чарівну симфонію, ні з чим незрівняну своєю красою. Тільки прислухайся...». Такою була «перша музична консерваторія» майбутнього артиста.

Але навчатися Федір Жарко пішов не музиці. Після закінчення 7-річної школи та педагогічних курсів юнак склав екзамени на фізико-математичний факультет Черкаського педагогічного інституту. Навчаючись у вузі, він почув справжню гру бандури і спів студента-бандуриста Кирила Вусатого з Чигирини. Для молодого студента було святом, коли співали брати (чоловіче тріо) Вусатих на сцені інституту. У той час в інституті був хор та струнний ансамбль. Ф. Жарко, граючи на домрі, гітарі та мандоліні, виконував твори Глінки, Моцарта, Шуберта, Брамса, Огінського.

Отримавши диплом, Ф. Жарко був направлений вчителем фізики і математики у Баришівську середню школу на Київщині. І мріяв про сцену.

Під час війни потрапив у полон під Києвом, але був відпущений. Одна з вчительок його школи впізнала Жарка і сказала, що це її чоловік. Він повинен був працювати у Баришівці, адже по статусу був військовополоненим і в разі відмови він і його родина були б розстріляні.

Починав з художньої самодіяльності, виступав на районних, обласних, республіканських олімпіадах. Звичайно ж, його чистий, сильний, душевний голос був помічений професіоналами. 1946 року разом з хором київських залізничників Федір Жарко був направлений в Москву на всесоюзну олімпіаду художньої самодіяльності профспілок, де виконував «Пісню про Дніпро» М. Фрадкіна та російську народну пісню «Есть на Волге утес». Успіх був величезний, і Федір Аврамович наказом наркома освіти Павла Тичини переведений з педагогічної роботи на посаду соліста Державної капели бандуристів «Думка». Тут йому усміхнулася доля, збулася його давня мрія оволодіти досконало грою на бандурі. У його репертуар увійшли українські народні думи та пісні й думи літературного походження, зокрема: «Дума про Кармелюка», «Про Богдана, батька Хмеля», «Плач Ярославни», «Взяв би я бандуру» та інші.

У 1946 – 1974 рр. Федір Аврамович Жарко – соліст Київської капели бандуристів. Але його творчий зліт у червні 1950 року було перервано несподіваним арештом за доносом свого друга Анатолія Хорошайло. За необачне виконання на одній із вечірок пісні «Ще не вмерла Україна» – отримав заслання до Сибіру. Перебував в Іркутській області та на Колимі. І тільки наприкінці 1955 року звинувачення були зняті, і в трудовій книжці Федора Аврамовича з'явився запис, датований 5 січня 1956 року – про зарахування в Державну заслужену капелу бандуристів на посаду провідного соліста із попередньою зарплатою».

У складі капели Федір Жарко гастролював по багатьох містах України, колишнього Радянського Союзу, бував в Європі, США, Японії, Азії. Його широкий репертуар налічував майже 300 різних пісенних творів: ліричних, жартівливих, історичних. Він сам поклав на музику 25 поезій. Фірма «Мелодія» випустила сім платівок з народними думами у виконанні Федора Жарка. У радіофондах залишилися сотні записів виконаних ним творів. З участю артиста поставлені фільми «Співуче дерево української бандури», «Дума кобзарева», «Дружба народів».

За багаторічну творчу працю Федору Аврамовичу Жарку в 1965 році було присвоєно звання заслуженого артиста України. Не зважаючи на свою зайнятість, артист, як тільки випадала нагода, приїздив у рідне село Михайлівку, виступав з концертами, цікавився життям-буттям земляків.

З 1974 року, вже перебуваючи на пенсії, бандурист продовжував активну творчу і педагогічну діяльність у Київському товаристві охорони пам'яток історії та культури, часто виступав з концертами в трудових колективах Києва та області, в навчальних закладах. Це ним, Федором Жарком, були започатковані тематичні програми для молодшого кобзарського покоління. І що характерно: в цих

тематичних програмах митець не обмежується просто грою та співом: він попередньо робить інтродукцію – вступ із цікавою інформацією. А оскільки добре володіє словом, то «розмовна» частина виступу сприймається з цікавістю, вона органічно вплітається в музично-вокальну канву, ґрунтовно доповнює її.

17 липня 1986 року обірвалося життя нашого славного земляка. Поховано Федора Аврамовича Жарка у Києві на Байковому кладовищі.

Федір Жарко – збирач фольклору і бандурист, майстерний виконавець українських народних дум. Платівки з його унікальним голосом вийшли і як персональні записи, і як номер на платівках Державної капели бандуристів УРСР під керівництвом народного артиста СРСР О. Мінківського. Він упорядник збірок українських народних пісень для голосу в супроводі бандури (1967, 1969).

Підсумок. Україна славиться багатим національним духовним надбанням. І, звичайно ж, однією з великих чеснот, яку беремо в дорогу життя, є народна пісня, виконана на кобзі чи бандурі. Її багатство і краса відомі в усьому світі. Це є наш віковичний імпульс, який насичений своєрідною романтикою, Живі струни бандури прорвалися через кордони, показавши світові велич нашого національного мистецтва.

(Звучать різноманітні за жанрами варіанти українських народних пісень в інструментальній та вокально-інструментальній формах).

І в наш час кобзарство – це унікальне мистецтво. Вільно й розлого подає сильний і могутній голос.

Минули століття - вже інша доба.
Та пісня козацька і далі луна.
Її новочасні співають мистці
І славна бандура у них у руці.
І пам'ять народна повік не забуде
Давніших співців і нових імена –
Любов і подяку нестимуть їм люди,
На рідній землі і в чужих сторонах.

ДЖЕРЕЛА
ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ходзинська І. Ю., Павич Н. М., Горобець О. В., Безноськ О. І. Трудове навчання 6 клас (для дівчат). – Кам'янець-Подільський, «Аксіома», 2014.- 240с.
2. Сидоренко В. К., Мачача Т. С., Павх С. П. Трудове навчання (для дівчат). – Харків, «Сиция», 2014.-272 с.

Наукове видання

МУЗЕЙНИЙ ЧАСОПИС
Черкаського обласного краєзнавчого музею

Збірник наукових праць

Відповідальний
редактор
Технічний редактор
Обкладинка, верстка

Валах Т.П.

Третяков О. М.
Маршаленко І.О.

*На першій сторінці
обкладинки використана
гаптована ікона із
зображенням Святих
Димітрія Мироточця
(Солунського) та
Мучениці Феодосії діви
з колекції Черкаського
обласного краєзнавчого
музею. Перша чверть
XIX століття.*

Підписано до друку 25.04.2018 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Cambria Умовн. друк. арк. 13,95.
Вид № 6-18. Наклад 100 прим.

Видавець Третяков О.М.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців Серія ДК № 4862 від 11.03.2015 р.
Україна, 18001, м. Черкаси, вул. Слави, 1, к. 24.
Тел.: 067 4701314. E-mail: book_brama@ukr.net